

परिच्छेद - एक

शोधपरिचय

१.१. शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक 'हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका भाषिक कृतिहरूको अध्ययन' रहेको छ ।

१.२. शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत गरिएको हो ।

१.३. विषयपरिचय

नेपाली भाषाको परम्परागत तथा भाषाशास्त्रीय अध्ययन विभिन्न विदेशी तथा स्वदेशी विद्वान्हरूद्वारा धेरै पहिलेदेखि हुँदै आएको हो । यस सन्दर्भमा स्वदेशी विद्वान्हरूद्वारा परम्परागत अध्ययनको थालनी १९६३ बाट र भाषाशास्त्रीय अध्ययनको थालनी १९८७ बाट भएको हो । यसपछि नेपाली भाषाको लामो अध्ययनपरम्परा रहेको छ । यस परम्परामा थुप्रै स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरूले नेपाली भाषाको दुवै किसिमको अध्ययन गरेका छन् । यही परम्परामा हर्षनाथ शर्मा भट्टराई देखा परेका हुन् । उनको प्रथम प्रकाशित कृति 'बाल संस्कृत प्रबोधिनी' (२००८) हो । हालसम्म उनका नेपाली भाषा, साहित्य र संस्कृतिसम्बन्धी विभिन्न पुस्तकहरू र लेखहरू प्रकाशित छन् । शब्दकोश निर्माणका क्षेत्रमा पनि उनको उल्लेख्य भूमिका रहेको छ । उनका नेपाली भाषासँग सम्बन्धित कृतिहरू नेपाली व्याकरण बोध (२०१६), नेपाली शब्दशुद्धि (२०१६) नेपाली भाषा र साहित्य (२०१९), अनिवार्य नेपाली रचना (२०२३), वृहत् नेपाली शब्दकोश (२०२३), प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश (२०४१), संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश (२०५५), नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश (२०६३) हुन् । यसका साथै विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भाषासम्बन्धी थुप्रै लेखहरू असङ्ग्रहित अवस्थामा छन् । हाल उनी विपरीतार्थक शब्दकोश निर्माणमा लागि रहेका छन् । भाषाका अतिरिक्त उनका साहित्य, संस्कृति र अन्य विषयसँग सम्बन्धित रचनाहरू पनि छन् । प्रस्तुत शोधकार्य भने उनका भाषासँग सम्बन्धित कृतिहरूको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ ।

१.४ शोधसमस्या

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको भाषिक अध्ययन नेपाली भाषा र भाषिकाका क्षेत्रमा केन्द्रित छ । उनले २००८ सालदेखि हालसम्म निकै अध्ययन गरेका छन् । नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने स्वदेशी विद्वान्हरूका परम्परामा भट्टराई पनि देखापरेका छन् । उनका भाषिक कृतिहरूको अध्ययनमा केन्द्रित यस शोधकार्यका समस्याहरू निम्नलिखित रहेका छन् ।

- क) नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परा के-कस्तो रहेको छ ?
- ख) हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका भाषिक अध्ययनको विकास के-कस्तो रूपमा भएको छ ?
- ग) हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका भाषिक कृतिहरू के-कस्ता रहेका छन् ?

१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन्:

- क) नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्पराको निक्कौल गर्नु,
- ख) हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको भाषिक अध्ययनको विकास के-कसरी भएको छ भन्ने कुराको निर्धारण गर्नु,
- ग) हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका भाषिक कृतिहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्नु,

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली भाषाको अध्ययनमा लामो समयदेखि लागिपरेका हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका भाषिक कृतिहरूको अध्ययन र योगदानका बारेमा हालसम्म व्यवस्थित अध्ययन भएको छैन । केही विद्वान्हरूले भाषिक साहित्यिक इतिहासको लेखनका क्रममा सामान्य उल्लेखमात्र गरेका छन् । हालसम्म उनका बारेमा जे-जति पूर्वकार्यहरू भएका छन्, तिनको कालक्रमिक विवरण यसप्रकार छ ।

चन्द्रकान्त अधिकारीले 'नेपाली व्याकरणपरक शब्दकोश' (क्रियापद) (२०५१) नामक पुस्तकको उद्धरण तथा सन्दर्भ ग्रन्थसूचीमा हर्षनाथ शर्माको 'बृहत नेपाली शब्दकोश' (२०२३) को उल्लेख मात्र गरेका छन् ।

डा. रामविक्रम सिंजापतिले 'भाषा शिक्षा' (२०५४) नामक पुस्तकमा नेपाली कोश निर्माणको इतिहास शीर्षकको आधुनिककाल उपशीर्षकअन्तर्गत अनेकभाषी कोश वा द्विभाषी कोशले व्यवहारिक तथा प्राविधिक क्षेत्रमा पाइलो टेकेको सन्दर्भ उल्लेख गर्दै यस क्षेत्रको कोशमा २०४१ सालमा प्रकाशित कानून र प्रशासनलाई समेटेको हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' को उल्लेख गरेका छन् ।

पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री' ले 'नेपाली भाषाको ऐतिहासिक मिमांशा' नामक पुस्तकमा तेह्रौं अध्यायको स्थान नाम तथा नामसन्दर्भ शीर्षकको व्यक्तित्व र कृतित्वहरूको अभिरेखाङ्कन उप-शीर्षकअन्तर्गत हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका कृतिहरू नेपाली उखानटुक्का, नेपाली भाषा र साहित्य, बृहत् नेपाली शब्दकोश, संक्षिप्त संस्कृत व्याकरण, प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश, नेपाली शब्दशुद्धि, नेपाली साधारण ज्ञान आदि भनेर उल्लेख गरेका छन् ।

सुकुम शर्माले 'नेपाली व्याकरणको ऐतिहासिक सर्वेक्षण' (२०५६) नामक पुस्तकमा नेपाली व्याकरणका क्षेत्रमा भएका कार्यहरूको कालक्रमिक सर्वेक्षण शीर्षकअन्तर्गत हर्षनाथ शर्मा (२०१६) उल्लेख गर्दै शर्माका नेपाली शब्दशुद्धि (२०१६), नेपाली व्याकरण बोध (२०१६), अनिवार्य नेपाली रचना (२०२३) प्रकाशित कृति हुन् भनेका छन् । यसै सन्दर्भमा आजकालको समयमा भाषाको प्रवाहलाई राम्रो डोरबाटोमा लगाउने सरल र सुबोध तथा संक्षिप्त रूपको व्याकरणको आवश्यक छ भन्ने शर्माले 'नेपाली शब्दशुद्धिमा ह्रस्व-दीर्घ, अक्षर, विशेषण, लिङ्ग, वचन, विशेष्य र विशेषण, सन्धि, वाक्यरचना आदिमा हुने दोष र शुद्धिलाई ख्याल गरेर जानकारी दिएका छन् भनेर उल्लेख गरेका छन् । साथै शर्माको 'अनिवार्य नेपाली रचना' (२०२३) को चर्चा गर्ने क्रममा यसलाई परम्परगत व्याकरणकै कोटिमा पर्ने बताएका छन् । साथै उखान-टुक्कालाई पनि समावेश गरिएको यस पुस्तकमा व्याकरणको सामान्य परिचय दिएर शब्दका बारेमा विस्तृत चर्चा गरेको बताएका छन् । त्यसपछि संक्षेपीकरण र विस्तृतीकरणको कलालाई सिकाएका शर्माले आफ्नो व्याकरणको शैलीमा नवीनता दिने चेष्टा गरेका छन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् ।

प्रा.डा. रामचन्द्र लम्सालले 'कोशविज्ञान र नेपाली कोश' (द्वि.सं. २०५७) नामक पुस्तकमा कोश परिचय शीर्षकको प्राविधिक कोश उपशीर्षकअन्तर्गत हर्षनाथ शर्माको 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' द्विभाषी प्रकृतिको छ भनेर उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी यसै पुस्तकको

अध्याय-४, शब्दकोशको स्वरूप शीर्षकको उत्तरभाग उपशीर्षकअन्तर्गत कोशको परिशिष्ट भागको चर्चा गर्ने क्रममा कुनै कोशमा यो भाग नरहेको र कुनै कोशमा भने कोशीय विकासक्रमसम्बन्धी लेखसमेत राख्ने गरेको कुरा उल्लेख गर्दै उदाहरणार्थ 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' (२०४१) मा 'कोशको नालीबेली' जस्ता लेख पनि परिशिष्ट भागामा रहेका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

त्यसैगरी यसै पुस्तकको 'उखानटुक्का कोश' शीर्षकअन्तर्गत हर्षनाथ शर्माको 'अनिवार्य नेपाली रचना' (२०२३) उल्लेखनीय कृति प्रतीत हुन्छ भनेर उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी 'प्राविधिक कोश' शीर्षकअन्तर्गत प्राविधिक क्षेत्रसँग सम्बद्ध कोशका सम्बन्धमा दृष्टि दिँदा कानूनी र प्रशासनिक क्षेत्रसमेत समेटिएको हर्षनाथ शर्माको 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' (२०४१) स्तरीय कोश हो भन्ने उल्लेख गरेका छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले 'कोशविज्ञान' (२०५८) नामक पुस्तकमा 'नेपाली शब्दकोशको विकास प्रक्रिया: संक्षिप्त रेखाङ्कन' शीर्षकमा कोशकार हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका 'बृहत् नेपाली शब्दकोश' (२०२३), 'नेपाली उखान टुक्का' (२०२३), 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' (२०५५) लाई कोशनिर्माण कार्यको दोस्रो पृष्ठभूमिका रूपमा लिन सकिने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

माथि उल्लिखित पूर्वकार्यहरूको अध्ययनबाट हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका केही कृतिहरूको सामान्य चर्चा गरेको पाइए तापनि उनका सम्पूर्ण भाषिक कृतिहरूको अध्ययन गर्ने काम भएको छैन । त्यसैले उनका भाषासम्बन्धी सबै कृतिहरूको खोजी गरी अध्ययन गर्ने कार्यमा यो शोधकार्य केन्द्रित रहेको छ ।

१.७. शोधकार्यको औचित्य

पूर्वकार्यको समीक्षाबाट के स्पष्ट भएको छ भने हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका भाषिक कृतिहरूका सम्बन्धमा हालसम्म व्यवस्थित अध्ययन भएको छैन । उनका भाषिक कृतिहरू नेपाली भाषाको अध्ययनका क्षेत्रमा उल्लेखनीय रहे तापनि तिनको खोजी र अध्ययन गर्ने काम बाँकी नै रहेको देखिन्छ । उनका भाषिक कृतिहरूको खोजी तथा अध्ययनका सम्बन्धमा हालसम्म शोधकार्य हुन बाँकी हुनु नै प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य पुष्टि हुनु हो । यस अध्ययनबाट नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परामा थप योगदान पुग्नुका साथै हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका बारेमा जिज्ञासा राख्नेहरूलाई समेत सहयोग पुग्ने हुनाले यस शोधकार्यको औचित्य पुष्टि हुन्छ ।

१.८. शोधकार्यको सीमाङ्कन

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईले भाषिक कृतिहरूका साथै साहित्यिक रचना र साहित्येत्तर लेखन पनि गरेका छन् । प्रस्तुत शोधकार्य भने उनका भाषिक कृतिहरूको अध्ययनमा मात्र केन्द्रित रहेको छ । यसक्रममा उनका प्रकाशित अप्रकाशित दुवै किसिमका भाषिक सामग्रीहरूलाई समेटिएको छ । यही नै यसको सीमा हो ।

१.९. शोधविधि

यस शोधकार्यका लागि सामग्री सङ्कलन गर्दा प्रमुख रूपमा पुस्तकालयीय विधि र आवश्यकतानुसार क्षेत्रीय विधिलाई अंगालिएको छ । यस कार्यका लागि आवश्यकतानुसार सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञ एवम् शोधनिर्देशकबाट आवश्यक सामग्री र जानकारी सङ्कलन

गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन विश्लेषण गर्दा ऐतिहासिक एवं प्रमुख रूपमा वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधि अपनाइएको छ ।

१.१०. शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रलाई निम्नानुसारको रूपरेखामा प्रस्तुत गरिएको छ:

- क) परिच्छेद एक - शोधपरिचय
- ख) परिच्छेद दुई - नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परा
- ग) परिच्छेद तीन - हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका भाषिक कृतिहरूको अध्ययन
- घ) परिच्छेद चार - उपसंहार

उपर्युक्त परिच्छेदलाई आवश्यकतानुसार विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्री सूची र परिशिष्ट राखिएको छ ।

नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परा

२.१. परिचय

नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा सर्वप्रथम नेपाली भाषाको अध्ययनसम्बन्धी कार्यको सुरुवात विदेशी विद्वान्हरद्वारा भएको छ । नेपाली भाषाको अध्ययनको इतिहासमा आमाडुटियस (वि.सं. १८२८) को नाम प्रथम स्थानमा रहेको छ । “उनले कसियानो वेलिगत्तीको अल्फाबेटम ब्राह्मनिकम् सेब युनिभर्सिटाइटिस (वि.सं. १८२८) को भूमिकामा भारतका विभिन्न भाषा र लिपिको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा नेपाली भाषाको पनि चर्चा गरेका छन् ।”^१ नेपाली भाषाका बारेमा व्यवस्थित अध्ययन गर्ने कार्यको प्रारम्भ भने १८७६ मा जे.ए. एटनको ‘ए ग्रामर अफ नेपाली ल्याङ्ग्वेज’ नामक व्याकरणको पुस्तक प्रकाशनसँगै भएको छ । युरोपेलीहरूले नेपाली भाषाका बारेमा सामान्य अध्ययन तथा शब्दसङ्ग्रह गर्ने कार्य अघि बढाएको सन्दर्भमा एटनको यो कार्य महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यसै क्रममा अन्य विदेशी तथा स्वदेशी विद्वान्हरू नेपाली भाषाको अध्ययनमा संलग्न रहेका छन् । यी विभिन्न विद्वान्हरूले नेपाली भाषाको परम्परागत तथा भाषशास्त्रीय दुवै किसिमको अध्ययन गरेका छन् । यसै क्रममा नेपाली भाषाका शब्दहरू सङ्ग्रह गर्ने काम पनि अगाडि बढ्दै गएको छ । यसरी हेर्दा नेपाली भाषाको अध्ययनसम्बन्धी कार्यले वि.सं. १८२८ बाट प्रारम्भ भई वर्तमान समयसम्म पनि निरन्तरता पाएको छ ।

२.२ चरण विभाजन

नेपाली भाषाको अध्ययनका क्रममा विभिन्न स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरू देखा परेका छन् । तिनीहरूबाट भएका महत्त्वपूर्ण कार्यहरूलाई आधार मानी नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परालाई विभिन्न चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । नेपाली भाषाको पहिलो सूचना दिने विदेशी विद्वान् आमाडुटियस (वि.सं. १८२८) बाट नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्पराको प्रथम चरण सुरु भएको छ । वि.सं. १८२८ देखि वि.सं. १९६२ सम्म भएका अध्ययनहरू मूलतः परम्परागत अध्ययनपद्धतिभित्र रहेर गरिएका छन् । यो समय नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा विदेशी विद्वान्हरूको बोलवाला रहेको समय हो । वि.सं. १९६३ मा वीरेन्द्रकेसरी अर्ज्यालको ‘बेसरी’ नामक व्याकरणात्मक लेखको प्रकाशन नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परामा दोस्रो चरणको सुरुवातको मुख्य कारक हो । यसपछि नेपाली भाषाको अध्ययन कार्यमा नेपाली विद्वान्हरूको संलग्नता उल्लेख्य रहेको छ । यस चरणमा विभिन्न नेपाली विद्वान्हरूद्वारा परम्परागत अध्ययनपद्धतिभित्रै रहेर नेपाली भाषाको अध्ययन भएको छ । यस चरणमा देखिएका विदेशी विद्वान्हरूले भने नेपाली भाषाको भाषाशास्त्रीय अध्ययनमा आफूलाई केन्द्रित गराएका छन् । यसैले भर्षोवादी आन्दोलन २०१३ सम्मको अवधिलाई यहाँ नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्पराको दोस्रो चरण मानिएको छ ।

यसै गरी वि.सं. २०१४ सालमा रामराज पन्तको ‘नेपाली भाषाविज्ञान (भाग-१)’ को प्रकाशनसँगै नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्पराको तेस्रोचरण सुरु हुन्छ । यसपछि नेपाली भाषाको अध्ययनमा वैज्ञानिक मापदण्डको प्रयोग गर्नुपर्ने अवधारणाको विकास भएको छ । यसपछि विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा भएका नेपाली भाषासम्बन्धी अध्ययनहरू मूलतः भाषावैज्ञानिक अध्ययनपद्धतिअन्तर्गत रहेर गरिएका छन् ।

^१ हेमनाथ पौडेल, भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेलका भाषिक कृतिहरूको अध्ययन (स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. २०४६) पृ. २

२.२.१. प्रथम चरण (वि.सं. १८२८ देखि वि.सं. १९६२)

वि.सं. १८२८ मा आमाडुटियस्बाट नेपाली भाषासम्बन्धी सूचना प्राप्त भएपछि नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्पराको थालनी भएको छ । युरोपेलीहरूलाई नेपाली भाषाको सूचना दिने पहिलो व्यक्तिका रूपमा आमाडुटियस्को महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । नेपाली भाषासम्बन्धी छिटफुट चर्चा गर्ने काम जोहान्स क्रिस्टोफ एडलडले पनि गरेका छन् । यसै गरी कर्नेल विलियम कर्कप्याट्रिकले नेपालको भ्रमण गरी 'एन एकाउन्ट अफ द किङडम अफ नेपाल' (वि.सं. १८६८) नामक पुस्तक प्रकाशित गरेका छन् । उनले यस पुस्तकमा दिएको नेपालका भाषाको विवरण तथा नेपाली भाषाका शब्दवलीले नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा महत्त्वपूर्ण स्थान राखेका छन् । उनले नेपाली भाषालाई 'पर्वती' भनी नामाकरण गरेका छन् । यसका साथै उनले नेपालका प्रतिनिधिमूलक भाषा पर्वती, नेवारी, दनुवारी, मगर, किराँती हायु, लिम्बु र भोटे भाषाको उल्लेख गरेका छन् । यसरी नेपाली भाषाको वर्गीकरण गर्नेहरूमा कर्कप्याट्रिकको नाम सर्वप्रथम देखा परेको छ । नेपाली भाषाका शब्दकोशको ऐतिहासिक विकासमा पनि उनले महत्त्वपूर्ण कार्यको आरम्भ गरेका छन् ।

यसै क्रममा ग्रियर्सनले दिएको जानकारीअनुसार पादरी विलियम क्यारेले भारतीय उपमहाद्वीपका तेत्तीसओटा भाषाका चौतीस नमुना सङ्कलन गरेका र त्यसमा नेपाली भाषाको नाम पनि समावेश गरेका छन् । त्यसै गरी फ्रान्सिस बुखानन हेमिल्टनले 'एन एकाउन्ट अफ द किङडम अफ नेपाल' (वि.सं. १८७५) नामक पुस्तकमा कर्कप्याट्रिकका (१८७५) कार्यका आधारमा नेपाली भाषाका बारेमा टिप्पणी गर्दै नेपाली भाषालाई नेपालका पहाडी भेगका हिन्दूहरूले बोल्ने भाषा भनेका छन् । यिनले काठमाण्डौमा 'पर्वतीय भाषा' भनिने गरेको भए तापनि यस भाषालाई 'खस भाषा' भनेर चिनिने बताएका छन् । यसरी नेपाली भाषाको बारेमा सामान्य टिप्पणी तथा शब्दसङ्कलन गर्ने कार्य अगाडि बढिरहेको सन्दर्भमा वि.सं. १८७६ मा नेपाली भाषाको अध्ययनको क्षेत्रमा जे.ए. एटन देखा पर्छन् । "उनले 'अ ग्रामर अफ द नेपालिज ल्याङ्ग्वेज' (वि.सं. १८७६) प्रकाशनमा ल्याएर नेपाली भाषामा व्याकरण लेखनको कार्य प्रारम्भ गरी नेपाली भाषाका आदिव्याकरणकार बन्न पुगेका छन् ।"^२ यस व्याकरणात्मक कृतिमा उनले वर्णमाला, नाम सर्वनाम, विशेषण क्रिया तथा वाक्यसम्मको चर्चा गरेका छन् । यसैगरी सरकारी पदका लागि नियुक्ति भएर नेपाल आएका ब्राइट हुटन होजसन (वि.सं. १८८४) ले धेरै भाषासँग नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययनलाई अघि बढाएको जानकारी हन्टर (१८९६) ले दिएका छन् ।

यसै चरणमा अमृतानन्द बाँडा तथा क्याम्पवेलको आगमन भएको जानकारी पाइए पनि यिनीहरूका कृतिहरू अप्राप्त रहेकाले यिनीहरूका कार्यको मूल्याङ्कन हुन सकेको छैन । तर पनि नेपाली भाषाको अध्ययनका क्षेत्रमा नेपाली विद्वानको आगमन हुनु नै महत्त्वपूर्ण छ । यसै गरी वि.सं. १९२३ मा जोनबिम्सको 'आउट लाइन्स अफ इन्डियन फिलोलजी' नामक पुस्तकको प्रकाशन नेपाली भाषाको अध्ययन परम्पराको अर्को ऐतिहासिक महत्त्वको रूपमा रहेको छ । 'यिनको विषयमा जानकारी प्राप्त हुनुपूर्वसम्म नेपाली भाषासम्बद्ध भाषापरिवारको वर्गीकरण गर्ने प्रथम विद्वान्मा रूपमा हर्नलेलाई मानिन्थ्यो ।'^३ पछिको खोजअनुसार जोन- बिम्सले वि.सं. १९२३ मा नै भारतीय आर्यभाषाहरूको पारिवारिक वर्गीकरण गर्ने क्रममा नेपाली भाषासम्बद्ध भाषापरिवारको वर्गीकरण गरेको पाइएको छ । त्यसै गरी यिनले 'कम्पेरेटिभ ग्रामर अफ द मोर्डन आर्यन् ल्याङ्ग्वेजिज' (वि.सं. १९२८) नामक पुस्तकमा नेपाली भाषाका साथै व्याकरणको पनि चर्चा गरेका छन् ।

^२ सुकुम शर्मा, नेपाली व्याकरणको ऐतिहासिक सर्वेक्षण (काठमाडौं: वाङमय प्रकाशन, २०५६) पृ. ६

^३ चूडामणि बन्धु, नेपाली भाषाको उत्पत्ति (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०५२) पृ. ४४

यस चरणमा देखा पर्ने अन्य भाषाविद्हरूमा एस. एच. केगल (ई. १८७५) ड्यानियल राइट (१८७७), रुडोल्फ हर्ले (१८८०) टर्नबुल (१८८७), मेजर ए.जि. एफ. ब्राउन (१८९२), डोपिड हेपन्स्टल र कुशलसिं बुढाथोकी (१८९९) आदि पर्दछन् । उपर्युल्लिखित विद्वानहरूको तुलनामा टर्नबुलको योगदान बढी महत्त्वपूर्ण छ । टर्नबुल नेपाली भाषामा मात्र केन्द्रित रहेर नेपाली व्याकरण लेख्ने दोस्रो व्यक्ति हुन् । यिनले नेपाली ग्रामर एण्ड इङ्गलिस नेपाली, नेपाली भोकबुलरी (१८८७) प्रकाशित गरेका छन् । यस व्याकरणित कृतिमा उनले चार हजार जति शब्दहरूको सूची प्रस्तुत गरेका छन् । व्यवस्थित रूपले शब्दकोश निर्माणको पहिलो प्रयास पनि उनले नै गरेका छन् ।

यसरी हेर्दा नेपाली भाषाको अध्ययन परम्पराको प्रथम चरण मूलतः विदेशी विद्वानहरूद्वारा नेपाली भाषाको अध्ययन गरिएको समयका रूपमा रहेको छ । यस समयमा नेपाली भाषाका बारेमा गरिएका अध्ययनहरूमा जे. ए. एटन र टर्नबुलका कार्यहरू बढी महत्त्वपूर्ण छन् । शब्दकोश निर्माण आधारशिल तयार हुनु यस चरणको महत्त्वपूर्ण प्राप्ति हो ।

२.२.२. द्वितीय चरण (वि.सं. १९६३ देखि २०१३ सालसम्म)

नेपाली विद्वान्हरूको बलियो उपस्थिति नै नेपाली भाषाको अध्ययन परम्पराको दोस्रो चरणको आधार हो । वि.सं १९६३ मा वीरेन्द्रकेसरी अर्ज्यालको 'बेसरी' नामक व्याकरणात्मक लेख 'सुन्दरी' पत्रिकामा प्रकाशित हुन्छ । यो लेख प्रकाशित गरेर अर्ज्यालले नेपाली व्याकरण लेखनको खाँचोलाई औल्याउनुका साथै त्यसतर्फको कामलाई अगाडि बढाएका छन् । सचेत रूपमा नेपाली व्याकरण लेखनमा लाग्ने विद्वान्हरूमा अर्ज्याल नै अग्रणी रहेका छन् । यस चरणमा केही महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वका साथै भाषिक आन्दोलनसमेत देखा परेका छन् । यस समयमा नेपाली भाषाको अध्ययनमा केही विदेशी विद्वान्हरूको उपस्थिति रहे तापनि नेपाली विद्वान्हरू नै अग्रस्थानमा रहेका छन् ।

यस चरणमा नेपाली भाषाको अध्ययनको परम्परा विशेष गरी संस्कृतको पाणिनि व्याकरण परम्पराबाट प्रभावित भएको छ । यही समयमा राममणि आ.दी. को नेतृत्वमा 'हलन्त बहिष्कार आन्दोलन' (१९६५) नेपाली भाषाको लेखन पद्धतिलाई सरल बनाउने उद्देश्यसहित अधि बढेको छ । यस आन्दोलनले विशेष गरी नेपाली भाषाको मुद्रणमा सहजता ल्याई भाषाको सर्वाङ्गीण सुन्दरतामा जोड दिएको छ । यस पछि 'प्राकृत व्याकरण अर्थात् पर्वतीय भाषाको व्याकरण' (१९६९) नामक व्याकरणात्मक कृति लिएर जयपृथ्वीनारायण सिंह देखा पर्दछन् । उनको यस कृतिमा स्वर, व्यञ्जन, उच्चारण स्थान, लेख्ने रीति, पद (नाम, आख्यात, अव्यय, समास) आदि बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

यस चरणका अर्का महत्त्वपूर्ण व्याकरणविद्का रूपमा हेमराज पण्डितलाई लिइन्छ । उनको 'गोर्खा भाषा चन्द्रिका व्याकरण' (१९६९) नामक व्याकरणात्मक कृति प्रकाशित छ । यो व्याकरणात्मक कृतिको रचना आगमनात्मक तथा निगमनात्मक दुवै विधि प्रयोग गरेर गरिएको छ । यस व्याकरणले नेपाली भाषालाई स्तरीय, मानक र व्यवस्थित बनाउन धेरै मद्दत गरेको छ । यसै व्याकरणले देखाएको बाटो अनुसरण गर्दै सोमनाथ सिग्दालका 'मध्यचन्द्रिका' (१९७६) र 'लघुचन्द्रिका' (१९९१) नामक दुई व्याकरणात्मक कृति प्रकाशित छन् । संस्कृत व्याकरणका परम्परागत मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै यस चरणमा नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूमा विश्वमणि दीक्षिताचार्य (वि.सं. १९८७) पहलमानसिंह स्वॉर (१९७५), पारसमणि प्रधान र शेषमणि प्रधान (१९७६), नगेन्द्रमणि प्रधान (१९८९), शुक्रराज शास्त्री (१९९०/९२), नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति (१९९१), गोपाल पाँडे 'असीम' (१९९४), पार्थमणि आ.दी. (१९९७), राममणि आ.दी. (१९९९), हृदयचन्द्र सिंह प्रधान (२०००), पुष्कर शमशेर ज.व.रा. (२००१)

ज्ञानप्रसाद शर्मा (२००३), ईश्वरानन्द श्रेष्ठाचार्य (२००५), श्रीप्रसाद घिमिरे (२००६) बालकृष्ण पोखरेल (२००९), बेदनाथ शर्मा (२०१०) बसन्तकुमार शर्मा 'नेपाल' (२०१२), अमरमणि प्रधान (२०१२), भर्खावादी आन्दोलन (२०१३), बाबुलाल प्रधान (ई २०१३) आदिले दिएको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । उपर्युल्लिखित व्यक्तित्वहरूले गरेका कार्यले नेपाली भाषाको पठन तथा अध्ययनमा सहजता र सुबोधता ल्याएको छ ।

यस चरणमा नेपाली भाषाको अध्ययन कार्यमा संलग्न प्रथम विदेशी विद्वानको रूपमा आर. किलगोर (१९६३) लाई लिन सकिन्छ । उनको 'ग्याराडम अफ नेपाली भर्वा' दाजिलिडबाट प्रकाशित भएको सूचना प्राप्त छ । त्यसैगरी यिनले 'इङ्गलिस नेपाली डिक्सनरी' (ई. १९७९) पनि प्रकाशनमा ल्याएको जानकारी प्राप्त छ । यसै चरणमा देखापर्ने जर्ज अब्राहम ग्रियर्सनले भारतीय आर्यभाषाहरूको विस्तृत सर्वेक्षणका क्रममा नेपाली भाषा र व्याकरणमा बारेमा गरेको अध्ययन महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस चरणमा देखापर्ने अन्य विदेशी विद्वानहरूमा जी.डब्लु.पी. मोने (१९७४), राल्फ लिले टर्नर (१९८७), ए.डब्लु. कर्नेलिस (२०००), मोरल्यान्ड ह्युज (२००३), ए.एन. अवस्थी (२००४), एम. मीरेन्डोङ्ग (२००५), लेफ्टिनेन्ट कर्नेल जी.जी. रोजर (२००६) आदि देखा पर्दछन् । यी विदेशी विद्वानहरूमध्ये टर्नरको योगदान महत्त्वपूर्ण छ । यिनले नेपाली भाषामा केन्द्रित रहेर प्रथम मानक शब्दकोश 'अ कम्पेरेटिभ एण्ड इटिमोलोजिकल डिक्सनरी अफ द नेपाली ल्याङ्ग्वेज' (१९८७) को लेखन तथा प्रकाशन गराएका छन् । यही शब्दकोश निर्माणका क्रममा उनको 'अ कम्पेरेटिभ डिक्सनरी अफ द इण्डो आर्यन ल्याङ्ग्वेज' (२०२२) पनि प्रकाशित भएको छ । 'यिनको मूल कार्य नेपाली भाषाको व्याकरणिक पक्ष, शब्दकोश र भाषा अध्ययनसँग सम्बन्धित रहेको छ ।'^४ त्यसै गरी अर्का विद्वान् कर्नेलियसको 'युरोपियन्स गाइड टु गोर्खाली अर नेपाली ग्रामर' (२०००) लाई पनि विदेशमा नेपाली भाषालाई परिचित गराउने महत्त्वपूर्ण कृतिका रूपमा लिन सकिन्छ । यसले नेपाली भाषाशिक्षणमा महत्त्वपूर्ण स्थान राखेको छ ।

नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्पराको दोस्रो चरण मूलतः नेपाली विद्वानहरूको सक्रियतामा अगाडि बढेको छ । यस चरणमा नेपाली विद्वानहरूद्वारा गरिएको नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परागत अध्ययनपद्धतिभित्रै केन्द्रित छ । यस चरणमा देखापरेको 'हलन्त बहिष्कार' भाषिक आन्दोलनले नेपाली भाषाको लेखन प्रक्रियामा ल्याएको सुधार उल्लेख्य रहेको छ । यस चरणमा देखापरेका विदेशी विद्वानहरूले गरेको नेपाली भाषाको अध्ययन भाषाशास्त्रीय अध्ययनपद्धतिभित्र केन्द्रित रहेको छ ।

२.२.३ तृतीय चरण (वि.सं. २०१४ देखि हालसम्म)

वि.सं. २०१४ सालमा रामराज पन्तको 'नेपाली भाषाविज्ञान (भाग-१)' को प्रकाशनसँगै नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परामा तृतीय चरणको सुरुवात हुन्छ । यसपछि नेपाली भाषाको अध्ययनमा वैज्ञानिक मापदण्डको प्रयोग गर्नुपर्ने अवधारणा विकास भएको छ । यसैको फलस्वरूप नेपाली भाषाको अध्ययन पूर्णतः वैज्ञानिक मापदण्डलाई अँगालेर अघि बढेको छ । मूलतः भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक पक्षको परिचय दिइएको यस पुस्तकको प्रकाशनले नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा नयाँ अध्यायको प्रारम्भ गरेको छ । यस चरणमा विभिन्न विद्वानहरूले नेपाली भाषाको वैज्ञानिक किसिमले अध्ययन गर्ने क्रममा विभिन्न भाषिक अध्ययन पद्धतिलाई आत्मसात् गरेको छन् । यस समयमा पनि नेपाली भाषामा परम्परागत भाषिक अध्ययन पद्धतिलाई आत्मसात् गर्दै परम्परित व्याकरण लेख्ने कार्यले निरन्तरता पाएको छ ।

^४ सुकुम शर्मा, नेपाली भाषामा टर्नरको योगदान (काठमाडौं: न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज २०५९) पृ. ९१

यस चरणमा भोलानाथ पौडेल र धनवज्र वज्राचार्य (२०१५-१७) को संयुक्त प्रयासमा चलेको 'व्याकरण संशोधन' अभियानले व्याकरण रक्षाको हेतुलाई प्रष्ट पारेको छ । यसै क्रममा वि.सं. २०१६ सालमा चन्द्रदेव ओझाको 'नेपाली शब्द-शुद्धि सूत्र' प्रकाशित भएको छ । यसै समयमा 'नेपाली शब्दशुद्धि' (२०१६) 'नेपाली व्याकरण बोध' (२०१६) को प्रकाशनसँगै नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परामा हर्षनाथ शर्मा भट्टराई देखापर्छन् । आजकालको समयमा भाषाको प्रवाहलाई राम्रो डोरबाटोमा लगाउने सरल र सुबोध तथा संक्षिप्त रूपको व्याकरणको आवश्यकता छ भन्ने शर्माले 'नेपाली शब्दशुद्धि' मा ह्रस्व-दीर्घ, अक्षर, विशेषण, लिङ्ग, वचन, विशेष्य र विशेषण, सन्धि, वाक्यरचना आदिमा हुने दोष र शुद्धिलाई ख्याल गरेर जानकारी दिएका छन् । यसपछि उनको 'अनिवार्य नेपाली' रचना (२०२३) मा प्रकाशित भएको छ । इन्टर र ग्राजुयटका अनिवार्य नेपाली विषयको अभावलाई पूरा गर्ने हेतुले लेखिएको प्रस्तुत व्याकरण परम्परित व्याकरणको कोटिमा पर्दछ ।

यस चरणमा देखापर्ने स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरूको नाम निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ । जस्तै:- शेषराज शर्मा (२०१७) शेषराज रेग्मी (२०१८), राजेश्वर देवकोटा (२०१९), दयानन्द श्रीवास्तव (२०१९), टि. डब्लु. क्लार्क (२०२०), अच्युतबहादुर जोशी (२०२०), महानन्द सापकोटा (२०२०), बालकृष्ण पोखरेल (२०२०/२१), मणिकबहादुर चित्रकार (२०२१), नीलम कुमार शाही (२०२१), सुन्दर श्रेष्ठ (२०२३), कृष्णप्रसाद पराजुली (२०२३), जनकलाल शर्मा (२०२३), मोहनराज शर्मा (२०२४), फ्रैंकलिन सि साउथवर्थ (२०२४), गोकुल सिन्हा (२०२४), जेम्स जे कोनर्स (२०२४), फादर लक (२०२५), चूडामणि बन्धु (२०२५), तुलसीप्रसाद ढुङ्ग्याल (२०२५) थियोडोर रिकार्डो (१९६८) कर्क हेलेन (२०२५), इन्द्रमणि प्रधान (२०२५), विकी अब्दुल्की (२०२५) महिलम्मा वि.(२०२५) विमला एल. (२०२५) ऋषभदेव शास्त्री (२०२७), सुएयोसी तोवा (२०२७), विष्णुगोपाल रिसाल र शिवगोपाल रिसाल (२०२७), रामचन्द्र ढुङ्गाना (२०२९), गोपालनिधि तिवारी (२०३०), शिवराज आचार्य (२०३०), कविराज नरपति शर्मा (२०३१), बल्लभमणि दाहाल (२०३०) अर्जुनबहादुर पौडेल (२०३०), नरेन्द्र चापागाई (२०३२), भानुभक्त पोखरेल (२०३२), रोहिणीप्रसाद भट्टराई (२०३३) पोषरमण चापागाई र हेमाङ्गराज अधिकारी (२०३३), शिशिरकुमार स्थापित (२०३५), अनिवार्य नेपाली व्याकरण समिति (२०३६), ध्रुवचन्द्र गौतम (२०३६), फणीन्द्रराज काफ्ले (२०३७), कुलमणि देवकोटा (२०३७), तारानाथ शर्मा (२०३७), हरिहरप्रसाद भट्टराई (२०३८), टड्कमणि नेपाल, पीताम्बर अधिकारी र हेमलाल न्यौपाने (२०३८), लेखनाथ गुरागाई (२०३८), रमेशचन्द्र उपाध्याय (२०३८), टड्कप्रसाद न्यौपाने (२०३९), रामनाथ शर्मा (२०३९), भूपति ढकाल 'कमल' (२०३९), डिल्लीराम तिम्सिना (२०३९), कृष्णमान प्रधान (२०३९), गङ्गाप्रसाद उप्रेती (२०४१), लालनाथ सुवेदी र डा. हरिप्रसाद (२०४१), माइकेल जेम्स हट (२०४१), होमनाथ सुवेदी (२०४२), बोधराज काफ्ले (२०४२), वाल्यास डब्लु. डि. (२०४२), गणेशप्रसाद भण्डारी (२०४३), राजेन्द्र प्रसाद विमल (२०४३), तुल्सीप्रसाद भट्टराई (२०४३), शिवराज शर्मा 'थाडरूपे' (२०४३), भाइचन्द्र प्रधान (२०४२) जगत क्षेत्री (२०४३), मुकुन्दशरण उपाध्याय (२०४३), बाबुराम गौतम (२०४४), शान्ति बस्नेत (२०४४), केदार न्यौपाने र गणेश विषम (२०४५), बालकृष्ण श्रेष्ठ (२०४५), 'गाउँले बलदेव अधिकारी (२०४५), रामनाथ ओझा (२०४५), दानराज रेग्मी (२०४५), चूडानाथ भट्टराय (२०४५), ध्रुवकुमार भुजेल (२०४६), हेमाङ्गराज अधिकारी (२०४६), हेमनाथ पौडेल (२०४६), माधवप्रसाद पोखरेल (२०४६), राजनारायण प्रधान (२०४६), जयराज आचार्य (२०४६), जगनाथ त्रिपाठी (२०४७), रत्न पुस्तक भण्डार (२०४७), विनोदप्रसाद सुवेदी (२०४७), महादेव अवस्थी र पारसमणि भण्डारी (२०४८), बासुदेव त्रिपाठी, महादेव अवस्थी र पारसमणि भण्डारी (२०४८), रामप्रसाद भट्टराई 'विलीन' (२०४८), लीलाकुमारी ढकाल (लुईटेल) (२०४९), मुरलीधर घिमिरे (२०४९), देवीप्रसाद गौतम (२०४९), पुण्यप्रसाद खरेल (२०५०), डी.पी भट्टराई (२०५१), खेम

दाहाल (२०५१), कविन्द्रराज भट्ट (२०५१), कृष्णप्रसाद न्यौपाने (२०५१), मुरारि पराजुली (२०५१), चन्द्रकान्त अधिकारी (२०५१), पर्शुराम आचार्य (२०५१), परशुराम पौडेल (२०५१), घटराज भट्टराई (२०५१), टुनराज भट्टराई (२०५२), दुर्गाप्रसाद नेपाल (२०५२), गुणराज भण्डार (२०५२), रमेश भट्टराई र सुधा त्रिपाठी (२०५३), विष्णु लुईटेल (२०५३), हेमनाथ अधिकारी (२०५३), यादवप्रसाद लामिछाने (२०५३), ऋषिराम शर्मा र महादेव अवस्थी (२०५३), लक्ष्मीप्रसाद खतिवडा (२०५३), ईश्वरकुमार श्रेष्ठ (२०५२), चूडामणि गौतम (२०५३), रमेशकुमार निरौला (२०५४), मोहनप्रसाद काफ्ले (२०५४), बाबुराम ढकाल (२०५४), पञ्चप्रसाद शर्मा (२०५४), रामप्रसाद ज्ञवाली र गणेशप्रसाद भट्टराई (२०५४), सुन्दरशान खड्का (२०५५), मुना उपाध्याय (२०५५), अङ्गद गौतम र कृष्णविलास पौड्याल (२०५५), मीरा प्रधान (२०५५), रामराज लोहनी (२०५५), गोविन्दप्रसाद शर्मा (सुकुम शर्मा) (२०५५) आदि ।

उपर्युल्लिखित विद्वान्हरूमध्ये कुनै विद्वान्हरूका शोधकार्यहरूलाई र कुनैका भने प्रथम प्रकाशित कृतिका आधारमा उल्लेख गरिएको छ ।

नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्पराको तेस्रो चरण मूलतः भाषावैज्ञानिक अध्ययननपद्धतिअन्तर्गत रही नेपाली भाषाको अध्ययन गरिएको चरण हो । विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा नेपाली भाषाको अध्ययनसम्बन्धी गरिएका कार्यहरूमा आधुनिक भाषाविज्ञानका सिद्धान्तहरूलाई आधार बनाइएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि यस समयमा परम्परित व्याकरण लेखनको कार्यले पनि निरन्तरता पाएको छ । यस चरणमा देखापरेका विद्वान्हरूद्वारा नेपाली भाषासम्बन्धी कार्यहरू विभिन्न प्रयोजनको लागि भएका छन् । केही कार्यहरू वर्णविज्ञान, रूप-विज्ञान, वाक्यविज्ञान जस्ता विषयका केन्द्रियताका आधारमा गरिएका छन् । यस चरणमा भएका नेपाली भाषाको अध्ययनका कार्यहरू विभिन्न भाषिक-सम्प्रदायका आधारमा गरिएका छन् । यस चरणमा नेपाली विद्वान्हरूका अतिरिक्त विदेशी विद्वान्हरू पनि नेपाली भाषाको वैज्ञानिक अध्ययनमा केन्द्रित भएका छन् ।

२.३.१ प्रवृत्तिगत दृष्टिले नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परा

नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परालाई हेर्दा विद्वान्हरूद्वारा गरिएका नेपाली भाषाको अध्ययनसम्बन्धी कार्यहरूलाई मूल प्रवृत्तिका आधारमा दुई किसिमका अध्ययनपद्धतिहरूमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छः-

१. परम्परागत अध्ययन
२. भाषाशास्त्रीय अध्ययन

परम्परागत व्याकरणहरूमा आधारित भएर गरिएको नेपाली भाषाको अध्ययनलाई यहाँ परम्परागत अध्ययन भनिएको छ र भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोणमा आधारित भएर गरिएको अध्ययनलाई भाषाशास्त्रीय अध्ययन भनिएको छ । यी दुवै पद्धतिलाई यहाँ छुट्टाछुट्टै चर्चा गरिएको छ ।

२.३.१ परम्परागत अध्ययन

परम्परागत अध्ययनपद्धतिअन्तर्गत रहेर विभिन्न स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरूले नेपाली भाषाको अध्ययन गरेका छन् । यसरी अध्ययन गर्नेहरूमा सबभन्दा पहिले विदेशी विद्वान्हरू र त्यसपछि मात्र स्वदेशी विद्वान्हरू रहेका छन् । स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरूद्वारा गरिएको नेपाली भाषाको अध्ययनलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ ।

२.३.१.१. विदेशी विद्वान्द्वारा गरिएको अध्ययन

विदेशी विद्वान्हरूले विभिन्न प्रयोजनका लागि नेपाली भाषाको अध्ययन गरेका छन् । केही विद्वान्हरूद्वारा नेपाली भाषाका बारेमा भएका अध्ययनहरूको मूल उद्देश्य भारतमा उपनिवेश कायम गरी बसेका अङ्ग्रेजका बडाहाकिमहरूलाई त्यस क्षेत्रका विभिन्न भाषाका बारेमा जानकारी र भाषिक ज्ञान दिनु रहेको छ । केही विद्वान्हरूले भारतका दार्जिलिङ, असम, सिलाङ आदि क्षेत्रमा कार्यरत चियावगानका अङ्ग्रेज अधिकारी र नेपाली कामदारहरूबीचको कार्यव्यवहारमा सरलता ल्याउने उद्देश्यले नेपाली भाषाको अध्ययन गरेका छन् । त्यसैगरी विभिन्न क्रिश्चियन मिसनरीहरूले आफ्नो धर्मप्रचारको लागि पनि नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने गराउने गरेको देखिन्छ । केही विद्वान्हरूले ब्रिटिस सेनामा संलग्न नेपाली सैनिक र अङ्ग्रेज हाकिमहरूका बीचको आवश्यक अन्तक्रियाका निमित्त नेपाली भाषाको अध्ययन गरेका छन् भने केही विद्वान्हरूले भारतीय भाषाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा नेपाली भाषाको अध्ययन गरेका छन् ।

नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा सर्वप्रथम नेपाली भाषाबारे जानकारी दिने विदेशी विद्वान् आमाडुटियस (१८२८) हुन् । यसपछि कर्कप्याट्रिकले 'एन अकाउन्ट अफ द किङडम अफ नेपाल' (१८६८) मा नेपालका आठ भाषामध्ये एक भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको चर्चा गर्दै संस्कृत भाषासँग यसको सम्बन्ध रहेको बताएका छन् । नेपालका भाषाहरूलाई वर्गीकरण गर्नेहरूमा कर्कप्याट्रिक पहिलो विद्वान् हुन् । ग्रियर्सन (१९७२) का अनुसार पादरी क्यारेले भारतका भाषाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा नेपाली भाषाका नमुनाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । नेपाली भाषामै केन्द्रित रहेर यसको अध्ययन गरी व्याकरण लेख्ने क्रममा जे.ए. एटन पहिलो विद्वान्को रूपमा देखापर्दछन् । उनको 'ए ग्रामर अफ द नेपाली ल्याङ्ग्वेज' (१८७६) मा नेपालीको भाषिक व्यवस्थाको अध्ययनका साथै देवनागरीमा उदाहरणहरू पनि दिइएका छन् । नेपाली व्याकरण लेखनमा संस्कृतपरम्परा र अङ्ग्रेजीपरम्परालाई अँगाल्दै नेपाली भाषाको मौलिक विशेषता पहिल्याउने कामको सुरुवात एटनले गरेका छन् ।

एटनको व्याकरण पछि टर्नबुलले 'नेपाली ग्रामर एण्ड इङ्गलिस नेपाली, नेपाली इङ्गलिस भोकाबुलरी' (१९४३) प्रकाशनमा ल्याएका छन् । 'यस कृतिमा टर्नबुलले नेपाली भाषालाई राजपुताना र हिन्दी भाषासँग मिल्ने भाषाको रूपमा लिएका छन् ।'^४ यसपछि नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा जी.डब्लु.पी.मोनेको 'गोर्खाली म्यानुयल' (१९७४) डंकल र किलगोरको 'अंग्रेजी - नेपाली शब्दसङ्ग्रह' (१९७८) प्रकाशित हुन्छन् । यसै क्रममा ए. डब्लु. कर्नेलिस (२०००) को 'युरोपियन्स गाइड टु गोर्खाली अर नेपाली ग्रामर' (२०००) र 'अंग्रेजी - गोर्खाली शब्दकोश' (२०००) प्रकाशित देखिन्छन् । यसै क्रममा मोरल्याण्ड ह्युजको 'ए ग्रामर अफ द नेपाली ल्याङ्ग्वेज' (२००३) प्रकाशित हुन्छ । यो कृति टर्नरका कार्यहरूलाई आधार बनाई लेखिएका छ । यी व्याकरण र कोशहरू नेपाली भाषाको भाषिक संरचनाका निमित्त नलेखिएर विदेशीहरूले नेपाली भाषा सिक्नको लागि लेखिएका देखिन्छन् ।

यसप्रकारका परम्परागत अध्ययनपद्धतिभिन्न रहेर विदेशी विद्वान्हरूद्वारा गरिएका अध्ययनहरू नेपाली भाषाको भाषिक संरचनाको अध्ययन गर्नका निमित्त भन्दा पनि अन्य प्रयोजनका निमित्त गरिएका छन् । विदेशी विद्वान्हरूद्वारा गरिएको नेपाली भाषाको अध्ययनको उद्देश्य जुनसुकै भए पनि उनीहरूको कार्यद्वारा नेपाली भाषाको अध्ययनको थालनी भएकाले नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परामा उक्त अध्ययनहरू महत्त्वपूर्ण रहेको छन् । यसरी नेपाली भाषाको अध्ययनको सुरुवात गर्ने श्रेय विदेशी विद्वान्हरूलाई जान्छ ।

^४ हेमनाथ पौडेल, पूर्ववत् पृ. २

२.३.१.२ स्वदेशी विद्वान्द्वारा गरिएको अध्ययन

हालसम्मको अध्ययनबाट प्राप्त जानकारीअनुसार नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने पहिलो स्वदेशी विद्वान् वीरेन्द्रकेसरी अर्ज्याल (१९६३) हुन् । जयराज आचार्य (२०३६) का अनुसार अर्ज्यालको व्याकरण नै प्रथम नेपाली व्याकरण हो । यसपछि 'गोरखापत्र' (१९५८) का पछिका विभिन्न अङ्कहरूमा पनि उनका भाषाविषयक लेखहरू प्रकाशित भएका देखिन्छन् । यसै क्रममा नेपाली भाषा-व्याकरणका क्षेत्रमा पहिलो घोषित आन्दोलनका रूपमा राममणि आ.दी.ले नेतृत्व गरेको 'हलन्त बहिष्कार आन्दोलन' (१९६५) लाई लिइन्छ । जीवनभर हलन्त बहिष्कारको पक्षमा कलम चलाउने राममणि आ.दी.ले नेपाली भाषाको अध्ययनका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण कार्य गरेका छन् । मुद्रण सुविधाका निम्ति नेपालीको लेख्य रूपको स्तरीकरण गर्न हलन्त बहिष्कार आन्दोलन थालिएको र यसका निम्ति हिन्दीको हलन्तविहित वर्णविन्यास पद्धतिबाट उनी प्रशस्त प्रभावित भएको देखिन्छ ।

यसै समयमा जयपृथ्वीबहादुर सिंहको 'प्राकृत व्याकरण' (१९६९), विश्वमणि दीक्षिताचार्यको 'गोरखा व्याकरण बोध' (१९६९), हेमराज पण्डितको 'गोर्खा भाषा चन्द्रिका व्याकरण' (१९६९) देखा पर्दछन् । यसपछि शैक्षिक प्रयोजनका निम्ति 'चन्द्रिका' व्याकरणकै सार-संक्षेपका रूपमा सोमनाथ सिग्दालको 'मध्य-चन्द्रिका' (१९७६) देखा पर्दछ । यसै क्रममा स्वदेश तथा विदेशबाट नेपाली भाषामा प्रकाशित भएका विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूले भाषा-विषयक लेख, सम्पादकीय आदि प्रकाशित गरेर नेपाली भाषाको अध्ययनमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । यस्ता पत्रिकाहरूमा 'चन्द्र' (१९७१, बनारस), 'मातृभूमि' (१९७९, काशी) 'गोर्खासागर' (१९८३, देहरादुन), 'नेपाली साहित्य सम्मेलन' (१९८८, दार्जिलिङ), 'शारदा' (१९९१, काठमाडौं), आदिलाई लिन सकिन्छ । नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा केही संघ-संस्थाहरू पनि लागिपरेका छन् । यस क्रममा 'गोर्खा भाषा प्रकाशनी समिति' (१९७०), नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिमा परिणत भएपछि यसले व्याकरण तथा वर्णविन्यासमा एकरूपता ल्याउने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

यसै समयमा नेपाली भाषामा केही कोश र व्याकरणहरू लेखिएका छन् । यसै क्रममा पारसमणि र नगेन्द्रमणिको 'सजिलो नेपाली व्याकरण' (१९८९), सोमनाथको 'लघु चन्द्रिका' (१९९१), पुष्कर शमशेरको 'अंग्रेजी नेपाली कोश' (१९९३/९५) गोपाल पाण्डेको 'रचना दर्पण' (१९९४) र 'ह्रस्व दीर्घको सवाई' (१९९७), चक्रपाणि चालिसेको 'बगली कोश' (१९९८) र पर्यायवाची कोश (१९९९), गोपाल पाण्डेको 'रचना केशर' (२०००), हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको 'चिन्ह परिचय' (२०००) पुष्कर शमशेरको 'नेपाली सजिलो व्याकरण' (२००२), ज्ञानप्रसादको 'रचना सहायक' (२००३) हृदयचन्द्र सिंहको 'शब्दशुद्धि विचार' (२००४), पारसमणिको 'नेपाली व्याकरण' (२००५) रामचन्द्र ढुङ्गानाको 'नेपाली कोश' (२००८) आदि प्रकाशित हुन्छन् । यसै क्रममा राममणि आ.दी.ले २०१० सालमा लेखकहरूको महासम्मलेन गरेर आफ्ना भाषिक मान्यताहरू राखेको पाइन्छ । योगी नरहरिनाथले 'इतिहास प्रकाश' (२०१२ र २०१३) मा प्राचीनतम भाषिक नमुनाहरूको खोजी गर्ने काम गरेका छन् ।

नेपाली भाषाको यसै अध्ययन परम्परामा हर्षनाथ शर्मा भट्टराई देखापर्छन् । उनका 'नेपाली शब्दशुद्धि' (२०१६) 'नेपाली व्याकरण बोध' (२०१६), 'नेपाली भाषा र साहित्य' (२०१९) 'अनिवार्य नेपाली रचना' (२०२३) नामक कृतिहरू प्रकाशित भएका देखिन्छन् । यी कृतिहरूको लेखनमा उनीपूर्वका चन्द्रिका व्याकरण, गोरखा व्याकरण, मध्यचन्द्रिका, नेपाली व्याकरण, सजिलो व्याकरण, शुद्ध शुद्धि विज्ञान, ह्रस्वदीर्घ आदिको सवाई, नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने आदि व्याकरणिक कृतिहरूको सहयोग लिइएको कुरा लेखक स्वयंमूले उल्लेख गरेका छन् । यसका साथै विभिन्न समयमा उनका नेपाली भाषासम्बन्धी लेखहरू प्रकाशित भएका छन् । शर्माका यी

व्याकरणिक कृतिहरूमा व्याकरणको शैलीमा नवीनता दिने चेष्टा गरिएको भए तापनि यी परम्परित व्याकरणकै कोटिमा पर्दछन् ।

नेपाली भाषासम्बन्धी पछिल्ला अध्ययनहरूमा भाषावैज्ञानिक अध्ययनपद्धतिलाई आत्मसात् गर्दै अगाडि बढेको सन्दर्भमा पनि केही विद्वान्हरूद्वारा नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परागत भाषिक अध्ययनपद्धतिलाई आत्मसात् गर्दै अघि बढेको छ । फलस्वरूप परम्परित व्याकरण लेख्ने कार्यले निरन्तरता पाएको छ । यस प्रकार हर्षनाथ शर्मा भट्टराईपूर्व नेपाली भाषामा परम्परागत अध्ययन गरेर विभिन्न स्वदेशी विद्वान्हरूले कोश, व्याकरण, लेख र पत्रपत्रिकाद्वारा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् ।

२.३.२. भाषाशास्त्रीय अध्ययन

नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा विभिन्न विदेशी तथा स्वदेशी विद्वान्हरूले वैज्ञानिक मापदण्डको प्रयोग गरी नेपाली भाषाको अध्ययन गरेका छन् । यस्तो अध्ययनको सुरुवात पनि विदेशी विद्वान्हरूबाट नै भएको छ ।

२.३.२.१ विदेशी विद्वान्द्वारा गरिएको अध्ययन

भाषाशास्त्रीय आधारमा नेपाली भाषाको अध्ययनको सुरुवात गर्ने पहिलो विदेशी विद्वान् जोन विम्स (१९२३) हुन् । उनले 'कम्पेरेटिभ ग्रामर अफ द मोर्डन आर्यन् ल्याङ्ग्वेज' (१९२८) नामक कृतिमा भारतका प्रमुख सात भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्दा नेपाली भाषालाई हिन्दीको भाषिका मानेका छन् । यसपछि एस. एच. केगलको 'अ ग्रामर अफ द हिन्दी ल्याङ्ग्वेज' (१९३१) प्रकाशित हुन्छ । यसमा उनले हिन्दी, ब्रज, राजस्थानी, बिहारी आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा हिन्दीका चार भाषिकाको चर्चा गर्दै यसको हिमाली भाषिकाअर्न्तगत नेपालीलाई राखेर तुलनात्मक रूपमा भाषिक तथ्य सामग्रीलाई समेत प्रस्तुत गरेका छन् । यसै क्रममा रुडोल्फ हर्न्लेले 'ए कम्पेरेटिभ ग्रामर अफ द गौडियन ल्याङ्ग्वेजिज' (१९३६) मा आधुनिक आर्य भाषाहरूलाई पूर्वी गौडी, उत्तरी गौडी, पश्चिमी गौडी र दक्षिणी गौडी गरेर विभाजन गरेका छन् । यसमध्ये नेपाली भाषा उत्तरी गौडी अन्तर्गतका पहाडी भाषाहरूका समूहमा पर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

यसै क्रममा ग्रियर्सनले 'भारतको भाषा सर्वेक्षण' (१९५४) मा नेपाली भाषाका विशेषताहरूको उल्लेख गर्दै विशेष रूपमा नेपाली व्याकरण र ध्वनिबारे चर्चा गरेका छन् । भाषा सर्वेक्षण गर्ने क्रममा उनले आधुनिक आर्यभाषाहरूको विभाजन गरेर शौरसेनी प्राकृत र शौरसेनी अपभ्रंशलाई नै नेपाली भाषाको स्रोत मानेका छन् । नेपाली भाषाको उत्पत्तिको सन्दर्भमा डा. सुनीति कुमार चटर्जीले 'बंगाली भाषाको उत्पत्ति र विकास' (१९८२) मा नेपालीलाई खस उपभ्रंशबाट उत्पन्न भाषाको मानेको छन् । यसपछि नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा टर्नरको 'नेपाली भाषाको तुलनात्मक र व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश' (१९८७) प्रकाशित हुन्छ । यो कोश सम्पूर्ण आर्यभाषाकै तुलनात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यसै क्रममा उनले नेपाली भाषालाई आधुनिक भारतीय आर्यभाषासँग तुलना गर्दै दुई कालमा विभाजन गरेका छन् । प्राचीन नेपालीको उत्पत्ति मागधी प्राकृत र यसकै अपभ्रंशबाट तथा उत्तरकालीन नेपालीको उत्पत्ति शौरसेनी प्राकृत र यसकै अपभ्रंशबाट भएको मानेका छन् ।

यसै गरी दयानन्द श्रीवास्तवको 'नेपाली ल्याङ्ग्वेज इट्स हिस्ट्री एण्ड डेभलपमेन्ट' (२०१८) मा भाषावैज्ञानिक आधारमा नेपाली भाषाको वर्णविज्ञान र रूपविज्ञानका बारेमा विश्लेषण गरिएको छ । त्यस्तै टि. डब्लु. क्लार्कको 'इन्ट्रोडक्सन टु नेपाली' (२०१९) मा दिएको नेपाली भाषाको परिचय पनि महत्त्वपूर्ण छ । यसै क्रममा फ्रैकलिन सि. आउथर्वर्थको 'नेपाली

ट्रान्सफरमेशनल स्ट्रक्चर अफ स्केच' (२०२३) प्रकाशित हुन्छ । यसमा उनले रूपान्तरण व्याकरणका मान्यतालाई आधार मानेर नेपाली भाषाको व्यवस्थालाई अध्ययन गरेका छन् । त्यसपछि रूपान्तरण व्याकरणको आधार लिई नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूमा गोकुल सिन्हा (२०२३), कर्न हेलेन (२०२४), विकी अब्दुल्की (२०२५), विमला एल. (२०२५) आदिका कार्यहरू महत्त्वपूर्ण छन् ।

यस प्रकारका अधिकांश विद्वान्हरूले भारतीय भाषाहरूको अध्ययनका क्रममा नेपाली भाषाको अध्ययन गरेका छन् । केही विद्वान्हरूले भने नेपाली भाषामै केन्द्रित रहेर अध्ययन गरेको देखिन्छ । यी विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा गरिएको यो अध्ययन नेपाली भाषाको भाषाशास्त्रीय अध्ययनका सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

२.३.२.२. स्वदेशी विद्वान्द्वारा गरिएको अध्ययन

भाषावैज्ञानिक आधारमा नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने पहिलो स्वदेशी विद्वान् रामराज पन्त हुन् । उनको 'नेपाली भाषाविज्ञान भाग - १' (२०१४) कृति प्रकाशित छ । 'वैज्ञानिक तरिकाले भाषाको अध्ययन गर्नेलाई भाषाविज्ञान भन्दछन्' भन्ने कुरा उल्लेख गर्दै उनले भाषाको वैज्ञानिक अध्ययन ऐतिहासिक र तुलनात्मक गरी दुई मार्गबाट गर्न सकिने उल्लेख गरेका छन् । उनले नै पहिलो पटक भाषा विज्ञानको अध्ययनको क्षेत्रलाई वाक्य, रूप, ध्वनि र अर्थका क्षेत्रसम्म तन्काएका छन् ।

नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा २०१७ सालमा भाषाशास्त्रमा स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) गरेर भाषाशास्त्रीय दृष्टिमा नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने प्रथम स्वदेशी विद्वान् बालकृष्ण पोखरेल हुन् । उनको 'युगवाणी'मा प्रकाशित 'नेपालका भाषाहरूको वर्तमान अवस्था एक दृष्टिकोण' (२००९) नामक लेख प्रथम भाषिक लेख हो । यसपछि उनका 'नेपालको राष्ट्रभाषा केलाई बनाउने' (२०१०), 'राष्ट्रे कुरा साभे कुरा' (२०१३), 'नेपाले खस र बाजेहरू' (२०१२), 'हिन्दी र नेपाली' (२०१४), 'शब्दार्थ तत्त्व' (२०१५), 'नेपाली भाषाको विकासक्रम' (२०१६) जस्ता लेखहरू प्रकाशित छन् । उनका 'नेपाली भाषाको कथा' (२०१९), पाँचसय वर्ष (२०२०), नेपाली भाषा र साहित्य (२०२१), ध्वनि प्रक्रिया र केही ध्वनि सिद्धान्त (२०२७), राष्ट्र भाषा (२०३१), 'नेपाली निर्वचन भाग - १,२,३' आदि कृतिका साथै विभिन्न समयमा विभिन्न भाषिक लेखहरू प्रकाशित भएका छन् । यी विभिन्न कृतिहरूमार्फत उनले नेपाली भाषाको सैद्धान्तिक, ऐतिहासिक, तुलनात्मक तथा वर्णनात्मक अध्ययन गरेका छन् ।

यसै क्रममा वि.सं २०१६ सालमा हर्षनाथ शर्मा भट्टराई देखापर्दछन् । उनका सुरुसुरुका अध्ययनहरू परम्परागत अध्ययनपद्धतिअन्तर्गत रहेर गरिएका छन् भने पछिल्ला अध्ययनहरू भाषाशास्त्रीय अध्ययनपद्धतिअन्तर्गत रहेर गरिएका छन् । विभिन्न पत्रिकामा उनका भाषासम्बन्धी लेखहरू प्रकाशित देखिन्छन् । यसका साथै शब्दकोश निर्माणको सन्दर्भमा शर्माद्वारा गरिएका कार्यहरू महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । उनका 'बृहत् नेपाली शब्दकोश' (२०२३), 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' (२०४१), 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' (२०५५), 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश' (२०६३) प्रकाशित छन् । संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोशमा गुरुङ, चेपाङ, तामाङ, थारु, दनुवारी, नेवारी, भोजपुरी, मगर, मैथिली, राई, लिम्बू, लेप्चा, सुनुवार र संस्कृत भाषाका केही प्रचलित शब्द र शब्दार्थ दिइएका छन् । साथै परिशिष्ट भागमा तिब्बती-नेपाली, नेपाली-तिब्बती शब्दवली दिइएको छ । यसबाट अनेकभाषी शब्दकोश निर्माणका क्रममा पनि उनको सक्रियता रहेको देखिन्छ । अतः भाषाशास्त्रीय अध्ययनको सन्दर्भमा उनका कार्यहरू महत्त्वपूर्ण रहेका देखिन्छन् ।

यसै अध्ययनपरम्परामा 'ध्वनिको धन्दा' (२०२०), 'खस र खस भाषा' (२०२०), 'जनजिब्रो' (२०२१), 'सरिशब्द' (२०२१), 'नेपाली निर्वचनको रूपरेखा' (२०२७), 'हाम्रा क्रियान्वयी व्यञ्जना' (२०२६), 'नेपाली धातु परिचय र नेपाली शब्द परिचय' (२०३४) जस्ता कृतिहरू लिएर महानन्द सापकोटा देखापर्छन् । उनबाट भएका अध्ययनहरू परम्परागत तथा भाषाशास्त्रीय अध्ययन कै दोसाँधमा देखिन्छन् । नेपाली भाषाको अध्ययनको क्रममा 'भर्रोवादी आन्दोलन' (२०१३) को पनि ठूलो महत्त्व रहेको छ । यस आन्दोलनमा बालकृष्ण पोखरेल, कोशराज रेग्मी, तारानाथ शर्मा, बल्लभमणि दाहाल, चूडामणि रेग्मी आदिले सक्रिय सदस्यको रूपमा काम गरेका थिए । यस आन्दोलनले हिन्दी र संस्कृतको प्रभावले बिटुलिन र क्लिष्ट हुन लागेको नेपाली भाषालाई नेपाली जन-जीवनमा प्रचलित शब्द प्रयोग गरी सरल बनाउने उद्देश्य राखेको देखिन्छ ।

यसै क्रममा हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका उत्तरवर्ती विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा गरिएको नेपाली भाषाको भाषाशास्त्रीय अध्ययनको कार्यले निरन्तरता पाएको छ । विशेष गरी नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्पराको तेस्रो चरणका अधिकांश विद्वान्हरू यस कार्यमा लागिपरेका देखिन्छन् । उनीहरूद्वारा गरिएका अध्ययनहरूमा भाषाविज्ञानका विभिन्न सिद्धान्तहरूको प्रभाव परेको देखिन्छ ।

नेपाली भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययनलाई अघि बढाउने क्रममा मोहनराज शर्मा देखापर्छन् । उनका 'नेपाली व्याकरण परिचय' (२०२४), 'शब्द, रचना र वर्णविन्यास' (२०३१) जस्ता कृतिहरूमा भाषाको वैज्ञानिक पक्षलाई ख्याल गर्दै सरल, सूक्ष्म र छोटकरीमा भाषाका नियमलाई देखाइएको छ । यसै क्रममा डा. बल्लभमणि दाहाल र बालकृष्ण पोखरेलको संयुक्त लेखनमा 'ध्वनि प्रक्रिया र केही ध्वनि सिद्धान्त' (२०२७) प्रकाशित हुन्छ । यसपछि दाहालले विभिन्न समयमा प्रकाशित भाषिक लेखहरूमार्फत नेपाली भाषाको भाषाशास्त्रीय अध्ययनलाई अगाडि बढाएका छन् । उनले 'हाम्रो राष्ट्र र राष्ट्रभाषा' (२०२७), 'भाषाविज्ञान किन ?' (२०२८) जस्ता लेखहरूमार्फत् भाषाका क्षेत्रमा आफ्नो चिन्तन प्रस्तुत गर्दै भाषाविज्ञानको मुख्य क्षेत्र ऐतिहासिक तथा वर्णनात्मक भाषाविज्ञानलाई मानेका छन् । २०३१ सालमा 'A Description of Nepali. Literary and colloquial' शीर्षकमा गरिएको विद्यावारिधि शोधग्रन्थलाई दाहालको प्रयोजनपरक अध्ययनतर्फको मुख्य प्राप्ति हो । यसैलाई आधार मानी उनले 'प्रयोजनपरक नेपाली' (२०३४) नामक कार्यपत्र प्रस्तुत गरेका छन् । उनका सम्पादनमा 'A Practical Dictionary of Modern Nepali' (२०४९), 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (वि.सं. २०४०) र 'Nepali segmental Phonology, Elementry Course of the Bajhang dialect of Nepali' (2038), 'अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका' (२०३६) का साथै विभिन्न समयमा प्रकाशित भाषिक लेखहरू नेपाली भाषाको भाषाशास्त्रीय अध्ययनको क्रममा महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

यसै सन्दर्भमा नेपाली भाषाको संरचनावादी भाषिक अध्ययनपद्धतिलाई आत्मसात् गर्दै चूडामणि बन्धु देखापर्दछन् । उनका 'नेपाली भाषाको उत्पत्ति' (२०२५), भाषाविज्ञान (२०२५), भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय (२०५३) जस्ता कृतिहरू नेपाली भाषाको भाषाशास्त्रीय अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छन् । यसै क्रममा उनको पी.एच.डी. शोधग्रन्थ 'सम्बन्धवाचक नेपाली वाक्य' (Relativization in Nepal, 1978) ले ठूलो महत्त्व राखेको छ ।

त्यसै गरी हेमाङ्गराज अधिकारीको पी.एच.डी. शोधपत्र 'नेपाली कारकीय व्यवस्थाको अध्ययन' (२०४६) तथा 'समसामयिक नेपाली व्याकरण' (२०४९) द्वारा नेपाली भाषाको भाषाशास्त्रीय अध्ययनमा थप टेवा मिलेको छ । यसै क्रममा माधव पोखरेलको नेपाली भाषाको ध्वनिव्यवस्थाको प्रयोगात्मक विश्लेषण गरिएको पी.एच.डी. शोधग्रन्थ "AN EXPERIMENTAL ANALYSIS OF NEPALI SOUND SYSTEM" (२०४५) देखापर्छ । यसपछि उनको 'वाक्यव्याकरण' (२०५४) नामक कृति प्रकाशित हुन्छ । यी कार्यहरूद्वारा उनले

नेपाली भाषाको भाषाशास्त्रीय अध्ययनलाई अगाडि बढाएका छन् । त्यसै गरी नेपाली भाषाव्याकरण क्षेत्रमा थुप्रै कामहरू गरेका जयराज आचार्यको पी.एच.डी. शोधग्रन्थ 'ए डिस्क्रिप्टिभ ग्रामर अफ नेपाली' (२०४५) ले नेपाली व्याकरणका क्षेत्रमा नवीनता थप्नुका साथै भाषावैज्ञानिक पद्धतितर्फको अध्ययनमा उचाइ थपेको छ ।

नेपाली भाषा र व्याकरणका क्षेत्रमा निरन्तर लागि रहेका विद्वान् हेमनाथ पौडेलको 'बालकृष्ण पोखरेलका भाषिक कृतिहरूको अध्ययन' (२०४६) नामक शोधग्रन्थ नेपाली भाषाको भाषाशास्त्रीय अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ । उनका 'अनिवार्य नेपाली व्याकरण बोध र अभिव्यक्ति' (२०५३), 'अनिवार्य नेपाली व्याकरण र समीक्षा' (२०५३) नामक कृतिहरू तथा विभिन्न समयमा प्रकाशित अनुसन्धानात्मक लेखहरू भाषावैज्ञानिक अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

त्यसै गरी नेपाली भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययन गर्ने देवीप्रसाद गौतमका 'नेपाली भाषा परिचय' (२०४९), 'फिलमोरको कारक व्याकरण' (२०५२) जस्ता कृतिहरू प्रकाशित छन् । उनको 'नेपाली पदावली व्यवस्था' (२०५३) शीर्षकमा गरेको विद्यावारिधि शोधकार्यमा रूपान्तरण व्याकरणका आधारमा नेपालीको पदावली व्यवस्थालाई अध्ययन गरिएको छ । उनको यस कार्यले नेपाली भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययन परम्परामा थप उपलब्धि प्रदान गरेको छ । यसै क्रममा नेपाली भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूमा तारानाथ शर्मा, रमेशचन्द्र उपाध्याय, टङ्कप्रसाद न्यौपाने, घटराज भट्टराई, भरतप्रसाद भट्टराई, रमेश भट्टराई र सुधा त्रिपाठी, महादेव अवस्थी र पारसमणि भण्डारी, यादवप्रकाश लामिछाने, रामप्रसाद ज्ञवाली र गणेशप्रसाद भट्टराई, मीरा प्रधान, गोविन्दप्रसाद शर्मा आदि उल्लेख्य छन् ।

उपर्युक्त अध्ययनबाट नेपाली भाषाको अध्ययन कार्यको सुरुवात विदेशी विद्वान्हरूद्वारा भएको देखिन्छ । त्यसपछि मात्र नेपाली भाषाको अध्ययन स्वदेशी विद्वान्हरूद्वारा भएको देखिन्छ । नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्पराको प्रथम चरण परम्परागत अध्ययनमा सीमित छ । द्वितीय चरणमा विदेशी विद्वान्हरूबाट भाषाशास्त्रीय अध्ययन भएको छ भने स्वदेशी विद्वान्हरूको अध्ययन परम्परागत छ । तेस्रो चरणमा देखापरेका अधिकांश विद्वान्हरूद्वारा गरिएका अध्ययनहरू भाषाशास्त्रीय अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

३. हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका भाषिक कृतिहरूको अध्ययन

३.१. हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको भाषिक अध्ययनको विकास

नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्पराको तेस्रो चरणमा 'नेपाली व्याकरण बोध' (२०१६) नामक भाषिक कृतिको प्रकाशनबाट हर्षनाथ शर्मा भट्टराई देखापरेका हुन् । यसमा उनले हरेक भाषालाई शुद्धसँग व्यवहार गराउन व्याकरणको आवश्यकता पर्ने कुरा बताएका छन् । साथै व्याकरणले नै भाषाका अङ्गप्रत्यङ्गको पूर्ण विश्लेषण र विवेचन गर्ने कुरा बताउँदै भाषाका तीन मुख्य तत्त्वको रूपमा वर्ण, पद र वाक्यलाई लिएका छन् । त्यसैगरी वि.सं. २०१६ मा नै उनको 'नेपाली शब्दशुद्धि' प्रकाशित हुन्छ । यसमा ह्रस्व-दीर्घ, अक्षर, विशेषण, लिङ्ग, वचन, विशेष्य र विशेषण, सन्धि, समास, प्रत्यय, पुनरुक्ति, वाक्यरचना आदिमा हुने दोष र शुद्धिलाई ख्याल गरेर जानकारी दिएको छ ।

वि.सं. २०१९ सालमा उनको 'नेपाली भाषा र साहित्य' नामक कृतिको प्रकाशन हुन्छ । यसमा भाषा, युरोपखण्डका आर्य भाषाहरू, भाषाको विभिन्नता र पारस्परिक सम्बन्ध, नेपाली भाषाको प्राचीनता तथा व्यापकता, राष्ट्रभाषा, राष्ट्रभाषा तथा नेपाल अधिराज्यका अरू उपभाषाहरूको जानकारी दिइएको छ । साथै यसमा नेपाली भाषाको आधुनिक रूप, नेपाली भाषामा अरू भाषाको प्रभाव, नागरी लिपि, नेपाली भाषाको उन्नतिमा आवश्यकता आदिसम्बन्धी चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाको सैद्धान्तिक परिचयको क्षेत्रमा उनको अध्ययन अगाडि बढेको देखिन्छ । यसपछि यिनले 'अनिवार्य नेपाली रचना' (२०२३) प्रकाशित गरेका छन् । यसमा व्याकरणको सामान्य परिचय दिएर शब्दका बारेमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ । उखान-टुक्कालाई पनि समावेश गरिएको उक्त कृतिमा संक्षेपीकरण र विस्तृतीकरणको कलालाई सिकाइएको छ । उक्त पुस्तक इन्टर तथा ग्राजुएटका अनिवार्य नेपाली विषयको अभावलाई पूरा गर्ने हेतुले लेखिएको पाइन्छ । यसमा उनले आफ्नो व्याकरणको शैलीमा नवीनता दिने प्रयास गरेका छन् ।

यसै समयमा नेपाली शब्दकोश निर्माणको कार्यमा पनि उनको संलग्नता देखिन्छ । शर्माको सङ्कलन तथा सम्पादनमा नेपाली साहित्य भण्डार विराटनगरद्वारा प्रकाशित 'बृहत् नेपाली शब्दकोश' (२०२३) एकभाषी कोशनिर्माणको परम्परामा महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यसै क्रममा उनका नेपाली भाषा साहित्य तथा संस्कृतिसँग सम्बन्धित विभिन्न लेखहरू प्रकाशित भएका छन् । वि.सं. २०३० सालमा 'प्रज्ञा' पत्रिकाको वर्ष २ अङ्क ४ मा प्रकाशित नेपालमा 'पाणिनि-व्याकरणको अध्ययनपरम्परा' नामक लेखमा पाणिनि-व्याकरणको अध्ययन परम्परालाई त्रिमुनिकाल, त्रिमुनि टीका काल र प्रक्रियाकाल भनी काल विभाजन गरिएको छ । यसमा संस्कृतको पठनपाठनको परम्परा तथा त्यसमा संलग्न नेपाली विद्वान्हरूद्वारा व्याकरण लेखनका क्रममा भएका प्रयासहरूको चर्चा गरिएको छ । यसका साथै पाणिनि-सम्प्रदायका वैयाकरणहरूका ग्रन्थहरू तथा कालक्रमको विवरणसमेत उल्लेख गरिएको छ । ऐतिहासिक अध्ययनका दृष्टिले उनको यो अध्ययन महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

वि.सं. २०३० सालको प्रज्ञा पत्रिकाको वर्ष ५, अङ्क ९ मा उनको 'शब्दकोश प्राचीन र अर्वाचीन' शीर्षकमा लेख छापिएको छ । यसमा उनले शब्दकोशको प्राचीनता, पूर्वकाल, मध्यकाल तथा आधुनिक कालका कोशहरूको चर्चा गरेका छन् । यसै क्रममा विभिन्न स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरू तथा संस्थाहरूद्वारा भएका शब्दकोश निर्माणसम्बन्धी प्रयासहरूको चर्चा गरेका छन् । यसपछि वि.सं. २०३६ सालमा 'प्रज्ञा' पत्रिकाकै वर्ष ७, अङ्क २६ मा उनको 'नेपाली भाषाको कानूनी पृष्ठभूमि' शीर्षकको लेख प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसमा नेपाली भाषाको

व्यापकताको सन्दर्भमा भएका विभिन्न प्रयासहरूका साथै स्वेदश तथा विदेशमा नेपाली भाषाले पाएको महत्त्व र कानूनी मान्यताको चर्चा गरिएको छ । यसरी नेपाली भाषाले महत्त्व तथा कानूनी मान्यता प्राप्त गर्दै गएकोमा नेपालीहरूले ठूलो आनन्द र सन्तोष मान्नुपर्ने कुरासमेत यसमा उल्लेख गरिएको छ ।

वि.सं. २०४४ सालमा 'प्रज्ञा' पत्रिकाको वर्ष १६, अङ्क २ को उनको 'सार्वभौम कमा र थोप्ले पूर्णविराम' शीर्षकको लेख प्रकाशित हुन्छ । यसमा सार्वभौम कमा र थोप्ले पूर्णविरामको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको चर्चा गरिएको छ । सर्वप्रथम विराम चिन्हको आविष्कार अन्दाजी २५ सय वर्ष अघि युनानका महामानव 'कोह मार पोह रियाद' (५२७-४७४ ई.पू.) ले गरेको कुरा यसमा उल्लेख छ । साथै प्रतिलिपि अधिकार कानूनको विकासमा पनि रियादको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको कुरा उल्लेख छ । विश्वका विकसित भाषाहरूमा प्रयोगमा आएको थोप्ले पूर्णविराम नेपाली भाषामा प्रयोग गर्न सकिने वा नसकिने विषयमा नेपाली विद्वान्हरूद्वारा विचार विमर्श हुनुपर्ने कुरा पनि यसमा उल्लेख छ । त्यसैगरी २०५१ सालमा 'मधुपर्क' पत्रिकाको वर्ष ७, अङ्क २७ मा प्रकाशित 'सांकेतिक भाषा' शीर्षकको लेखमा आदिमानवले आफ्नो मनका भाव व्यक्त गर्न प्रयोग गरेका ज्ञान वा इशाराहरू समयको परिवर्तनसँगै विकसित हुँदै आजको लिपिको विकास भएको कुराको चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा २०५१ सालमा 'मधुपर्क'को वर्ष १२ अङ्क २६ मा 'लिपि: मानव उद्भवदेखि वर्तमानसम्म' शीर्षकको लेख प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसमा लिपिको विकासको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, लिपिको परिचय, उत्पत्ति, प्रकार तथा विभिन्न लिपिको विकासको विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

वि.सं. २०५२ सालको 'समकालीन साहित्य' वर्ष ५, अङ्क ३ मा उनको 'नेपाली शब्द सम्पदा' शीर्षकको लेख प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसमा शब्दको परिचय, नेपाली भाषामा अन्य भाषाका शब्दहरूको प्रभाव, शब्दनिर्माण प्रक्रिया आदि बारेमा चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी २०५४ सालको 'समसामयिक साहित्य' वर्ष ८, अङ्क १ मा 'हामी शब्दलाई माया गन सिकौं' शीर्षकको लेख प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसमा शब्दभण्डारको बृद्धि तथा ज्ञान प्राप्त गर्नको लागि प्रत्येक मानिसले अपनाउनुपर्ने कार्यहरूका विषयमा चर्चा गरिएको छ । साथै यसमा काल र स्थानभेदले शब्दहरूका रूप, अर्थ बदलिने कुरा बताइएको छ । केही शब्दहरूको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि तथा वर्तमानमा त्यसले व्यक्त गरेको अर्थको सान्दर्भिकतालाई देखाइएको छ ।

वि.सं. २०५४ सालमा 'प्रज्ञा' को वर्ष २७, अङ्क ८४ मा उनको 'नेपाली भाषा र साहित्य' शीर्षकको लेख प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसमा विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा दिइएको मातृभाषाको परिभाषा संलग्न गरिएको छ । साथै नेपाली भाषाको सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान्हरूका भनाइलाई उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै यसमा नेपाली भाषाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि तथा काल विभाजन गरिएको छ । यसै क्रममा वि.सं. २०५५ मा 'मधुपर्क' पत्रिकाको वर्ष ३१, अङ्क २ मा 'नेपाली शब्दकोश विधामा नयाँ संरचना' शीर्षकको लेख प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसमा नेपालका विभिन्न जनजातिका भाषाहरू नेपाली भाषारूपी सागरमा मिलेर आफ्नो विशाल रूप देखेछ, विशालताको अनुभव गर्नेछ, भन्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । यसका साथै अरू भाषा-भाषीहरूको पारस्परिक दोषारोप, हीनता भाषा र एकाकीपन पनि यही नेपाली भाषाको विशाल प्रवाहमा प्रवाहित भएर पवित्रता, शुद्धता र निर्मल रूपमा परिवर्तन भएको अनुभव हुने कुरा बताउँदै भाषिक एकतालाई जोड दिइएको छ । यसमा विभिन्न समयमा निस्केका नेपाली भाषाका शब्दकोशहरूको उल्लेख पनि गरिएको छ ।

शब्दकोश निर्माणको क्षेत्रमा पनि हर्षनाथ शर्मा भट्टराई निरन्तर लागि रहेका छन् । 'बृहत् नेपाली शब्दकोश' (२०२३) को प्रकाशन पश्चात् लामो समयपछि वि.सं. २०४१ मा उनकै सम्पादकत्वमा 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' को प्रकाशन भएको छ । यसमा कानून तथा प्रशासनको क्षेत्रमा प्रचलित करिब १२,००० शब्दहरू समावेश छन् । यसमा खास गरी तत्काल

प्रचलित शब्दहरूका साथै लुप्तप्रायः हुन लागेका शब्दहरूलाई बढी ध्यान दिइएको छ । यसको परिशिष्ट भागमा कोशको नालीबेली, नेपालको प्रशासनको छोटो परिचय, मुद्दाका किसिम आदिजस्ता विषयहरूको चर्चासमेत गरिएको छ । त्यसैगरी उनकै सम्पादकत्वमा वि.सं. २०५५ सालमा 'नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' प्रकाशित भएको छ । यस शब्दकोशमा नेपालका कतिपय जनजातिले बोल्ने भाषा र संस्कृत भाषाका प्रचलित केही शब्द र शब्दार्थ दिइएका छन् । साथै यसमा परिशिष्टका रूपमा संवैधानिक कोश, भाषिका कोश तथा तिब्बती नेपाली शब्दकोश पनि राखिएका छन् । त्यसैगरी उनकै प्रधान सम्पादकत्वमा वि.सं. २०६३ सालमा 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश' प्रकाशित भएको छ । हाल पनि उनी 'विपरीतार्थक शब्दकोश' निर्माणमा लागि रहेका छन् ।

यसप्रकार उनको भाषिक अध्ययनको कार्यले निरन्तरता पाएको छ । उनका यी कार्यहरूद्वारा उनको अध्ययन परम्परागत तथा भाषाशास्त्रीय दुवै पद्धतिलाई आत्मसात् गर्दै अगाडि बढेको देखिन्छ ।

३.२ नेपाली व्याकरण बोधको अध्ययन

३.२.१ परिचय

'नेपाली व्याकरण बोध' (२०१६) हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको प्रथम प्रकाशित भाषिक पुस्तकाकार कृति हो । यो पुस्तक १०७ पृष्ठमा संरचित छ । यसमा व्याकरण, वर्ण, शब्द, वाक्य, विराम चिन्ह, संज्ञा, विभक्ति, कारक, लिङ्ग, वचन, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, काल, अव्यय, उपसर्ग, प्रत्यय, सन्धि, समास, ह्रस्वदीर्घ सम्बन्धी शुद्धि तथा वाक्य रचना शीर्षकहरू राखी उक्त विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

३.२.२ व्याकरणसम्बन्धी अध्ययन

यस पुस्तकको 'व्याकरण' शीर्षकमा व्याकरणको आवश्यकता, यसको महत्त्व तथा यसका तत्त्वहरूको विषयमा चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा हरेक भाषालाई शुद्धसित व्यवहार गराउन व्याकरणको आवश्यकता पर्छ र त्यही आवश्यकताको पूर्तिका निमित्त सबै भाषाको व्याकरण बनेको हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । व्याकरणले नै भाषाका अङ्गप्रत्यङ्गको पूर्ण विश्लेषण र विवेचन गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसमा व्याकरणलाई शब्दको विचार गर्ने शास्त्रका रूपमा लिइएको छ । व्याकरणले भाषाका तीन मुख्य तत्त्व वर्ग, पद र वाक्यमा विचार गर्छ र यसले हामीलाई शुद्धसित बोल्न, लेख्न र पढ्न सिकाउने कुरा व्यक्त गरिएको छ । यसका साथै रचनाशैलीलाई व्याकरणको आवश्यक अङ्ग मानिएको छ ।

३.२.३ वर्णसम्बन्धी अध्ययन

यस पुस्तकको 'वर्ण' शीर्षकमा वर्णको परिभाषा तथा प्रकारका सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ । यसमा ध्वनिको लिखित आकारयुक्त संकेतलाई वर्ण भनिन्छ र यसको समूहलाई वर्णमाला भनिने कुरा उल्लेख छ । साथै नेपाली भाषाको वर्णमालामा स्वर र व्यञ्जन दुई प्रकारका ध्वनि हुने कुरा बताइएको छ ।

स्वरवर्णको चर्चा गर्ने क्रममा स्वर वर्णको उच्चारण स्वतः हुने र भाषामा ११ स्वर भएको कुरा बताइएको छ । ती स्वरहरू हुन्:- अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ ।
जुनसुकै स्वरको उच्चारण गर्दा पनि धेरै - थोरै समय लाग्ने र त्यसैलाई मात्रा भनिने कुरा उल्लेख गर्दै मात्राका दृष्टिबाट स्वरका तीन भेद बताइएको छ । ती हुन्:-

- (अ) ह्रस्व - अ, इ, उ, ऋ स्वरहरूको एक मात्रामा गिन्ती हुने र यिनलाई लघु भनिने कुरा बताइएको छ । छन्दशास्त्रमा लघुको चिन्ह (।) यस्तो हुने पनि बताइएको छ ।
(आ) दीर्घ - आ, ई, ऊ, ए, ऐ, औ वर्णहरूको दुई मात्रामा गिन्ती हुने बताउँदै यिनलाई गुरु भनिने र (ऽ) चिन्हद्वारा व्यक्त गरिने कुरा बताइएको छ ।
(इ) प्लुत - यसको प्रयोग सम्बोधन र संगीत शास्त्रमा मात्र हुने बताउँदै यसको उच्चारणमा १, २, ३ अथवा यो भन्दा बढ्ता मात्राको उच्चारणमा लाग्ने जति नै समय लाग्ने बताइएको छ । यसको चिन्ह (३) यस्तो हुने कुरा उल्लेख छ ।

यसै क्रममा अ, इ, ऊ, तथा ऋ लाई मूल स्वर, ए, ऐ, ओ, औ लाई संयुक्त स्वर भनिएको छ । साथै स्वरका साथमा लाग्ने अन्य ३ वर्णको चर्चा गर्दै ती वर्णहरू व्यञ्जनजस्तै भएर प्रयुक्त हुने तर स्वरदेखि बाहेकका अरु वर्णमा लाग्दैनन् भनी तिनको उल्लेख यसरी गरिएको छ ।

- क) अनुस्वार - अं -- ँ -- अंग ।
ख) विसर्ग - अः -- : -- प्रायः ।
ग) अनुनासिक - आँ -- ँ -- चाँदी ।

मात्राको परिचयका क्रममा स्वर र व्यञ्जनको संयोग हुँदा तिनका रूप बदलिन्छन् र तिनलाई मात्रा भनिन्छ, भन्ने उल्लेख गरिएको छ । मात्राहरूलाई यसरी देखाइएको छ ।

क का कि की कु कू कृ के कै को कौ कं कः

।, ि, ी, ु, ू, ृ, े, ै, ो, ौ, ं, ः ;

र का साथ मात्राको विशिष्टता छ जस्तै: - रू, रु ।

यसै क्रममा व्यञ्जनहरू ३३ भएको कुरा उल्लेख गर्दै व्यञ्जनलाई यसरी देखाइएको छ: -

- कवर्ग - क, ख, ग, घ, ङ ।
चवर्ग - च, छ, ज, झ, ञ ।
टवर्ग - ट, ठ, ड, ढ, ण ।
तवर्ग - त, थ, द, ध, न् ।
पवर्ग - प, फ, ब, भ, म् । (यी सबै स्पर्श वर्ण हुन्)
अन्तस्थ - य, र, ल, व् ।

ऊष्मवर्ण - श, ष, स, ह ।

संयुक्त व्यञ्जन - क्ष, त्र, ज्ञ ।

क्ष - क् + ष् + अ ।

त्र - त् + र् + अ ।

ज्ञ - ज् + ञ् + अ ।

यसका साथै व्यञ्जनको वर्गीकरण यसरी गरिएको छ ।

१. पाईएका व्यञ्जन - ख, ग, घ, च, ज, ञ, ण, त, थ, ध, न्, प, ब, भ, म, व, ल, श, ष, स, ।

२. बिना पाईएका व्यञ्जन - क, इ, छ, ट, ठ, ड, ढ, द, फ, र, ह ।

संयुक्ताक्षर लेख्दा पाई भएका व्यञ्जनको पाई हटाइदिने र बिना पाईका व्यञ्जनलाई पछिल्लो व्यञ्जनका साथ लेखिदिए पुग्ने कुरा उल्लेख छ । जस्तै: ज्यानमा 'ज' को पाई हटाएर यका साथ लेखिएको छ ।

छट्ट, विद्या वा विद्या

'र' को रूपमा - कर्म, क्रम, कृषि, तृषा, आदि ।

उच्चारण स्थानको आधारमा वर्णहरूको वर्गीकरण यसप्रकार गरिएको छ ।

कण्ठ्य (कण्ठ) - अ, आ, क, ख, ग, घ, ङ, ह, तथा विसर्ग ।

तालव्य (तालु) - इ, ई, च, छ, ज, झ, ञ, य, श ।

मूर्धन्य (मूर्धा) - ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ण, र, ष ।

दन्त्य (दन्त) - ल, त्, थ, द्, ध, न्, ल्, स् ।

ओष्ठ्य (ओष्ठ) - उ, ऊ, प्, फ्, ब्, भ्, म् ।

दन्तोष्ठ्य (दन्तोष्ठ) - व् ।

कण्ठ - तालव्य - (कण्ठ-तालु) ए, ऐ ।

कण्ठोष्ठ्य (कण्ठोष्ठ) ओ, औ ।

अनुनासिक (नासिक) - ङ्, ञ्, ण्, न्, म् ।

३.२.४ शब्दसम्बन्धी अध्ययन

शब्दको सम्बन्धमा यहाँ साधारणतया कानले जे सुनिन्छ, त्यसैलाई शब्द भनिने कुरा उल्लेख छ । साथै शब्दहरू ध्वन्यात्मक र वर्णात्मक, सार्थक तथा निरर्थक दुई प्रकारका हुने कुरा चर्चा गर्दै व्याकरणमा सार्थक शब्दको मात्र विचार गरिने कुरा बताइएको छ ।

नेपाली भाषामा तत्सम, तद्भव, देशज (नेवारी, गुरुङ, शेर्पा, किराँती, लिम्बू, मैथिली आदिबाट) र विदेशी भाषा (अंग्रेजी, पुर्तगाली, अरबी, फारसी) बाट लिइएका शब्दहरू निकै भएको कुरा उल्लेख छ । त्यसैगरी व्युत्पत्तिअनुसार शब्दलाई रुढ (खण्ड नहुने), यौगिक (दुई या दुईभन्दा बढी शब्दको योगबाट बनेका) र योगरुढि (खण्ड भएपनि त्यसको अर्थ लाग्न नसक्ने) गरी तीन प्रकारमा बाँडिएको छ ।

रूपान्तरअनुसार शब्दलाई विकारी र अविकारी गरी दुई प्रकारमा बाँडिएको छ । साथै सार्थक शब्दका भेद शीर्षकमा संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया र अव्यय गरी सार्थक शब्दका पाँच भेद उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी शक्तिका अनुसार भेद शीर्षकमा अर्थलाई शब्दको शक्ति मान्दै शक्तिअनुसार शब्दका ३ भेद बताइएको छ । तीन हुन्:-

- १) वाचक शब्द - साधारण अर्थ द्योतनको निमित्त प्रयोग हुने ।
- २) लाक्षणिक शब्द - साधारण अर्थको अतिरिक्त सादृश्य अर्थको बोध गराउने ।
- ३) व्यञ्जन शब्द - साधारण अर्थलाई छोडेर अर्को गूढ अर्थको बोध गराउने ।

३.२.५ संज्ञा (नाम) सम्बन्धी अध्ययन

'संज्ञा' शीर्षकमा संज्ञा तथा तिनका प्रकारहरूको वर्णन गरिएको छ । यसमा वस्तु, व्यक्ति या स्थान आदिका नामलाई संज्ञा भनिने र यी तीन प्रकारका हुने कुरा बताइएको छ ।

१. जातिवाचक संज्ञा - यसका सन्दर्भमा चर्चा गर्दै एक शब्दबाट आफ्ना जातिका सबै पदार्थको बोध हुने बताइएको छ । यसै क्रममा अंग्रेजी व्याकरणको नियमबमोजिम जातिवाचक संज्ञाअन्तर्गत पदार्थवाचक वा धातुवाचक (सुन, चाँदी, चामल, पानी) नामहरू पर्ने कुरासमेत उल्लेख छ । यसै गरी समूहवाचक संज्ञा (फौज, हुल, थुप्रो,

जमात आदि) र कर्तुवाचक संज्ञा (गाडीवान्, एक्कावान्, साइकलवाज्, परेवावाज् आदि) भनेर जातिवाचक संज्ञाअन्तर्गत उल्लेख गरिएको छ ।

२. व्यक्तिवाचक संज्ञा - कुनै एक व्यक्ति अथवा वस्तुको बोध हुने संज्ञालाई व्यक्तिवाचक भनिएको छ । जस्तै: नेपाल, सगरमाथा, भानुभक्त आदि ।
३. भाववाचक संज्ञा - भाववाचक संज्ञाको परिभाषा दिने क्रममा जुन संज्ञा शब्दबाट निर्दिष्ट वस्तुको गुण, दशा, वा व्यापारको बोध हुन्छ त्यसलाई भाववाचक संज्ञा भनिएको छ । जस्तै: सत्यता, सौन्दर्य, चाल, क्रोध, हिँडाइ, गराइ, भनाइ ।

यसै क्रममा भाववाचक संज्ञा बनाउने नियम उपशीर्षकमा विशेषणबाट प्रत्यय आदि लगाएर, क्रियापदबाट, क्रियाको मूलरूप धातु जस्ताको तस्तै लिएर, जातिवाचक संज्ञामा प्रत्यय लगाएर भाववाचक संज्ञा बनाउन सकिने कुरा व्यक्त गरिएको छ । त्यसै गरी 'संज्ञाको अवस्था' उपशीर्षकमा जुनसुकै वाक्यमा पनि संज्ञाका भिन्न-भिन्न अवस्थालाई कारक भनिने तथा कारकको ज्ञान विभक्तिबाट हुने कुरा बताइएको छ ।

३.२.६. सर्वनामसम्बन्धी अध्ययन

'सर्वनाम' उपशीर्षकमा संज्ञाको स्थानमा प्रयोग हुने शब्दलाई सर्वनाम भनिने बताउँदै पुरुषवाचक, निश्चयवाचक, अनिश्चयवाचक, सम्बन्धवाचक, प्रश्नवाचक र निजवाचक गरी सर्वनामका ६ प्रकारको चर्चा गरिएको छ । पुरुषवाचक सर्वनामलाई प्रथम पुरुष वाचक (अर्थात् उत्तम पुरुष), मध्यम पुरुषवाचक र अन्य पुरुषवाचक गरी तीन प्रकारका बताइएको छ ।

यसै क्रममा कारकअनुसार पुरुषवाचक सर्वनामका एकवचन र बहुवचनका रूपहरूका साथै अनिश्चयवाचक, प्रश्नवाचक तथा निजवाचक सर्वनामका एकवचन तथा बहुवचनका रूपहरूलाई उदाहरणस्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२.७ विशेषणसम्बन्धी अध्ययन

'विशेषण' शीर्षकमा नाम वा सर्वनामको विशेष गुण र अवस्थाको बोध गराउनेलाई विशेषण भनिने कुरा उल्लेख गर्दै विशेषण ६ प्रकारका हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

१. गुणवाचक
२. परिमाणवाचक
३. संख्यावाचक
४. संकेतवाचक
५. व्यक्तिवाचक
६. विभागबोधक

यसमा संख्यावाचक विशेषणका पनि गणनाबोधक वा सामान्य संख्याबोधक गुणाबोधक, क्रमबोधक र समुच्चयबोधक गरी चार भेदको चर्चा गरिएको छ । साथै कुनै वस्तु, व्यक्ति आदिको विभाग गर्नलाई विभागबोधक विशेषण (हरेक, प्रत्येक) को प्रयोग गरिने बताइएको छ । यसै क्रममा विशेषणका तीन अवस्थाको चर्चा गरिएको छ । मूल अवस्था (धेरै, ज्यादै आदि), उत्तरावस्था (भन्दा धेरै), उत्तमावस्था (सबभन्दा धेरै) भनी प्रष्ट्याइएको छ ।

संस्कृत व्याकरणको आधारबाट उत्तर एवं उत्तमावस्थामा क्रमशः 'तर' र 'तम' प्रत्यय गरिने बताइएको छ । जस्तै:-

सुन्दर, सुन्दरतर, सुन्दरतम आदि ।

३.२.८. क्रियासम्बन्धी अध्ययन

'क्रिया' शीर्षकमा क्रियाको परिभाषा दिने क्रममा जुन शब्दबाट कुनै काम गर्नु, हुनु इत्यादि बुझिन्छ त्यसलाई क्रिया भनिएको छ । क्रियाका सकर्मक र अकर्मक गरी दुई भेद बताइएको छ । यसै शीर्षकको उपशीर्षक 'क्रियाका अन्य भेद' मा द्विकर्मक क्रिया, समापिका क्रिया, असमापिका क्रिया, विधि क्रिया, प्रेरणार्थक क्रिया र संयुक्त क्रिया गरी क्रियाका ६ प्रकारको चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा असमापिका क्रियाका पनि पूर्वकालिक क्रिया, तात्कालिक क्रिया र अपूर्ण क्रिया गरी तीन भेदको चर्चा गरिएको छ । साथै क्रियाका अनेक रूप उपशीर्षकमा काल, लिङ्ग, पुरुष, वचन तथा वाच्यका कारण क्रियाका रूपमा परिवर्तन हुन सक्ने उल्लेख छ ।

३.२.९ अविकारी शब्द (अव्यय) सम्बन्धी अध्ययन

अविकारी शब्दको चर्चा गर्ने क्रममा जुन शब्दको रूप सदासर्वदा एकैनासित प्रयोग हुन्छ अथवा लिङ्ग, वचन, पुरुष तथा कारक आदिका कारण कुनै परिवर्तन हुँदैन, त्यसलाई अव्यय भनिने कुरा उल्लेख छ । अव्ययका निम्नानुसार पाँच प्रकार देखाइएको छ ।

१. क्रिया विशेषण
२. सम्बन्धबोधक
३. समुच्चयबोधक (संयोजक)
४. विस्मयादिबोधक
५. उपसर्ग

यसै क्रममा क्रिया विशेषणका ६ प्रकारको चर्चा गरिएको छ । ती हुन्:- कालवाचक, स्थानवाचक, परिमाणवाचक, गुणवाचक, अनुकरणवाचक, र निषेधवाचक । साथै संयोजक अव्ययहरूलाई सापेक्ष योजक र निरपेक्ष योजक गरी दुई प्रकारमा बाँडिएको छ । सापेक्ष योजकहरूलाई कारणबोधक र संकेतबोधक गरी दुई प्रकारका बाँडेर चर्चा गरिएको छ । निरपेक्ष योजकलाई सम्मुच्चयबोधक, विकल्पबोधक, क्रमबोधक, विशेषबोधक र विपक्षबोधक गरी अर्थानुसार प्रयोग हुने कुरा उदाहरणसहित उल्लेख गरिएको छ । यसै क्रममा उपसर्गहरूलाई पनि अव्यय मानेर उपसर्गहरूको उदाहरणसहित चर्चा गरिएको छ ।

३.२.१० लिङ्गसम्बन्धी अध्ययन

लिङ्गको चर्चा गर्ने क्रममा, वस्तुका पुरुषत्व र स्त्रीत्वको बोध गराउने संज्ञाको रूपलाई लिङ्ग भनिने कुरा व्यक्त गर्दै पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसकलिङ्ग गरी लिङ्गका ३ भेद बताइएको छ । यसै क्रममा पुलिङ्गी शब्दलाई स्त्रीलिङ्गी बनाउने केही नियम, स्त्रीलिङ्गमा दुई शब्द हुने (जस्तै: विष्ट, विष्टिनी, विष्टेनी) शब्दहरू, विभिन्न प्रत्यय लागी बनेका स्त्रीलिङ्गी शब्दहरूको चर्चा गरिएको छ । साथै लिङ्गको प्रयोगमा संस्कृत व्याकरणका नियमबाट पनि फाइदा उठाउन सकिने कुरा उल्लेख गर्दै उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

जस्तै:-

पतीत - पतिता	योगी - योगिनी
अध्यक्ष - अध्यक्ष	विद्यावान् - विद्यावती
वृद्ध - वृद्धा	नेता - नेत्री आदि ।

३.२.११ वचनसम्बन्धी अध्ययन

वचनसम्बन्धी चर्चामा वचनबाट कुनै चीजको संख्याको ज्ञान हुने कुरा बताइएको छ । एकवचन र बहुवचन गरी वचनका दुई किसिमको चर्चा गरिएको छ । यसका साथै एकवचनलाई बहुवचन बनाउने तरिकासमेत दिइएको छ । यसै क्रममा अनेकार्थी, प्रकारार्थी र आदरार्थी गरी बहुवचनका तीन भेदको चर्चा गरिएको छ ।

३.२.१२ कालसम्बन्धी अध्ययन

यसमा क्रियाको समयलाई काल भनिने बताउँदै वर्तमान, भूत र भविष्यत् गरी कालका तीन प्रकारको चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा वर्तमान काललाई सामान्य वर्तमान, तात्कालिक वर्तमान र सन्दिग्ध वर्तमानकाल गरी वर्गीकरण गरिएको छ । त्यसै गरी भूतकाललाई सामान्यभूत, आसन्नभूत, पूर्णभूत, अपूर्णभूत, सन्दिग्धभूत र हेतु हेतुमद्भूतकाल गरी ६ प्रकारको चर्चा गरिएको छ । साथै भविष्यत् काललाई सामान्य भविष्यत् र संभाव्य भविष्यत् गरी दुई प्रकारको चर्चा गरिएको छ ।

३.२.१३ वाच्यसम्बन्धी अध्ययन

वाच्यको परिभाषा दिने क्रममा कर्ता क्रियाद्वारा सञ्चालित छ या कर्मद्वारा वा धातु नै प्रधान छ, यसको ज्ञान वाच्यले नै गराउने कुरा उल्लेख गरिएको छ । साथै कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी वाच्यका तीन प्रकारको चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा कर्तृवाच्यलाई कर्मवाच्य र भाववाच्यमा लैजान सकिने कुरा उदाहरणसहित देखाइएको छ ।

३.२.१४ प्रत्ययसम्बन्धी अध्ययन

‘कृदन्त र तद्धित’ (प्रत्यय) शीर्षकमा कृत् प्रत्यय र तद्धित प्रत्यय गरी प्रत्ययहरू २ प्रकारका हुने कुराको चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा कृत् प्रत्ययहरू कृदन्त शब्दको अन्त्यमा लाग्ने र सामान्य कृत्प्रत्यय, कर्मवाचक कृत्प्रत्यय, करणवाचक कृदन्त, भाववाचक कृदन्त, क्रियाद्योतक कृदन्त गरी पाँच भेदको उदाहरणसहित व्याख्या गरिएको छ । यसका साथै कर्तृवाचक कृत्प्रत्यय बनाउने साधारण नियमको समेत उल्लेख गरिएको छ ।

तद्धित प्रत्ययको परिभाषा गर्ने क्रममा संज्ञा र विशेषण पददेखि जुन प्रत्यय लगाएर संज्ञा र विशेषण पद बनाइन्छ, त्यस्ता प्रत्ययलाई तद्धित प्रत्यय भनिने कुरा उल्लेख छ । तद्धित प्रत्ययको योगबाट तीन प्रकारका शब्द बन्ने कुरा बताउँदै ती शब्दहरूमा विशेषण, अव्यय र भावको उदाहरणसहित उल्लेख गरिएको छ । भावअन्तर्गत सम्बन्धी, तद्भव र क्षुद्रताको उल्लेख गर्दै छुट्टाछुट्टै उदाहरणद्वारा देखाएको छ । यसका साथै सङ्ख्यावाचक शब्दबाट विशेष अर्थमा विशेष प्रत्यय गर्दा बनेका तद्धितान्त रूपहरूको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ । यसका अतिरिक्त

केही सर्वनाम शब्दबाट विशेष अर्थमा विशेष प्रत्यय भई बनेका तद्धितान्त शब्दका उदाहरण दिइएको छ ।

	विशेषण	अव्यय
जस्तै: त्यो	त्यस्तो, त्यत्रो, त्यति त्यतिको, त्यतिउँ	त्यहाँ, त्यता, त्यसरी, त्यहिले, त्यसो त्यतिन्जेल, त्यतिखेर, त्यसै

‘अन्य प्रत्यय’ उपशीर्षकमा ‘नेपाली भाषामा संस्कृतबाट आएका त्यस्ता अनेकन शब्दहरू छन् जो प्रत्यय तथा उपसर्गका समान प्रयुक्त हुन्छन्’ भनिएको छ । साथै अतीत, अध्यक्ष, अन्तर, अनुरूप आदि प्रत्ययहरूद्वारा निर्मित शब्दहरूका प्रशस्त उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२.१५ सन्धिसम्बन्धी अध्ययन

सन्धिको परिभाषा दिने क्रममा दुई वर्णको योगलाई सन्धि भनिने कुरा उल्लेख गर्दै नेपालीमा सन्धिको नियम संस्कृतको जस्तै हुने बताइएको छ । यसै क्रममा स्वर, व्यञ्जन र विसर्ग गरी तीन प्रकारका सन्धिको चर्चा गरिएको छ । साथै स्वर सन्धिलाई दीर्घ स्वरसन्धि, गुण स्वरसन्धि, वृद्धि सन्धि, यण स्वरसन्धि र अयादि सन्धि गरी पाँच प्रकारमा बाँडेर छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिएको छ । व्यञ्जन तथा विसर्ग सन्धिलाई पनि छुट्टाछुट्टै उदाहरणसहित चर्चा गरिएको छ ।

३.२.१६ समाससम्बन्धी अध्ययन

समासको चर्चा गर्ने क्रममा दुई वा दुईभन्दा बढ्ता पदहरू आपसमा मिली एक शब्द बन्ने र यसरी मिल्नुलाई नै समास भनिने कुरा उल्लेख छ । त्यसरी मिलेका पदलाई ‘समस्त पद या समासित पद’ भनिने कुरा व्यक्त गरिएको छ । साथै पदहरू जोडिँदा अघिल्ला पदहरूको विभक्तिको चिन्ह लोप हुने जनाइएको छ । यसै क्रममा समासहरू तत्पुरुष, कर्मधारय, द्विगु, द्वन्द्व, बहुव्रीहि र अव्ययीभाव गरी ६ प्रकारको छुट्टाछुट्टै चर्चा गरिएको छ । तत्पुरुष समासलाई कारकका भेदले गर्दा यसका पनि विभक्तिअनुसारका भेद हुने बताइएको छ । प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी र नञ् तत्पुरुष भनी आठ भेद देखाइएको छ । नञ् तत्पुरुषको उदाहरण न पढेको = अपढ, खराब काम = नकाम, न जान्ने = अजान आदि दिइएको छ । त्यसैगरी द्वन्द्व समासको चर्चा गर्ने क्रममा द्वन्द्व समासका अरू शब्दहरू उपशीर्षक दिएर विपरीतार्थबोधक, एकार्थबोधक, सजातीय भनी छुट्टाछुट्टै उदाहरणसहित देखाइएको छ । अन्य समाससम्बन्धी छुट्टाछुट्टै परिभाषा तथा उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यसै क्रममा बिना नियमले बनेका केही समासित पदहरूको उदाहरण दिइएको छ ।

‘उपसंहार’ शीर्षकमा देवनागरी लिपिको शुद्धता र पूर्णताको अतिरिक्त लेखनमा अनेक अशुद्धि हुने कुरा उल्लेख छ । यसै क्रममा विभिन्न शब्दहरूका शुद्धिसम्बन्धी नियमहरूको चर्चा गरिएको छ । ह्रस्वदीर्घसम्बन्धी शुद्धिअन्तर्गत ह्रस्व इकार, उकार अन्त्यमा हुने शब्दहरू दीर्घ ईकार र अकार अन्त्यमा हुने शब्दहरू, ‘ट’ वर्ग हुने शब्द ‘त’ वर्गयुक्त शब्दहरूसम्बन्धी चर्चा गरिएको छ । यसैगरी ‘न’ र ‘ण’, ‘ब’ र ‘व’, ‘श’, ‘ष’ र ‘स’ को लेखाइमा हुने अशुद्धिहरूप्रति सचेत रहनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । साथै विभिन्न अपवादको समेत चर्चा गरिएको छ । यसका साथै विशेषणको प्रयोगमा लिङ्गसम्बन्धी दोष, वचनसम्बन्धी दोष, विशेष्य र विशेषणसम्बन्धी दोष, सन्धिसम्बन्धी दोष, समाससम्बन्धी दोष, प्रत्ययसम्बन्धी दोष, पुनरुक्तिसम्बन्धी दोष तथा केही अन्य अशुद्धि शब्दहरूको विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

३.२.१७ विराम - चिन्हसम्बन्धी अध्ययन

विराम - चिन्ह शीर्षकमा वाक्य रचनामा विराम चिन्ह अनिवार्य हुने कुरा बताउँदै यो केवल संकेत वा विराम मात्र नभई यसले अर्थमा पनि प्रभाव पार्ने कुरा बताइएको छ । यसै क्रममा निम्नानुसारका चिन्हहरूको उल्लेख गरिएको छ ।

१. पूर्ण विराम (।)
२. अर्द्ध विराम (;)
३. अल्पविराम (,)
४. प्रश्नसूचक (?)
५. विस्मयादिबोधक (!)
६. उद्धरण (".....")
७. कोष्ठक (), { }, []
८. निर्देशक (-)
९. योजक चिन्ह (-)
१०. लाघव चिन्ह (.)

अन्य चिन्हहरू

१. शब्द छुटेमा (^)
२. टीका वा व्याख्याको निमित्त प्रयोग हुने (-, + , ×)
३. अपूर्णतासूचक - (×, ×, ×) अथवा (.....)
४. रेखाङ्कित (-) जस्तै: प्रश्न-पत्र आदि ।

३.२.१८ कारक तथा विभक्तिसम्बन्धी अध्ययन

संज्ञामा जोडिएर कारक बुझाउने प्रत्यय वा चिन्हहरूलाई विभक्ति भनिने कुरा बताउँदै विभक्तिका आठ किसिमलाई यसप्रकार उल्लेख गरेका छन्:

विभक्ति	अर्थ	प्रत्यय
१. प्रथम - कर्ता	[काम गर्ने]	ले, बाट ।
२. द्वितीया - कर्म	[गरिने वस्तु]	लाई, कन ।
३. तृतीया - करण	[गरिनेको साधन]	ले, बाट, द्वारा ।
४. चतुर्थी - संप्रदान	[उद्देश्य]	लाई, निमित्त ।
५. पंचमी - अपादान	[अवधि]	देखि, देखिन्, बाट, द्वारा ।
६. षष्ठी - सम्बन्ध	[स्वामित्व आदि]	को, का, की ।
७. सप्तमी - अधिकरण	[गर्नाको आधार]	मा
८. सम्बोधन.....	[बोलाउनु]	ए, हो ।

यसै क्रममा कर्ताकारकमा समर्कम क्रियाको भूत, भविष्यत् र वर्तमान काल बुझाउँदा 'ले' को प्रयोग हुने र अकर्मक क्रिया, सम्बोधनका साथ तथा कर्मप्रधान क्रियाको कर्ताको साथमा 'ले' नलाग्ने कुरा बताइएको छ । त्यसै गरी कर्म कारकमा प्राणीवाचक साधारण संज्ञामा विकल्पले 'लाई' को प्रयोग हुने, विशेष संज्ञामा अनिवार्य प्रयोग हुने र अप्राणीवाचक संज्ञाको प्रयोगमा 'लाई' को लोप हुने कुरा उदाहरणसहित देखाइएको छ । त्यसैगरी विकर्म क्रियामा

गौणकर्मका साथ, केही क्रियाको योगमा कर्मको साथ, कर्मको प्रयोग क्रियाअनुसार नभएमा 'लाई' प्रयोग हुने बताइएको छ । यसै क्रममा करण कारक, संप्रदान कारक, अपादान कारक, सम्बन्ध कारक, अधिकरण कारक, तथा सम्बोधन कारकको चर्चा गर्दै यी कारकसँग आउने विभक्ति चिन्हहरूको प्रयोगको अवस्थालाई छुट्टाछुट्टै चर्चा गरिएको छ ।

३.२.१९ वाक्यसम्बन्धी अध्ययन

वाक्य शीर्षकमा वाक्यको सम्बन्धमा चर्चा गर्दै पूर्ण अर्थ व्यक्त गर्नलाई वाक्यको प्रयोग गरिनेछ, चाहे त्यो एकै शब्दको किन नहोस् भनी अर्थपूर्णतालाई जोड दिइएको छ । सामान्यतया वाक्य शब्दको समूह हो र अर्थको पूर्णताको लागि समापिका क्रिया हुनु अनिवार्य ठानिएको छ । वाक्यको वर्गीकरणको क्रममा साधारण वाक्य, मिश्रित वाक्य र संयुक्त वाक्य गरी वाक्यलाई ३ प्रकारमा बाँडिएको छ ।

१. साधारण वाक्य - एउटै मात्र समापिका क्रिया भएको वाक्यलाई साधारण वाक्य भनिएको छ ।
२. मिश्रित वाक्य - एक प्रधान वाक्य र एक भन्दा बढी अधीन वाक्यहरू रहेको वाक्यलाई मिश्रित वाक्य भनिएको छ । अधीन वाक्यहरू पनि संज्ञा-वाक्य, विशेषण-वाक्य र अव्यय-वाक्य गरी तीन प्रकारका हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । साथै संज्ञावाक्यले कर्ता, कर्म, पूरकको रूपमा काम गर्नसक्ने कुरा उदाहरणसहित प्रस्तुत गरिएको छ ।
३. संयुक्त वाक्य - संयुक्त वाक्यको चर्चा गर्ने क्रममा दुई वा दुई भन्दा बढी प्रधान वाक्यलाई समुच्चयबोधक अव्ययले जोडेर संयुक्त वाक्य बन्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । यसै क्रममा समुच्चयबोधक अव्ययलाई चार भागमा बाँडेर यसरी देखाइएको छ ।

क) संयोजक - र, तथा, यथा, एवं, यदि, जो, जे ।

ख) विभाजक - या, अथवा, वा, किंवा ।

ग) विरोध दर्शक - तर, परन्तु, किन्तु ।

घ) परिणाम दर्शक - अतः अतएव, यसकारण, किनकि, कि, जो, सो ।

यसै क्रममा वाक्य विश्लेषण शीर्षकमा वाक्यका दुई अंग हुने कुरा बताउँदै उद्देश्य र विचेयको चर्चा गरिएको छ । यिनै शब्दका विशेषणलाई 'विस्तार' भनिने कुरा उल्लेख छ ।

३.२.२० वाक्यरचनासम्बन्धी अध्ययन

'वाक्यरचना' शीर्षकमा वाक्यरचनासम्बन्धी नियमहरू, साधारणतया पदक्रमका नियमहरू, सामान्य पदक्रम या पदसंयोग, संज्ञा र सर्वनामको समन्वय, विशेषण र विशेष्यको मेल, सम्बन्ध र सम्बन्धीको मेल, नित्यसम्बन्धी शब्द, शब्द जोड्ने या पदयोजनासम्बन्धी नियमहरूको चर्चा गरिएको छ ।

यी शुद्धिसम्बन्धी पक्षहरू उनको 'नेपाली शब्दशुद्धि' पुस्तकमा जस्ताको त्यस्तै रहेकाले विस्तृत चर्चा उक्त पुस्तकको अध्ययनमा गरिन्छ ।

३.२.२१. निष्कर्ष:-

प्रस्तुत पुस्तकमा नेपाली भाषाको व्याकरणसँग सम्बन्धित विभिन्न कुराहरूलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । यसमा नेपाली भाषाका वर्णहरूदेखि वाक्यरचनासम्मको चर्चा गरिएको छ । वर्णहरूको चर्चा गर्ने क्रममा नेपाली भाषामा ११ स्वर भएको बताइएको छ । ति स्वरहरूमध्ये ऋ, ऐ, औ को पनि उल्लेख छ । तर ति स्वरहरूमध्ये कुन कुन व्यतिरेकी हुन् भन्ने छुट्याइएको छैन । त्यस्तै व्यञ्जन वर्णको वर्गीकरण पनि उच्चारण स्थान, प्रयत्न, घोषत्व, प्राणत्वका आधारमा छुट्याछुट्टै गरिएको छैन । बरू पाई भएका र पाई बिनाका भनिएको छ । यस्तो वर्गीकरण आधुनिक भाषाशास्त्रीका मतसँग मिल्दोजुल्दो छैन । उनको वर्गीकरणमा संस्कृतको प्रभाव स्पष्ट देखिन्छ । यसमा व्याकरणका अन्य पक्षहरू नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, अव्यय, लिङ्ग, वचन, काल, विराम चिन्ह, कारक र विभक्ति, प्रत्यय, सन्धि, समास, वाच्य, वाक्य, वाक्यरचना आदिको छुट्याछुट्टै चर्चा गरिएको छ । व्याकरणका सबै पक्षहरूको परिभाषा तथा व्याख्यामा केही कमी देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि भाषाको वैज्ञानिक अध्ययनको प्रारम्भिक अवस्थाको उनको यो अध्ययन महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

३.३ 'नेपाली शब्दशुद्धि' को अध्ययन

३.३.१ परिचय:

'नेपाली शब्दशुद्धि' (२०१६) हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको दोस्रो पुस्तकाकार भाषिक कृति हो । यो पुस्तक २५ पृष्ठमा संरचित छ । आजकलको समयमा भाषाको प्रवाहलाई राम्रो डोरबाटोमा लगाउने सरल र सुबोध तथा संक्षिप्त रूपको व्याकरणको आवश्यकता स्पष्ट गर्दै व्याकरणमा देखिएका विभिन्न त्रुटिहरूलाई विचार गरी व्याकरणको जटिलता, दुरुहता तथा निरसपत्रलाई हटाई सरस, सुबोध, सरल तथा संक्षिप्त रूपमा यो व्याकरण लेखिएको कुरा यसकै भूमिकाबाट स्पष्ट हुन्छ ।

समस्त नेपाली साहित्य वाङ्मयलाई व्यक्त गर्नका लागि देवनागरी लिपिको सहारा र आधार भएको कुरा उल्लेख गर्दै यसमा शुद्धता र पूर्णताका अतिरिक्त लेखन कार्यमा अनेक अशुद्धिहरू हुने बताइएको छ । यस्ता अशुद्धिहरू छापाखानामार्फत व्यापक भएको र सर्वसाधारणले तिनै अशुद्धि रूपलाई शुद्ध मान्न थालेको परिप्रेक्ष्यमा त्यस्ता अशुद्धिलाई शुद्धप्रयोग गर्न सहयोग पुर्याउने उद्देश्यले यसमा विभिन्न शीर्षकहरूअन्तर्गत विभिन्न नियमहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.३.२. ह्रस्वदीर्घसम्बन्धी शुद्धिको अध्ययन

'ह्रस्वदीर्घसम्बन्धी शुद्धि' शीर्षकअन्तर्गत ह्रस्व इकार, उकार अन्त्यमा हुने शब्दहरूको चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा नेपाली भाषामा पढिने सामान्य पुलिङ्गी शब्द, साधारण अप्राणीवाचक नेपाली भाषाका उकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्द, भाववाचक संज्ञामा कृदन्त-नु, आउ, आइ इत्यादि प्रत्ययान्त शब्द र तद्धित-आइ, याइ प्रत्ययान्त शब्दको अन्त्यमा आउने इकार, उकार, ह्रस्व हुने कुरा उदाहरणसहित दिइएको छ । त्यसैगरी दीर्घ ईकार, ऊकार, अन्त्यमा हुने शब्दहरूसम्बन्धी केही नियम र उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यसै क्रममा साधारण अप्राणीवाचक नेपाली भाषाका ईकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्द, प्रायः सबै स्त्रीलिङ्गी शब्द, मनुष्यको विशेष जात र पेशालाई बुझाउने शब्द, आदरार्थी 'ज्यू' 'जी' प्रत्ययान्त शब्द, तद्धितान्त भाव (

धर्म), सम्बन्धी (धर्मी) र तद्भव (त्यहाँ हुने) यस्तो बुझाउने 'ई' प्रत्ययान्त शब्दहरूका अन्त्यमा आउने ईकार, ऊकार, दीर्घ हुने कुरा बताइएको छ । साथै दुवै लिङ्गमा प्रयुक्त उकारान्त क्रियापद ह्रस्व हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

यसै क्रममा विध्यर्थ बुझिएमा, स्त्रीलिङ्ग क्रियामा ईकारान्तहरू, यो, 'अरी' प्रत्ययको अर्थ बुझाउने अव्ययहरू दीर्घ हुने र अव्ययका अन्त्यका इकार, उकार, ह्रस्व हुने कुरा उदाहरणसहित चर्चा गरिएको छ ।

३.३.३ अक्षरसम्बन्धी शुद्धाशुद्धिको अध्ययन

'अक्षरसम्बन्धी शब्दशुद्धि' शीर्षकमा अक्षरहरूको प्रयोगमा अशुद्धि हुँदा शब्दले दिने अर्थमा अनर्थ हुन सक्ने हुनाले सावधानी अपनाउनु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । साथै विभिन्न अक्षरहरूका अशुद्ध प्रयोगलाई देखाउँदै तिनका शुद्धरूपहरू उदाहरणसहित देखाइएको छ । कुनै कुनै ठाउँमा 'यी' को प्रयोगमा 'ई', 'ओ' को प्रयोगमा 'वो', 'ऐ' को स्थानमा 'ऐ', 'ऋ' को प्रयोगमा 'री', 'तृ' को प्रयोगमा 'त्रि', 'ष' को स्थानमा 'ख' आदि जस्ता अक्षरहरूको प्रयोग भएको र यसबाट अशुद्धिको सम्भावना रहने बताइएको छ । त्यसैगरी 'छ' र 'क्ष', 'ट' र 'ठ', 'ट' र 'त' को प्रयोगमा सावधानी अपनाउनु पर्ने बताइएको छ । साथै 'त' र 'ट' को भ्रम बुझाउनुअन्तर्गत यिनको प्रयोगसम्बन्धी नियमका साथै केही अपवादहरूको समेत चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा केही 'ट' वर्ग हुने शब्दका साथै 'त' वर्गयुक्त शब्दका उदाहरण दिइएको छ ।

'न' र 'ण' को प्रयोगमा सावधान रहनुपर्ने बताउँदै यसमा संस्कृतको नियमअनुसार व्यवहार चलेको उल्लेख छ । उदाहरणस्वरूप 'ऋ रेफ' अनि 'ष' यिनका पछिल्लिर आएमा 'न' को स्थानमा 'ण' लेख्न सकिने र यसबाहेक 'न' को नै व्यवहार हुने बताइएको छ ।

यसै क्रममा 'ब' र 'व' लाई लिएर नेपालीमा धेरै अशुद्धि हुने बताइएको छ र यसको मुख्य कारण अशुद्ध उच्चारणलाई मानिएको छ । यसै क्रममा नेपालीमा 'ब' को संख्या अधिक र 'व' को संख्या कम छ, ठीक त्यसको उल्टो संस्कृतमा छ भन्ने उल्लेख गर्दै 'ब' र 'व' युक्त शब्दहरूका केही उदाहरणसमेत दिइएको छ ।

'श', 'ष' र 'स' को लेखाइमा अनेकन अशुद्धिहरू निस्कने कुरा उल्लेख गर्दै यी तीनै अक्षर भिन्नाभिन्नै भएकोले एकको स्थानमा अर्को आउने नसक्ने बताइएको छ । यसै क्रममा यिनको प्रयोगका केही नियमहरूका साथै उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । साथै अपवादको रूपमा प्रयोग हुने केही शब्दहरूको उल्लेख गरिएको छ ।

'र' को प्रयोगमा राम्रो दृष्टि दिनुपर्ने बताउँदै यो चार रूपमा प्रयोग हुने जनाइएको छ । जस्तै:-

क) चार, प्रकार, हरि ।

ख) धर्म, कर्म, मर्म

ग) प्रचार, क्रम, ग्रह भ्रम

घ) ड्रामा, ट्रेन, त्रिपुण्ड्र

उच्चारणमा ध्यान दिएमा खुबै सरलतापूर्वक यसको ज्ञान हुने र त्रुटि नहुने बताइएको छ ।

यसै क्रममा नेपालीमा 'हल्' सम्बन्धी बन्धन शिथिल छ तापनि अनेक शब्दमा यसको निर्वाह व्यापक रूपले भएको चर्चा गर्दै उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै पदका आदि र बीचमा उच्चारणअनुसार खुट्टा काट्नुपर्ने, संस्कृतका वान्, मान्, प्रत्ययान्त शब्दहरूको खुट्टा काट्नुपर्ने, खुट्टा काट्दा विशेष गरेर उच्चारणमा निर्भर गर्नुपर्ने, समास भएको पदमा पूर्वपदमा खुट्टा काट्नु पर्ने जस्ता नियमहरू उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालीमा 'स' सम्बन्धी अशुद्धिको मूल कारण उच्चारणको कठिनतालाई मानिएको छ । कहिले 'स' को ठाउँमा 'श', कहीं कहीं सकारको उच्चारणमा पहिले 'अ' या 'इ' को उच्चारण गरेपछि 'स' कारको उच्चारण गरेको पाइन्छ भनी उदाहरण दिइएको छ । जस्तै: स्मृतिलाई इस्मृति,

स्मारकलाई अस्मारक, स्त्रीलाई इस्त्री आदि । यस्ता अशुद्धिहरू बारम्बारको अभ्यास र सतर्कताद्वारा कम गर्न सकिने उल्लेख गर्दै लेखकवर्गले सावधानीपूर्वक कलम चलाउनुपर्ने बताइएको छ ।

अनुस्वारको सम्बन्धमा चर्चा गर्दै अनुस्वार कहिलेकाहीं संयुक्ताक्षरमा परिवर्तन हुने र कहिले नहुने बताइएको छ । यसका साथै यदि अनुस्वारदेखि पर 'य' देखि 'ह' सम्मका कुनै पनि अक्षर छन् भने त्यहाँ अनुस्वारै रहने अर्थात् परिवर्तन नहुने, प्रायः अनुस्वारदेखि पर जुन वर्गको अक्षर छ, त्यसैको पाँचौँ अक्षरको रूपमा बदल्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै जुन अक्षरमा अनुस्वार लाग्दछ त्यो दीर्घ हुन्छ र जुन चन्द्रविन्दु लाग्दछ त्यो ह्रस्व नै हुन्छ भनिएको छ ।

३.३.४ अन्य विभिन्न दोषसम्बन्धी अध्ययन

यस पुस्तकको विशेषणको प्रयोगमा लिङ्गसम्बन्धी दोषअन्तर्गत नेपालीमा 'उन्नता भावना' तथा 'सुन्दरी नारी' को स्थानमा 'उन्नत भावना' र 'सुन्दर नारी' जस्ता प्रयोग प्रचलित रहेको चर्चा गर्दै संस्कृतको जस्तै प्रथम रीतिअनुसार नै लिङ्ग भेदको नियम पालना गर्नुपर्ने बताइएको छ । जस्तै: 'बुद्धिमान् स्त्री' तथा 'गुणवान् बालिका' नलेखेर 'बुद्धिमती स्त्री' तथा 'गुणवती बालिका' लेख्नुमा नै भाषाको शास्त्रीय मर्यादाको पालना हुन्छ भनिएको छ ।

वचनसम्बन्धी दोषको चर्चा गर्ने क्रममा एकवचनको संज्ञा शब्दका पछाडि, पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसकलिङ्ग सबैमा हरू थपिदिए बहुवचन हुने कुरा उल्लेख छ । आजकाल षष्ठी (सम्बन्ध) कारकको एकवचन र बहुवचनको प्रयोगमा अशुद्धि देखिने बताइएको छ । जस्तै: 'रामकी गाई' र 'रामका गाईहरू' हुनुपर्नेमा 'रामको गाईहरू' रामको गाईहरू लेखेको देखिन्छ, यो अशुद्ध हो भनिएको छ ।

विशेष्य र विशेषणसम्बन्धी दोषको चर्चा गर्ने क्रममा प्रायः विशेषणको स्थानमा विशेष्यको प्रयोग भएमा यस्तो प्रकारको अशुद्धि देखिने बताइएको छ । जस्तै: 'निश्चय समय' तथा 'खुशी मन' यस्तो प्रयोग नगरी 'निश्चित समय' र 'खुश मन' प्रयोग हुनुपर्ने उल्लेख छ । साथै विशेष्यको लिङ्ग, वचनअनुसार विशेषणको प्रयोग गर्नुपर्ने, विशेषण शब्दको अन्तमा 'ओ, आ' छ भने बहुवचनमा आकारान्त हुने, यदि विशेषण 'अ', ओकारान्त छैन भने जस्ताको तस्तै प्रयोग हुने, विशेषण शब्दमा विभक्तिका प्रत्यय नलाग्ने, कहीं कहीं विशेषणको नै विशेष्य बन्ने कुरा उदाहरणसहित दिइएको छ । यसका साथै संस्कृतका गति, मति आदि स्त्री प्रत्ययान्त शब्द र अरू स्त्रीत्ववाचक शब्दहरू संस्कृतमा स्त्रीलिङ्गी भए पनि नेपालीमा लिङ्ग भेद नगरिने बताइएको छ । साथै संस्कृतका देवतावाचक शब्द, ग्रह, काल आदि शब्द पुलिङ्ग र गंगा, पृथ्वी आदि शब्दलाई स्त्रीलिङ्गी मानी व्यवहार गरेको बताइएको छ ।

सन्धिसम्बन्धी दोषअन्तर्गत दुई शब्द वा पदको सन्धि गर्दा सन्धिका नियम तथा तिनको संयुक्त भएपछि बन्ने नवीन रूपप्रति सर्तक रहनुपर्ने बताइएको छ । जस्तै: उपरि - उक्त = उपर्युक्त, न कि उपरोक्त । त्यसै गरी असावधानीको कारण समासित पदहरूमा अशुद्धि देखिने बताउँदै केही उदाहरणसमेत दिइएको छ । यसै क्रममा विभिन्न प्रत्ययहरू लगाई शब्द बनाउने क्रममा, समासद्वारा शब्द बनाउने क्रममा, विशेषण शब्दबाट 'विशेषार्थक' प्रत्ययको प्रयोगका सन्दर्भमा हुने अशुद्धिहरू देखाउँदै तिनको शुद्ध रूप पनि दिइएको छ ।

पुनरुक्तिसम्बन्धी दोषको चर्चा गर्ने क्रममा समानार्थबोधक दुई शब्दको एकैसाथ प्रयोग गर्नु अशुद्धि हुने बताउँदै यससम्बन्धी केही उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यसैक्रममा कहीं कहीं विशेष अर्थ व्यक्त गर्न अथवा कुनै भावविशेषमा जोड दिनको लागि पुनरुक्तिको आवश्यकता पर्ने बताइएको छ । साथै केही प्रचलित अशुद्ध शब्द तथा तिनका शुद्ध रूपहरू समेत दिइएको छ ।

३.२.५ वाक्यरचनासम्बन्धी अध्ययन

वाक्य रचनाको सम्बन्धमा चर्चा गर्ने क्रममा वाक्य छोटो र चट्ट परेको भइकन पनि राम्रोसँग कुरा बुझाउने हुनुपर्छ भनिएको छ । लामो र ठूलो वाक्यबाट भाव स्पष्टतामा कमी आउने बताउँदै सरल, अर्थपूर्ण एवं उपयुक्त शब्दको प्रयोग हुनुपर्ने बताइएको छ । भाषामा अनावश्यक पदको सन्निवेश हुन नहुने कुरा व्यक्त गरिएको छ । साथै अध्याहार अथवा उखानको प्रयोगबाट थोरैमा धेरै भनेजस्तो हुनुका साथै भाषामा पनि सौन्दर्य आउने कुरा उल्लेख छ । यसै क्रममा श्रवण-सुखद तथा उच्चारण-सुलभ शब्दका प्रयोगबाट भाषामा कोमलता आउने वाक्यांश अथवा शब्दलाई अर्थमा सन्देह नहुने गरी यथास्थानमा राखिनुपर्ने आदि जस्ता वाक्यरचनाको लागि ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने कुराहरू उल्लेख गरिएको छ ।

यसै सन्दर्भमा वाक्यमा पदको स्थान कुन क्रमले निश्चित गर्ने हो, त्यो जान्नको लागि पदक्रमका केही नियमहरूको चर्चा गरिएको छ । वाक्यमा पहिले कर्ता र अन्त्यमा क्रियापद हुनुपर्ने, मुख्य कर्म तथा गौण कर्म क्रियाको अगाडि रहनुपर्ने, कर्तालाई छोडेर शेष कारक वाक्यको माझमाभीतिर आउने, क्रिया विशेषणका रूपमा व्यवहृत वाक्यांश बहुधा क्रियाको अगाडि आउने, पूर्वकालिक क्रिया प्रायः समापिका क्रियाभन्दा अगाडि नै रहने, सर्वनाम शब्दको विशेषण प्रायः पछाडि नै आउने बताइएको छ । त्यसैगरी समुच्चयबोधक अव्यय, प्रश्नवाचक अव्यय, निषेधवाचक अव्यय, सम्बन्धवाचक क्रियाविशेषण, विशेष्य र विशेषण, अधिकरण पद र आच्चेय, सम्बन्ध पद र सम्बन्धी पद वाक्यको कुन कुन स्थानमा रहन्छन् भन्ने कुरालाई उदाहरणसहित प्रष्ट पारिएको छ । साथै यी नियमका अतिरिक्त अन्य अनेक नियम भएको बताइएको छ ।

त्यसै गरी 'साधारण पदक्रम या पदसंयोग' उपशीर्षकअन्तर्गत वाक्यमा प्रयुक्त विभिन्न पदहरूको अवस्थिति तथा क्रमलाई देखाइएको छ । यसमा कर्ता, कर्म र क्रियाको प्रयोग, संज्ञा र सर्वनामको समन्वय, विशेषण र विशेष्यको मेल, सम्बन्ध र सम्बन्धीको मेलसम्बन्धी नियमहरू दिइएको छ । नित्य सम्बन्धी शब्दअन्तर्गत 'जब' को साथमा 'तब', 'यदि' को साथमा 'भने', 'यद्यपि' को साथमा 'तथापि', 'जहाँ' को साथमा 'त्यहाँ', 'उहाँ', 'जो' को साथमा 'सो' को प्रयोग हुने बताइएको छ । शब्द जोड्ने पदयोजनाअन्तर्गत प्रायः संज्ञामा लाग्ने विभक्ति बुझाउने प्रत्यय सँगसँगै लेख्नुपर्ने बताइएको छ ।

अन्त्यमा 'केही स्मरणीय कुरा' अन्तर्गत संक्षेपमा वाक्यरचनासम्बन्धी निम्नलिखित कुरा (सूत्र) मा ध्यान दिनु आवश्यक छ भनी निम्नानुसारका बुँदाहरू उल्लेख गरिएको छ ।

- क) वाक्यमा व्याकरणसम्बन्धी दोष नहोस् ।
- ख) वाक्यमा अनावश्यक विस्तार नहोस् ।
- ग) वाक्यमा भाव र सामान्यार्थ स्पष्ट हुन् ।
- घ) वाक्यको अर्थमा संगति होस् ।
- ङ) शब्दको प्रयोग गर्दा अर्थ सन्तुलनमा विशेष ध्यान रहनु आवश्यक छ ।
- च) वाक्यमा व्यक्त गरिएका विचारहरूमा एकता होस् ।
- छ) समानाधिकरण वाक्य तथा आश्रित उपवाक्यमा समन्वय होस् ।

साथै शब्दको वैकल्पिक रूपको प्रयोगमा एकरूपता हुनुपर्ने कुरामा लेखकले विचार पुऱ्याउनुपर्ने बताइएको छ ।

३.३.६. निष्कर्ष:-

सानो आकारमा संरचित यस पुस्तकमा नेपाली भाषाको शुद्ध रूपको प्रयोगमा देखिएका विभिन्न कठिनाइहरूको समाधान गर्ने उद्देश्यले शुद्धाशुद्धिसम्बन्धी विभिन्न नियमहरू दिइएको छ । यसमा ह्रस्वदीर्घ तथा अक्षरसम्बन्धी अशुद्धिहरूलाई हटाउनका लागि विभिन्न नियमहरू तथा उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । साथै भाषामा देखिने लिङ्ग, वचन, विशेष्य र विशेषण, सन्धि, समास, प्रत्यय, पुनरुक्ति, वाक्यरचना, पदक्रम आदिको क्षेत्रमा रहेका विभिन्न दोषहरू, औल्याउँदै तिनको शुद्ध प्रयोगलाई उदाहरणसहित दिइएको छ । नेपाली भाषालाई शुद्धसँग लेख्नको लागि ध्यानदिनुपर्ने विभिन्न नियमहरू दिने प्रयास गरिएको यस पुस्तकबाट शुद्धाशुद्धिसम्बन्धी केही समस्याहरू समाधान गर्न अवश्य सहयोगी पुग्छ । तर सानो आकारको यस पुस्तकमा सम्पूर्ण किसिमका भाषिक अशुद्धिहरूको समाधान गर्ने नियम भने छैनन् । यति हुँदाहुँदै पनि सामान्यतया विचार पुऱ्याउनुपर्ने नियमहरूलाई समेटेर यो पुस्तक तयार गर्ने प्रयास गरिएको छ । भाषिक शुद्धताको महत्त्वलाई ध्यानमा राखी जति नियमहरू प्रस्तुत भएका छन्, ती अत्यन्त उपयोगी छन् । भाषिक शुद्धताका नियमलाई सूत्रात्मक रूपमा दिने प्रयास गरिएको यो कृति महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

३.४. नेपाली भाषा र साहित्य'को अध्ययन

३.४.१. परिचय:

'नेपाली भाषा र साहित्य' हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको वि.सं. २०१९ सालमा प्रकाशित खोजपूर्ण पुस्तक हो । यो पुस्तक १६७ पृष्ठमा संरचित छ । यसको पूर्वाद्धमा नेपाली भाषासम्बन्धी पक्षहरूलाई समेटिएको छ भने उत्तराद्धमा नेपाली साहित्यका विविध पक्षहरूलाई समेटिएको छ । नेपाली भाषासम्बन्धी पक्षहरूलाई मात्र यहाँ अध्ययनको विषयवस्तु बनाइएको छ ।

३.४.२ भाषासम्बन्धी अध्ययन

यस पुस्तकमा 'भाषा' शीर्षकअन्तर्गत भाषाको परिभाषा गरिएको छ । यसक्रममा 'मानव हृदय एकप्रकारको कोपिला हो, भाषा त्यही कोपिलाको फस्टाएको रूप र भावमाधुर्य सुवास हो' भनिएको छ । साथै हृदय एउटा तारको बाजा हो; रसना (जिब्रो) पर्दा हो; इच्छा औला र भाषा त्यसैबाट निस्किएको आवाज हो । त्यसैले भाषा विचारको साकार रूप हो भनेर भाषाको परिभाषा गरिएको छ । भाषाबाटै देशको स्वरूपलाई राम्रोसँग जान्न सकिने कुरा उल्लेख छ ।

त्यसैगरी 'प्रत्येक पूरा कुरालाई वाक्य भन्दछन्, प्रत्येक वाक्य शब्दको समूह हो, प्रत्येक शब्द एक सार्थक ध्वनि हो, भाषा वाक्यको समूह हो' भन्ने कुरा व्यक्त गर्दै भाषाको संरचना देखाउने प्रयास गरिएको छ । भाषाको माध्यमबाट नै विभिन्न वस्तु, क्रिया तथा मनको भाव व्यक्त गर्न सकिने कुरा उल्लेख गर्दै संसारमा आजको जस्तो वाङ्मयको वैभवपूर्ण उन्नति भाषाको अभावमा कदापि हुन नसक्ने कुरा व्यक्त गर्दै भाषाको महत्त्व र आवश्यकतामाथि जोड दिइएको छ ।

साधारण ढङ्गबाट भाषाका दुई भेद गर्न सकिने बताइएको छ । ती हुन्:-

१. व्यक्त अथवा स्पष्ट
२. अव्यक्त अथवा अस्पष्ट

यहाँ मानसिक विचारलाई पूर्ण रूपले प्रकट गर्ने मनुष्यको भाषालाई व्यक्त भनिने र पशुपक्षी आदिको नबुझिने आवाजलाई अव्यक्त भनिने कुरा बताइएको छ । यसै क्रममा व्यक्त भाषाका पनि कथित र लिखित गरी दुई भाग बताइएको छ । आफ्नो नजिक रहेका मानिसलाई आफ्नो विचार बुझाउनका लागि कथित भाषाको प्रयोग गरिने र टाढा रहेका मानिसलाई आफ्नो विचार बुझाउन लिखित भाषाको उपयोग गरिने बताइएको छ । लिखित भाषाको उपयोगले नै मानिसका विचारलाई चिरस्थायी गर्न सकिने उल्लेख छ । लिपिको विकास भएपछि यसको सहायताबाट हामीले धेरै वर्ष अघि प्रादुर्भाव भएका वाल्मीकि, व्यास, कालिदास, भानुभक्त आदिका विचारलाई सजिलैसँग जान्न, बुझ्न र विचार गर्न सकिरहेको बताउँदै अक्षर तथा लिपिको महत्त्व दर्शाइएको छ ।

भाषा सदा स्थिर नरहने र समयअनुसार परिवर्तन भइरहने कुरा बताउँदै भाषाको नयाँ र पुरानो रूपको समन्वयगर्दा यो कुरा सजिलै जान्न सकिने जनाइएको छ । भाषामा कुन-कुन कुराको प्रभावले कसरी परिवर्तन भयो भन्ने पत्ता लगाउनु भाषाशास्त्रीहरूको काम भएको उल्लेख गर्दै 'जब भाषामा परिवर्तन हुन रोकिन्छ अर्थात् कोश, काव्य र व्याकरणादिको रूपस्थिर हुन्छ अनि भाषाको उन्नति पनि रोकिन्छ' भन्ने भाषाशास्त्रीहरूको भनाइ रहेको बताइएको छ । यसै क्रममा सभ्यतासँग भाषाको घनिष्ट सम्बन्ध हुने बताउँदै सभ्यताको वृद्धि साथै भाषाको पनि वृद्धि हुने जनाइएको छ ।

भाषिक परिवर्तनका कारणहरूमा भौगोलिक स्थिति, जल-वायु, सभ्यताको प्रभाव, अरू भाषा-भाषीसँगको सम्बन्ध र अशिक्षित हुनाको कारणले उच्चारणमा फरक हुनुलाई लिइएको छ । यसका साथै शीतप्रधान देशमा उच्चारण गर्दा मुख धेरै बाउन नपर्ने शब्दहरू धेरै मात्रामा उच्चारण हुने र उष्णप्रधान देशमा यस्ता शब्दहरूको प्रयोग धेरै मात्रामा भएको देखिन्छ जुन शब्दाक्षरको उच्चारणमा मुखको धेरै भाग खोल्नु पर्दैन भनिएको छ । यसरी एकै देशमा भिन्न-भिन्न जलवायु र खानपानको कारणले एउटै शब्दको उच्चारणमा कहीं कहीं स्पष्ट अन्तर देखिने कुरा बताइएको छ । त्यस्तै तिब्बती भाषामा तृतीय वर्ण (ग, ज, ड, द, ब) को उच्चारण नहुने, चार अक्षरको एक वर्ग हुने कुरा उल्लेख छ । यसै क्रममा आर्य पुरुषहरू विभिन्न समयमा नयाँ नयाँ स्थानमा बसोबास गर्दै गएको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै भिन्न भिन्न देशका जलवायुको भिन्नताले गर्दा आर्यहरूको आदिम भाषाको उच्चारणमा अन्तर पर्दै गएको कुरा बताइएको छ । यसै सन्दर्भमा भिन्न-भिन्न भाषाका केही समानार्थक र केहीमात्र परिवर्तित शब्दहरूलाई यसप्रकार देखाइएको छ ।

संस्कृत	मिडी	यूनानी	ल्याटिन	अंग्रेजी	फारसी	फ्रेन्च	हिन्दी	नेपाली
पितृ (पिता)	पतर	पाटेर	पेटर	फादर	पिदर	पेयर	पिता	बा
मातृ (माता)	मतर	माटेर	मेटर	मदर	माद	मेअर	मा	आमा
भ्रातृ (भ्राता)	ब्रतर	फ्रटेर	फ्रेटर	ब्रदर	विरादर	फ्रेअर	भैया	भाइ
नाम	नाम	ओनोमा	नामेन	नेम	नाम	नाँ	नाम	नाउँ
अस्मि	अम्हि	ऐमी	एम	ऐम	अम	-	हैं	छु, हुँ

यी शब्दहरूको समानताबाट विभिन्न भाषाभाषीहरूका पूर्वजहरू कुनै समयमा एउटै भाषा बोल्ने गर्थे भन्ने प्रमाणित गर्न सकिने बताइएको छ । यसका साथै संस्कृतबाट जन्मेको प्राकृत भाषाबाट नै भारतका प्रान्तीय भाषाहरूको र नेपाली भाषाको जन्म भएको हो भनिएको

छ । आर्य भाषाका मुख्य दुई भागअन्तर्गत एशियाली र यूरोप खण्डका भाषाहरूको उल्लेख गरिएको छ । एशियाली खण्डका भाषाहरूको चर्चा गर्ने क्रममा संस्कृत, प्राकृत, पाली र अरु अपभ्रंशलाई भारत वर्षमा भएका आर्य भाषाअन्तर्गत उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी प्रान्तीय भाषाहरूका रूपमा बंगाली, उडिया, मराठी, गुजराती, सिन्धी, राजस्थानी, पञ्जाबी र जिप्सी मानिसहरूका भाषालाई लिइएको छ ।

हिमालयको दक्षिण नेपाल राष्ट्रमा पूर्वी पहाडी भाषा बोलिने र यसलाई नेपाली, पर्वते, गोर्खाली या खसकुरा भनिने उल्लेख गरिएको छ । यसको विशुद्ध रूपको प्रयोग गण्डकी प्रश्रवण क्षेत्रको बाग्लुङ्ग, प्युठान आदि क्षेत्रदेखि पूर्वमा दार्जिलिङ्गसम्म गरिने बताइएको छ । यसैगरी नेपाली भाषाको क्षेत्र पश्चिमतर्फ संकुचित र पूर्वतर्फ सीमातिक्रमण भई विकास भएको जनाइएको छ । दार्जिलिङ्गको राजभाषासमेत बनेको नेपाली भाषाले पूर्वमा सिक्किम र भुटानसम्म आफ्नो क्षेत्र विकसित गर्दै योग्य र विस्तृत साहित्यको भण्डार पनि तयार गरेको बताइएको छ । यसै क्रममा नेपालको उत्तर सीमामा तामाङ, सेर्पा, गुरुङ, मगर, राई, लिम्बू र किराँतजस्ता तिब्बती चिनियाँ वर्गका भाषा बोलिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । नेपालको अर्को प्रमुख भाषाको रूपमा नेवारीलाई लिइएको छ । नेपालका पुराना इतिहास, वंशावली र अरु कलात्मक, तान्त्रिक बौद्ध तान्त्रिक विषयका ग्रन्थहरू यसै भाषामा लेखिएको उल्लेख गरिएको छ । यसैक्रममा तराईका विभिन्न क्षेत्रमा अवधी, देहाती, भोजपुरी, मैथिली, थारू, आदि बोल्ने बताइएको छ ।

यसै सन्दर्भमा ईरानका भाषाहरू तथा आधुनिक फारसी भाषाको समेत चर्चा गरिएको छ । 'युरोप खण्डका आर्यभाषाहरू' शीर्षकअन्तर्गत ट्यूटनिक भाषाहरू, कैल्टिक भाषाहरू, इट्यालिक भाषाहरू, हेलेनिक, स्लेवोनिक, लेटिक भाषाहरूको चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा अनार्य भाषाहरूअन्तर्गत सेमेटिक भाषाहरू र तिनका भेदको उल्लेख छ । यिनका अतिरिक्त यूराल र अलाईका भाषाहरू, द्रविड, दक्षिण अफ्रिकाका बोलीहरू, चिनियाँ भाषा र वास्क भाषालाई अन्य भाषाहरूअन्तर्गत उल्लेख गरिएको छ ।

३.४.३ भाषाको विभिन्नता र पारस्परिक सम्बन्धसम्बन्धी अध्ययन

'भाषाको विभिन्नता र पारस्परिक सम्बन्ध' शीर्षकअन्तर्गत उच्चारणको भेदबाट भाषामा भिन्नता आउने बताइएको छ । विद्वान् र ग्रामीणहरूको उच्चारणमा भिन्नता हुने जनाउँदै ग्रामीणहरू क्लिष्ट शब्दलाई आफ्नो इच्छानुसार उच्चारण गर्दा भाषा बिग्रँदै जाने र नयाँ शब्द बन्ने उल्लेख गर्दै केही उदाहरणहरू यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

संस्कृत (शुद्ध शब्द)	नेपाली (उच्चारण भेद/ तद्भव)
भूमि	भुइँ
पानीय	पानी
आकाश	अक्कास
सूर्य	सुर्जे
शवास	सास
पत्र	पात

यसै क्रममा रामायणकालमा पनि शिष्ट समाज र सर्वसाधारणको बोलीचालीको भाषामा भिन्नता रहेको उल्लेख गरिएको छ । साथै संस्कृतको शुद्ध उच्चारण हुन नसक्नाको कारण एक नवीन भाषा 'पाली' को प्रादुर्भाव र यही नै बौद्धमार्गीहरूको पवित्र भाषा बनेको बताइएको छ । यसपछि प्राकृतको पालो आउने बताउँदै पाली र प्राकृतबाट पनि सुसंस्कृत भई नेपालीपनमा रङ्गिएर आएका शब्दहरूको संख्या नेपाली भाषामा धेरै भएको कुरा उल्लेख छ । नेपाली भाषाको सम्बन्ध संस्कृत, पाली र प्राकृत भाषासँग घनिष्ट रहेको बताउँदै संस्कृत शब्दको रूप प्राकृत र नेपालीमा कस्तो बन्दै आयो भन्ने कुरालाई निम्नानुसार केही शब्दका उदाहरणद्वारा देखाइएको छ ।

संस्कृत	प्राकृत	नेपाली
विद्युत्	विज्जु	बिजुली
तैलम्	तैल्ल	तेल
कर्पट	कप्पडो	कपडा
एकादश	एआरह	एघार
सप्त	सत्त	सात
स्तम्भ	थम्म	थाम
कर्म	कम्म	काम
हस्त	हत्थ	हात
कर्ण	कण्ण	कान
दुग्ध	दुद्ध	दूध
घृतम्	घिअं	घिउ
गभीरः	गहरो	गहिरो
अग्नि	आगी	आगो
अम्ब	अम्बा	आमा
कूप	कूवो	कूआ/कूवा
नृत्य	णच्च	नाच
वृक्षः	रुखो	रुख
द्वादशः	वारहो	बाह्र
चतुर्दश	चउद्दह	चौध
अद्य	अज्ज	आज
किन्तु	किणु	किन
मयूर	मजूर	मुजुर

यसप्रकार केही अपभ्रंश रूपहरू तथा प्रचलित शब्दका विशुद्ध रूप मिलेर नयाँ शब्द निर्माण हुने बताइएको छ । साथै प्राकृतको रूपमा प्रचुर मात्रामा विकास भएर त्यसबाट मागधी, शौरसेनी र महाराष्ट्री तीन शाखामा फुटेको र मागधी र शौरसेनीको मिश्रणबाट अर्धमागधीको जन्म भएको भन्ने कसैकसैको भनाइ रहेको बताइएको छ । नेपाली भाषामा संस्कृतबाट तद्भव रूपमा आएको शब्दहरू प्राकृत भाषाकै बाटोबाट आएका र जलवायु र स्थानको कारणबाट नेपाली पानीमा रङ्गिएको बताइएको छ । नेपाली भाषामा तत्सम, तद्भव र देशज (स्थानीय) गरी मुख्यतः तीन प्रकारका शब्दहरू समावेश रहेको उल्लेख गरिएको छ । देशज शब्दहरू नेपालका निवासीहरूको बोलीबाट लिइएको बताइएको छ ।

नेपाली शब्दहरूलाई तत्सम, तद्भव, र देशज गरेर विभाजन गरिए तापनि उर्दू, फारसी, अंग्रेजी, तुर्की, पोर्तुगीज आदि भाषाबाट नेपाली भाषामा आएका केही शब्दहरूका उदाहरण दिइएको छ । यसका साथै नेवारी, गुरुङ, भोटे, लेप्चा, आदि स्थानीय उपभाषाका शब्दहरू दिइएको छ । यहाँ संसारका सबै भाषाहरू एकले अर्काको सम्बन्ध लिएर विकसित भएको बताइएको छ । साथै संसारका सबै भाषाहरूको विचारपूर्वक मनन गरेमा सबै भाषाको उद्गमस्थल संस्कृत नै मान्न सकिने उल्लेख गरिएको छ ।

३.४.४ नेपाली भाषाको प्राचीनता तथा व्यापकतासम्बन्धी अध्ययन

नेपाली राष्ट्रभाषाको विषयमा कसैले पृथ्वीनारायण शाह त कसैले द्रव्य शाहको पालादेखि चलेको भन्ने भनाइ रहेको बताइएको छ । यसको प्राचीनताको प्रमाण भने अनुसन्धानकर्ताद्वारा प्राप्त ताम्रपत्र, काष्ठपत्र, कनकपत्रलाई लिन सकिने बताइएको छ । साथै नेपाली भाषालाई विभिन्न समयमा विभिन्न नामाकरण गरिएको उल्लेख छ । यसै क्रममा वि.सं. १८६९ मा लेखिएको बाइविलमा 'नेपाली भाषा' भन्ने शब्द प्रयोग गरिएको उल्लेख छ । शक्तिबल्लभले वि.सं. १८४९ मा जयरत्नाकर नाटकमा 'लोकभाषा', वि.सं. १८८८ मा कवि विद्यापतिले 'राजभाषा', १९०१ मा कवि पण्डितले 'गोर्खाली भाषा' भनेर उल्लेख गरेको बताइएको छ । नेपाली भाषासम्बन्धी प्राचीनताका सूचनाहरूलाई स्पष्ट खुलाइएको छैन । 'नेपाली भाषा' नामाकरण पाउने सन्दर्भमा नेपाल र दार्जिलिङ्ग निवासी नेपाली भाषा र साहित्यप्रेमीहरूको विशेष भूमिका रहेको बताइएको छ ।

३.४.५ राष्ट्रभाषासम्बन्धी अध्ययन

कुनै पनि राष्ट्रमा अनेक जाति र विभिन्न भाषाभाषीहरूको संगठन हुने कुरा बताउँदै तिनीहरूको परस्परमा व्यवहार चलाउनका लागि सर्वसुलभ भाषाको आवश्यकता पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । एक राष्ट्रमा जति भाषा हुन्छन् ती सबैको आ-आफ्नो क्षेत्रमा प्रसार र विकास हुने बताइएको छ । यसका साथै जुन भाषामा साहित्यिक चेतनाको जागृत भई साहित्य रचना हुन थाल्दछ त्यसैअनुसार भाषा सुसंस्कृत, स्थायी र सीमित हुने बताइएको छ । भाषाले यस्तो रूप ग्रहण गरेपछि मात्र राष्ट्रभाषा बन्ने सौभाग्य प्राप्त गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

राष्ट्रभाषाको चर्चा गर्ने क्रममा 'राष्ट्रभाषा त्यो वस्तु हो जसले सम्पूर्ण राष्ट्रको भावलाई आफ्नै भाषाले व्यक्त गर्न सकिन्छ' भनिएको छ । यसका साथै राष्ट्रको ज्ञानबाट राष्ट्रभाषाको ज्ञान हुने र राष्ट्रभाषाको ज्ञानबाट राष्ट्रको ज्ञान हुने कुरा बताइएको छ । साथै विभिन्न भाषाभाषीका भावनाको अभिव्यक्तिको मूल माध्यम भएको भाषालाई नै राष्ट्रभाषा भन्न सकिने कुरा बताइएको छ । आजसम्मको इतिहासबाट राष्ट्रभाषा बन्ने अरू कारणहरू भएको उल्लेख गरिएको छ । ती कारणहरूमध्ये राष्ट्रमा जुन भाषाभाषीको संख्या अधिक छ, त्यही राष्ट्रभाषा भएको तथा त्यहाँका शासक वर्गले बोल्ने भाषा राष्ट्रभाषा भएको कुरा बताइएको छ । तर वास्तवमा राष्ट्रभाषा बन्नको लागि अधिकाधिक जनताले व्यवहार गर्ने, जान्ने, बुझ्ने, लेखपढ गर्ने, राष्ट्रका सबै ठाउँका जनतामा समान रूपले प्रभाव पार्ने जस्ता विशेषता भएको भाषा हुनुपर्ने बताइएको छ ।

यसै क्रममा संसारमा रहेका जाति र राष्ट्रअनुसार नै भाषाको संख्या रहेको बताइएको छ । साथै एउटै भाषाका पनि प्रान्तीय वा स्थानीय अनेकौं भेद हुने उल्लेख गर्दै ती भेदलाई उपभाषा या विभाषा भनिने बताइएको छ । यसै क्रममा नेपालको सन्दर्भमा नेपाली भाषामा राष्ट्रभाषा बन्ने सम्पूर्ण लक्षण रहेको बताइएको छ । साथै नेपालभित्र व्यवहार गरिने

उपभाषाहरूमा नेपाली, तामाङ वा लामा, नेवारी, थारू, मगर, मैथिली, राई-किराँती, गुरुङ, लिम्बू, भोटे, शेर्पा, उर्दू, सुनुवार, राजवंशी वा ताजपुरी, सतार, भोजपुरी, चेपाङ, थामी रहेको उल्लेख छ ।

नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा घोषित भएको २०० वर्षभन्दा बढी भइसकेको उल्लेख गर्दै वस्तुतः यो पश्चिमी नेपाल दाङ, सल्यान र बाग्लुङदेखि पूर्व नेपालको इलामसम्मको मध्य पहाडी श्रेणीमा बसोबास गर्नेहरूको भाषा भनिएको छ । यसै क्रममा यो भाषा नेपालको सम्पूर्ण क्षेत्रमा व्यापक र विस्तृत पार्न अदम्य उत्साह र लगनशील भएर लागिरहेको बताइएको छ । नेपाली भाषा नेपाल राष्ट्र र बहुसंख्यक नेपालीहरूको प्रमुख भाषा हुनुका साथै साहित्यिक भाषा तथा विभाषीहरूको सरल माध्यमभाषा भएको बताइएको छ ।

नेपाली भाषालाई खसकुरा, पर्वते भाषा, गोर्खाली भाषा भन्ने नाम दिँदा कुनै एक जाति वा स्थानको भाषा हो भन्ने आभास पर्न गएकाले बुद्धिमान, चतुर तथा व्यापक राष्ट्रियताका प्रेमी भविष्यज्ञ व्यक्तिहरूबाट यो भाषाको 'नेपाली भाषा' नामाकरण भएको बताइएको छ । यो नामाकरणको श्रेय दार्जिलिङ निवासी प्रवासी नेपालीलाई भएको पनि उल्लेख गरिएको छ । साथै नेपाली भाषाको क्षेत्र विस्तृत र व्यापक रहेको बताइएको छ । नेपालीलाई मातृभाषा मान्नेहरूको सङ्ख्या ६५ लाख जति रहेको पनि उल्लेख छ । यसै क्रममा नेवार, लिम्बू, राई किराँत, मगर, गुरुङ आदिले पनि नेपाली भाषालाई नै मातृभाषा मानी अत्यन्त आदरको दृष्टिले हेर्ने र व्यवहार गर्ने गर्न थालेको कुरा बताइएको छ ।

यसप्रकार यहाँ कुनै पनि राष्ट्रको राष्ट्रभाषा बन्नको लागि चाहिने विशेषताहरूको सैद्धान्तिक चर्चा गरिएको छ । राष्ट्रभाषाको परिभाषा गर्ने प्रयास गरिनुका साथै राष्ट्रभाषा बन्नको लागि चाहिने आधारहरू पनि खुलाउने प्रयास गरिएको छ ।

३.४.६ नेपाल अधिराज्यका अरू उपभाषाहरूको अध्ययन

'नेपाल अधिराज्यका अरू उपभाषाहरू' शीर्षकअन्तर्गत विभिन्न भाषिकाहरूका बोलिने क्षेत्र तथा तत्कालीन जनसंख्याको पनि उल्लेख गरिएको छ ।

मैथिली:- मैथिलीलाई नेपालको पुरानो भाषा भनिने कुरा उल्लेख गर्दै यसमा उत्कृष्ट साहित्य रचना भएको बताइएको छ । पूर्वी तराईको महोत्तरी र सप्तरी जिल्लामा चलन भएको यो भाषा बोल्नेहरूको संख्या ३,००,७६८ रहेको उल्लेख छ ।

तामाङ वा लामा:- नेपालका पूर्वीपश्चिमी पहाडी प्रदेशका लेकाली भाग, पूर्वी तराई, पश्चिमी भित्री तराई, काठमाडौं उपत्यका बाहिरका जंगली र लेकाली भागमा बस्ने तामाङ वा लामाहरूले बोल्ने यस भाषालाई नेपालका पुराना बासिन्दाले बोल्ने भाषा भनिएको छ । यो भाषा बोल्नेहरूको संख्या ४,९४,७४५ बताइएको छ ।

नेवारी:- नेवारी भाषालाई नेपाली पछिको प्रसिद्ध र पुरानो भाषा मानिएको बताउँदै यसको आफ्नै साहित्य रहेको तथा मल्ल राजाहरूका वंशावली र बौद्धधर्मका ग्रन्थहरू पनि यसै भाषामा रहेको बताइएको छ । यसको मुख्य स्थान काठमाडौं उपत्यका भएको चर्चा गर्दै यो भाषा बोल्नेहरूको संख्या ३,८३,९८४ रहेको उल्लेख छ ।

थारू:- नेपालका पूर्वी भित्री तराई, पूर्वी तराई र सदूर पश्चिमी तराईका थारूहरूले बोल्ने यस भाषालाई नेपालको प्रसिद्ध भाषा मानिने बताइएको छ । यो भाषा बोल्नेको संख्या ३,५९,५९४ जति रहेको उल्लेख छ ।

राई-किराँती:- पूर्वी पहाडी प्रदेश र पूर्वी भित्री मधेशको मुख्य भाषा मानिने यो भाषा बोल्नेको संख्या २,३६,०४९ रहेको उल्लेख छ ।

गुरुङ:- पश्चिमी पहाडी प्रदेशमा बोलिने गुरुङ भाषा बोल्नेहरूको संख्या १,६२,१९२ जति रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

लिम्बू:- पूर्वी पहाडी प्रदेशको राई-किराँती सरहको यो भाषाको साहित्य तथा शब्दकोश प्रकाशित रहेको बताइएको छ । यो भाषा बोल्नेहरूको संख्या १,४५, ५११ रहेको बताइएको छ ।

हिन्दी:- भारतको भाषा भए पनि पूर्वी तराईमा यस भाषाको व्यवहार गरिने र यसको संख्या ८० हजार रहेको बताइएको छ ।

भोटे-शेर्पा:- नेपालको पूर्व र पश्चिमी पहाडका उत्तरी भागमा यो भाषा बोल्नेहरूको बस्ती रहेको बताउँदै यो भाषा बोल्नेहरूको संख्या ७०, १३२ रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

राजवंशी वा ताजपुरी:-यो भाषा पश्चिमी तराईका करीब ३५, ५४३ जतिले बोल्ने बताइएको छ ।

उर्दू:- तराई र काठमाडौँका मुसलमानहरूले यस भाषाको व्यवहार गर्ने र यो भाषा बोल्नेहरूको संख्या ३२,५४५ जति रहेको उल्लेख छ ।

सतार र भोजपुरी:- पूर्वी तराईका १६ हजार जतिले सतार र यसै क्षेत्रका १६ हजार जतिले भोजपुरी बोल्ने बताइएको छ ।

सुनुवार:- यो भाषा पूर्वी पहाडी प्रदेश र पूर्वी भित्री तराईका १८,००० मानिसहरूले बोल्ने बताइएको छ ।

चेपाङ:- मध्य भित्री तराईका १४ हजार जतिले यो भाषा बोल्ने बताइएको छ ।

थामी:- पूर्वी पहाडी प्रदेशका १० हजार जति थामी जातका मानिसले यो भाषा बोल्ने जनाइएको छ ।

यी भाषाका साथै नेपालमा दनुवार, माझी, धिमाल, कुमाल, थकाली, जंघार, मजवारी, बंगाली आदि भाषाहरू बोल्नेको संख्या डेढलाख जति भएको बताइएको छ ।

३.४.७ नेपाली भाषाको आधुनिक रूपसम्बन्धी अध्ययन

‘नेपाली’ शब्दको प्रचलनको समय विवादग्रस्त रहेको बताउँदै विभिन्न भाषाशास्त्रीहरूले यसलाई संस्कृतबाट आएको र कसैले तिब्बतीबाट आएको भन्ने मत रहेको कुरा बताइएको छ । यसै क्रममा आजभन्दा २००० वर्ष अघिको संस्कृतको प्रसिद्ध ग्रन्थ ‘कौटलीय अर्थशास्त्र’ मा पनि यो शब्द प्रयोग भएको बताइएको छ । त्यतिबेला ‘नेपाली’ शब्दले नेपाल राष्ट्र, यहाँका वासिन्दा तथा यहाँको जलवायु तथा माटोमा उत्पत्ति भएका वस्तु आदि जस्तो व्यापक अर्थलाई समेटेको चर्चा गर्दै पछि यो शब्द केवल काठमाडौँ उपत्यकाको लागि मात्र प्रयोग गरिएको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । पछि पृथ्वीनारायण शाहबाट नेपालको एकीकरण भएपछि गोर्खा राज्य तथा गोर्खाली भाषा हुन गएको ऐतिहासिक प्रसङ्गको चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा श्री ३ चन्द्रशमशेरको पालामा ‘गोर्खा भाषा प्रकाशनी’को स्थापना गरिएको र केही वर्षपछि जुद्धशमशेरले यसैलाई ‘नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति’ मा परिणत गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यस अड्डाबाट निकालिने किताबहरूमा नेपाली साहित्य, भाषा तथा परम्परालाई बाधा नपर्ने गरी शुद्ध गरिएको बताउँदै जुद्धशमशेरको पालामा नै नेपाली मात्रले बोलिने भाषा नेपाली भाषा हो र नेपालका समस्त जातिहरू नेपाली नै हुन् भन्ने नियम र प्रचलनका साथ प्रचार गराएको बताइएको छ । साथै यो देशका जनता र भाषालाई ‘नेपाली’ नामाकरण गरिने साहित्यिक तथा न्यायिक दृष्टिले सान्दर्भिक देखिने कुरा पनि बताइएको छ ।

नेपाली भाषा-वाङ्मयको विकासकाललाई विभिन्न चार कालखण्डमा विभाजन गरी चर्चा गरिएको छ ।

क) आदिकाल (१४१३ देखि १६०० वि.सं.):— अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यको आधारमा यसै समयलाई नेपाली भाषाको प्रारम्भिककाल मान्नुपर्ने बताइएको छ । नेपाली भाषाको प्रारम्भिककाल सर्वप्रथम जुम्लाको कनकपत्र र त्यसपछि दुल्लूको ताम्रपत्र (१५५३ वि.सं) हुँदै अघि बढेकोले यसलाई भाषा विकासको आदिकाल मानिएको बताइएको छ । यसै क्रममा आजभन्दा ६०० वर्ष पुरानो जुम्लाका भट्टारक महाराजाधिराज पृथ्वीमल्लदेवका समयको कनक पत्रको नेपाली भाषाको समेत उल्लेख गरिएको छ । साथै आदिकालमा पाइएका अन्य प्राचीन ताम्रपत्र र कनकपत्रहरूको नाम यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

वि.सं. १३९४ मा लेखिएको पुण्यमल्लको ताम्रपत्र ।

वि.सं. १४१३ मा पृथ्वीमल्लको समयमा शिवदेवद्वारा लिखित जुम्लाको कनकपत्र ।

वि.सं. १४१५ मा पृथ्वीमल्लकै समयमा जुठाधो जोइसीद्वारा लिखित ताम्रपत्र ।

वि.सं. १४३३ मा अभय मल्लको समयमा धर्मराज जोइसीद्वारा लिखित ताम्रपत्र ।

वि.सं. १४५० मा मेदिनीबम्मको विष्णुदास आचार्य लिखित ताम्रपत्र ।

वि.सं. १४५३ मा संसारबम्मको अनेकु पंडितले लेखेको ताम्रपत्र ।

वि.सं. १५५५ मा विवोष शाहीको धोकर्मटले लेखेको ताम्रपत्र ।

ख) मध्यकाल (१६०१ देखि १९०० वि.सं.):— मध्यकालको नेपाली भाषाको रूप प्रेमनिधि पन्तको प्रायश्चित्त प्रदीपको टीकाबाट सुरु भएको बताइएको छ । नेपाली भाषाले यसै समयमा कुनै ग्रन्थको अनुवाद या मूलग्रन्थको रूपमा आफ्नो मापदण्ड खडा गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसैक्रममा मनकामनाको ताम्रपत्र (१८२०) र पृथ्वीनारायण शाहका दिव्योपदेशहरू, अनेकौं लालमोहर, ताम्रपत्र तथा काष्ठपत्र आदिले नेपाली भाषाको विकासलाई अघि बढाएको बताइएको छ । साथै मध्यकालीन भाषाको प्रमाणको रूपमा मल्लकालका शिलापत्र, शाहकालका शिलालेख, केशरी पंजा, चिठी आदिलाई लिन सकिने उल्लेख छ । अध्यात्म रामायण तथा महाभारतको शान्तिपर्वको अनुवाद यसै समयमा प्रकाशमा आएको बताइएको छ । साथै यसकालका महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वहरूमा पतञ्जली वसन्त, यदुनाथ पोख्र्याल, रधुनाथ भट्ट, गुमानी, विद्यारण्य केशरी, भानुभक्त आदिको नाम उल्लेख गर्दै आधुनिक प्रचलित नेपाली भाषाको निमित्त मध्यकाललाई प्रारम्भिक स्वर्णयुग भन्दा अत्युक्ति नहुने कुरासमेत बताइएको छ ।

मध्यकालमा पाइएका प्रमाणिक लालमोहर, ताम्रपत्र तथा किताबहरूको नाम निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :-

वि.सं. १७७३ वाणीविलास ज्योतिर्विदकृत 'ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा'

वि.सं. १७८९ प्रेमनिधिकृत 'प्रायश्चित्त प्रदीप' को टीका

वि.सं. १८०९ गंगाविष्णुद्विजकृत 'अजीर्ण मंजरी' को टीका

वि.सं. १८३३ भानुदत्तकृत 'हितोपदेश मित्रलाभ' को टीका

वि.सं. १८५२ रामभद्र उपाध्याको 'लक्ष्मी-धर्म संवाद'

वि.सं. १८५५ शक्तिवल्लभको 'हास्य कदम्ब'

वि.सं. १८६४ मा शिवनरसिंहको 'वाजलक्षण'

वि.सं. १८६६ मा दै. ज्योतिनरसिंहको 'तुलसीस्तव'

वि.सं. १८७० भन्दा पहिलेको शैलीमा तयार भएको 'रामाश्वमेघ'

वि.सं. १८७५ मा दशकुमार चरितको अनुवाद

वि.सं. १८७७ मा छापिएको (जे. ए. एटनद्वारा लिखित) नेपाली व्याकरण

- वि.सं. १८७८ मा प्रकाशित 'नेपाली बाइबिल'
- वि.सं. १८८६ मा विजयानन्दकृत 'महाभारत गदापर्व'
- वि.सं. १८८८ भन्दा अघिको 'राजधर्म'
- वि.सं. १८८८ को विद्यापतिकृत 'गीतगोविन्द'
- वि.सं. १८९३ को 'दशकुमार चरित' अनुवाद
- वि.सं. १८९६ को 'पाण्डव गीता' नेपाली

यी विभिन्न लिखित तथा प्रकाशित ग्रन्थहरूबाट मध्यकालीन नेपाली भाषाको क्रमिक विकास थाहा पाउन सकिने बताइएको छ ।

ग) आधुनिक काल (१९०१ देखि २००७ वि.सं.):- यस समयमा नेपाली भाषाले स्थिर रूप ग्रहण गरी साहित्यिक क्षेत्रमा अघि बढेको बताइएको छ । यस समयका लेखकहरूमा वीरेन्द्रकेशरी, मोतीराम, तीर्थराज पाण्डे, लक्ष्मीदत्त पन्त 'इन्दु', गोपीनाथ लोहनी, कुलचन्द्र आदिको नाम उल्लेख गर्दै मोतीरामलाई सबैभन्दा विशेष व्यक्ति मान्नुपर्ने बताइएको छ । मोतीरामकै प्रयासबाट नेपाली भाषाको प्रचारार्थ काठमाडौंमा प्रेस ल्याइएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । मोतीराम पछिका अन्य प्रभावशाली व्यक्तिहरूमा लेखनाथ, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण सम, भीमनिधि आदिको नाम उल्लेख गरिएको छ ।

यस समयको नेपाली भाषाको विकासबारे अनुसन्धान गर्नेहरूको लागि निम्नानुसार ग्रन्थहरू हेर्नुपर्ने पनि उल्लेख गरिएको छ ।

- वि.सं. १९१२ भोटको लडाईंसम्बन्धी डायरी
- वि.सं. १९३३ पैदल फौजको कवायद (मुद्रित)
- वि.सं. १९४० उपवन विनोद
- वि.सं. १९४८ मोतीरामकृत, 'भानुभक्तको जीवनी'
- वि.सं. १९५८ गोर्खापत्र आदि ।

यसपछि विभिन्न पुस्तक तथा पत्र-पत्रिकाहरूमा नेपाली भाषाको रूप विकसित र परिमार्जित हुँदै हुँदै खारिएको बताइएको छ ।

घ) अत्याधुनिक काल:- (२००७ देखि क्रान्ति भएपछि):- यस समयको सुरुवात पनि आधुनिककालीन कवि लेखनाथबाटै भएको बताइएको छ । क्रान्तिपश्चात् स्वतन्त्र वातावरणमा उन्मुक्त भएका कवि कलम र कण्ठले नयाँ नयाँ प्रयोगद्वारा साहित्यिक लेखनलाई अघि बढाएको बताइएको छ । यसै क्रममा यस समयमा अनेक साहित्यिक संस्थाहरू स्थापना हुनुका साथै नेपाली साहित्यलाई नवीकरण गर्ने काम भएको बताइएको छ ।

नेपाली भाषाको आधुनिक रूपको विकास क्रममा गरिएको उनको यो अध्ययन महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । आधुनिक तथा अत्याधुनिक कालान्तर्गत रहेर नेपाली भाषाको विकासमा टेवा पुऱ्याउने विभिन्न व्यक्तित्व, कृति तथा पत्रिकाहरूको विस्तृत विवरणको भने यहाँ कमी रहेको छ ।

३.४.८ नेपाली भाषामा अरू भाषाको प्रभावसम्बन्धी अध्ययन

दुई प्रकारका संस्कृतिका समर्थकहरू सम्पर्कमा आउँदा तिनीहरूका विचार, चालचलन, व्यवहार चलाउने माध्यम नै भाषा भएकोले भाषामा नै पहिलो प्रभाव पर्ने बताइएको छ । यसै क्रममा भाषामा परस्पर विनिमय र ग्रहण भएर परिवर्तन आउने कुरा उल्लेख गरिएको छ । नेपाली भाषामा पनि विदेशीहरूको आवागमन, मित्रराष्ट्र भारतसँगको निकट सम्बन्ध आदि कारणले गर्दा अरबी, फारसी भाषा तथा मुसलमानी संस्कृतिको प्रभाव परेको बताइएको छ । नेपाली भाषाको शब्दसमूहलाई निम्नानुसार चार श्रेणीमा विभाजन गर्न सकिने बताइएको छ ।

१. प्राचीन आर्य भाषाका शब्दसमूह - संस्कृत र प्राकृत भाषाहरू ।
२. विशुद्ध (भर्रो) नेपाली शब्द ।
३. देशज भाषाबाट लिइएका शब्दसमूह (स्वदेशक अन्य भाषा)
४. विदेशी (समुद्रपार) का भाषाबाट लिइएका शब्दहरू - अंग्रेजी, तुर्की, फ्रेन्च उर्दू, अरबी, फारसी आदि ।

यस शीर्षकअन्तर्गत विदेशी प्रभावका कारण नेपालमा आएका विभिन्न वस्तुहरूको नाम बताउने शब्दहरूको उदाहरणसमेत दिइएको छ ।

३.४.९ नागरी लिपिसम्बन्धी अध्ययन

नेपाली साहित्य जगत्ले आफ्नो साहित्यिक मापदण्डको अभिव्यक्तिको लागि देवनागरी लिपिको सहारा लिएको बताइएको छ । देवनागरी लिपिको विकासको चर्चा गर्ने क्रममा यो भारतीय वाङ्मयमा प्राचीन मानिएको ब्राह्मी लिपिबाट विकसित भएको बताइएको छ । ब्राह्मी लिपिबाट केही विकसित रूपमा पूर्व लिच्छवीकालको गुप्ता लिपि बनेको उल्लेख छ । यसै क्रममा उत्तर लिच्छवीकालको कुटिला लिपि बनेको बताइएको छ । यसै गरी भोटे, रंजना, मुजिमोल र पाचुमोल हुँदै देवनागरी लिपि बनेको बताइएको छ ।

भारतीय विद्वान्हरूले भने शारदा लिपिको क्रमिक विकासबाट देवनागरी लिपिको निर्माण भएको मान्दछन् भन्ने विचार पनि व्यक्त गरिएको छ । नागरी लिपि अत्यन्त वैज्ञानिक र अरू लिपिको अपेक्षा अधिक स्पष्ट र सुगम भएको बताइएको छ । साथै यसको निर्माण ध्वनि उच्चारणको साकार वर्णानुसार भएको बताइएको छ । टाइपराइटर, टेलिप्रिन्टर आदिजस्ता आधुनिक यन्त्रहरूको आधारमा पर्दा लिपिलाई हरेक ध्वनिको द्योतक बनाउन कठिन पर्ने र सकेसम्म ध्वनिको आकारलाई व्यक्त गर्न सक्ने तथा समयानुकूल ढङ्गाबाट लिपिको सुधार हुनुपर्ने बताइएको छ ।

नेपाली साहित्यको भण्डार देवनागरी लिपिमा भएको उल्लेख गर्दै यो लिपि सजिलो र व्यवहारोपयोगी भइसकेको बताइएको छ । यसै क्रममा नेपालका पुराना लिपिहरूलाई ऐतिहासिक अनुसन्धानको विषय मानेर सुरक्षा गर्नुपर्ने महत्त्वपूर्ण रहेको बताइएको छ ।

३.४.१०. नेपाली भाषाको उन्नतिमा आवश्यकतासम्बन्धी अध्ययन

नेपाली भाषाले राष्ट्रभाषाको रूप ग्रहण गरेको २०० वर्ष भन्दा बढी भइसकदा पनि यसले राष्ट्रभाषामा हुनु पर्ने सर्वाङ्गण रूप लिन नसकेको बताइएको छ । यसै क्रममा यसले अनेकौं आवश्यकतालाई पूरा गर्नुपर्ने बताइएको छ । जस्तै:

१. नेपाली भाषालाई सम्पूर्ण क्षेत्र तथा भाषाभाषीमा व्यापक प्रचार प्रसार गर्नका लागि विभिन्न क्षेत्रमा नेपाली भाषा-प्रसारिणी संस्थाहरूको स्थापना गरिनुपर्ने तथा त्यस्ता संस्था, वर्ग र व्यक्तिलाई सरकार या जनताबाट पर्याप्त सहयोग मिल्नुपर्ने बताइएको छ ।

२. विभिन्न क्षेत्रका कार्यालयहरूमा कार्यरत कर्मचारी, विद्यार्थी, शिक्षक, प्राध्यापक आदिलाई विदेशी भाषाको अतिरिक्त नेपाली भाषासम्बन्धी ज्ञानबोधक प्रमाण-पत्रको ग्राह्यता हुनु अनिवार्य रहेको उल्लेख गरिएको छ । राज्यभरका स्कूलहरूमा नेपाली भाषाको विशेष अध्ययन र परीक्षाको व्यवस्था अनिवार्य हुनुका साथै कर्मचारीहरूका लागि नेपाली भाषा शुद्ध लेखने नियम बनाई लागू गर्नुपर्ने बताइएको छ ।
३. विदेशी भाषाका साहित्यिक, वैज्ञानिक ग्रन्थहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गरी सर्वसुलभ गराउनुपर्ने बताइएको छ ।
४. अन्य विभिन्न भाषाभाषीहरूका भाषालाई नेपाली भाषाकै अभिन्न अङ्ग सम्झी ती सबैको उन्नति र प्रगतिमा नै नेपाली भाषाको भविष्य सर्वतोमुखी उज्वल हुने हुनाले कुनै बाधा नपर्ने गरी व्यवहार गर्नुपर्ने बताइएको छ ।
५. समस्त नेपाल, नेपाली संस्कृति, विज्ञान, राजनीति, दर्शन, मनोविज्ञान आदि क्षेत्रका अतिरिक्त आधुनिक साहित्यको पठनपाठन र सम्बर्द्धनमा पूर्ण सहयोग गर्नसक्ने पारिभाषिक शब्दकोश निर्माण हुनुपर्ने बताइएको छ ।
६. नेपाली भाषाको वैज्ञानिक र युग सुहाउँदो व्याकरण बनाई सबै शिक्षण संस्थामा लागू गर्नुपर्ने बताइएको छ ।

यसै सन्दर्भमा शब्दकोश निर्माणको क्रममा स्व. पुष्कर शमशेरको अध्यक्षतामा भाषानुवाद परिषद्ले ठूलो परिश्रम र खर्च गरी 'बृहत् नेपाली शब्दकोश' तयार गरे तापनि त्यसको प्रकाशन हुन नसक्नु दुःखदायी भएको चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा रोयल नेपाल एकेडेमीका तत्कालीन उपकुलपति बालचन्द्र शर्माको व्यवस्थामा विभिन्न भारतीय भाषाका कोशहरूको सहायता लिएर शब्दकोश तयार गरी छापिन लागेकोमा यस्तो कोशबाट नेपाली भाषा र नेपाली भाषाको उत्पत्तिको मौलिकता माथि कुठाराघात हुनेसमेत बताइएको छ । यसै क्रममा कोश निर्माण कला तथा शब्द संकलनमा चतुर वयोवृद्ध महानन्द सापकोटाको शब्दकोश पूरापूर नेपालीपनले रङ्गिएको बताइएको छ । यसका साथै नेपाली कोशले नेपाली जनजीवन, नेपाली पहाड र कन्दरा, नेपाली कला र संस्कृति, नेपाली वेशभूषा आदिको प्रतिनिधित्व गर्नुपर्ने बताइएको छ ।

३.४.११ नेपाली भाषा साहित्यको वर्तमान प्रगतिसम्बन्धी अध्ययन

नेपाली भाषा साहित्यको वर्तमान प्रगति शीर्षकमा नेपालका हरेक क्षेत्रका नागरिक नेपाली भाषाको उन्नतिमा जुटिरहेको चर्चा गर्दै नेपाली भाषाको भविष्य उज्वल र सन्तोषजनक रहेको बताइएको छ । यसै क्रममा नेपाली भाषा र साहित्यको प्रगतिमा नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति र नेपाली भाषानुवाद परिषद्ले महत्त्वपूर्ण कार्य गरेको बताइएको छ । साथै 'कलेज अफ एजुकेशन' को स्थापना, रोयल नेपाल एकेडेमीबाट गरिएको प्रयासका अतिरिक्त वाराणसी तथा दार्जिलिङ्ग निवासी नेपालीहरूबाट नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण कार्यहरू गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यसका अतिरिक्त दैनिक, साप्ताहिक पाक्षिक, मासिक, त्रैमासिक आदिका रूपमा निस्केका नेपाली पत्र-पत्रिकाहरूले नेपाली भाषा र साहित्यको उन्नति तथा प्रचारको लागि महत्त्वपूर्ण कार्य गरेको बताइएको छ ।

यसै क्रममा नेपाली साँस्कृतिक परिषद्, नेपाली साँस्कृतिक संघ (२००७), मदन पुरस्कार गुठी आदिको स्थापना र विश्वविद्यालयमा नेपाली विषयको एम. ए. को पढाइ चालु हुनु जस्ता कार्यले नेपाली भाषा र साहित्यको उन्नतिमा ठूलो टेवा पुऱ्याउने बताइएको छ । साथै विदेशी भाषाका उत्तमोत्तम ग्रन्थहरू नेपालीमा अनुवाद भई प्रकाशित हुँदा यसबाट साहित्यको भण्डार

विकसित हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । रेडियो नेपालबाट नेपाली भाषा तथा साहित्यको व्यापक प्रचार प्रसार गर्ने कार्य भएको र यो निकै प्रशंसनीय भएको बताइएको छ ।

यसप्रकार नेपाली भाषा र साहित्यको प्रगतिमा विभिन्न संस्थाहरूको योगदान अविष्मरणीय रहेको बताइएको छ । त्यसै गरी 'नेपाली भाषा र साहित्यका प्रमुख प्रचारक या उत्थानकर्ता' शीर्षकअन्तर्गत नेपाली भाषा र साहित्यलाई राष्ट्रव्यापी र उच्चदर्जाको बनाउन आफ्नो जीवन समर्पण गर्नेहरूमा मोतीराम भट्ट (१९२३-१९५३), जयपृथ्वीबहादुर सिंह, हरिहर आ.दी. (१९३०-१९९७), पारसमणि प्रधान (१९५५) को नाम उल्लेख गरिएको छ ।

नेपाली भाषा तथा साहित्य प्रशारिणी समितिहरू शीर्षकअन्तर्गत नेपाली (गोर्खा) भाषा प्रकाशिनी समिति (१९७०) देखि 'नेपाली साहित्य संस्थान' (२०१९) सम्मका विभिन्न संस्थाहरूको नाम उल्लेख गरिएको छ । साथै 'नेपाली भाषा तथा साहित्य प्रचारिणी संस्थाका प्रथम सभापति तथा उपसभापति' शीर्षकअन्तर्गत नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिका अध्यक्ष मी.सु. राममणि आ.दी र वर्तमान हाकिम भीमनिधि तिवारीको नाम उल्लेख छ । यसै क्रमले विभिन्न संस्थाहरूको चर्चा गर्दै नेपाली साहित्य संस्थानका प्रथम सभापति ऋषिकेश शाह तथा महामन्त्री केदारमान 'व्यथित' सम्मको नाम उल्लेख गरिएको छ ।

त्यसैगरी 'नेपाली साहित्यकारलाई प्रोत्साहन' शीर्षकअन्तर्गत नेपाली भाषा र साहित्यको क्षेत्रमा सेवा पुऱ्याउने व्यक्तिहरूलाई श्री ३ जुद्धशमशेरका पालादेखि नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति र नेपाली भाषानुवाद परिषद्ले यथायोग्य पुरस्कार तथा कदर गर्दै आएको बताइएको छ । यसै क्रममा रोयल नेपाल एकेडेमी, मदन पुरस्कार गुठी, केदार पुरस्कार, विद्या पुरस्कार, आदिको स्थापनाले नेपाली भाषा र साहित्यको क्षेत्रमा काम गर्नेहरूका लागि प्रोत्साहन मिलेको बताइएको छ ।

'नेपाली साहित्यका प्रमुख भण्डारहरू' शीर्षकअन्तर्गत नेपाली वाङ्मयका आजसम्म प्राप्त ग्रन्थहरूको संख्या ३०२५ र पत्रपत्रिकाहरूको संख्या २८५ रहेको बताइएको छ । यसै क्रममा नेपाली साहित्यका पुस्तकहरू संकलित पुस्तकालयहरूमा वीर पुस्तकालय (घण्टाघर), राष्ट्रिय पुस्तकालय (सिंहदरबार), केशर पुस्तकालय (केशरमहल), मदन पुरस्कार पुस्तकालय (पुलचोक), शान्ति निकेतन पुस्तकालय (गैरीधारा) को नाम उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी 'नेपाली पत्र-पत्रिकाहरू' शीर्षकअन्तर्गत नेपालका दैनिक, साप्ताहिक गर्दै चौमासिक पत्रिकाहरूका नाम तथा समयसमेत उल्लेख गरिएको छ । यस्ता पत्रिकाहरूको नेपाली भाषा साहित्यको विकास तथा प्रचार प्रसारमा ठूलो भूमिका रहेको बताइएको छ ।

३.४.१२ निष्कर्ष:-

'नेपाली भाषा र साहित्य' मा भाषा विषयमा सामान्य विवेचना गर्दै नेपाली भाषाको उत्पत्ति, विकास र विस्तारसम्बन्धी चर्चा गरिएको छ । भाषाको परिभाषा, एशियाली खण्डका भाषाहरू, यूरोप खण्डका आर्य भाषाहरूको चर्चा गरिएको छ । भाषाको विभिन्नता तथा पारस्परिक सम्बन्ध तथा नेपाली भाषाको प्राचीनता तथा व्यापकता, राष्ट्रभाषाको रूपमा नेपाली भाषाको विकाससम्बन्धी कुराहरूलाई प्रस्तुत गर्दै नेपाल अधिराज्यका विभिन्न जातिहरूले बोल्ने १६ भाषाभाषीहरूका भाषिकाहरू र ति भाषा बोलिने क्षेत्र तथा संख्यासमेत उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसका साथै नेपाली भाषाले आधुनिक रूप ग्रहण गर्नुपूर्वको भाषाको विकासलाई विभिन्न कालखण्डमा विभाजन गर्दै सबै कालखण्डमा भाषा र साहित्यको विकासमा योगदान गर्ने व्यक्तित्व तथा कृतिहरूको चर्चा गरिएको छ । साथै नेपाली भाषामा अन्य विदेशी भाषाहरूको प्रभावलाई स्पष्ट पार्दै विभिन्न भाषाबाट नेपालीमा आएका शब्दहरूको उदाहरणसमेत उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै विभिन्न समयमा नेपाली भाषा तथा

साहित्यको विकासको लागि स्थापित, समितिहरू, संस्थाहरू, विभिन्न पत्रपत्रिकाहरू, तिनका समय, महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वहरू, विभिन्न पुरस्कारहरूको स्थापना जस्ता विभिन्न पक्षहरूको पहिचान गराउने यो कृति अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । यसबाट नेपाली भाषा तथा साहित्यको विकासको क्रम तथा त्यसमा विशेष योगदान गर्ने व्यक्तिहरू तथा संस्थाहरूको जानकारी पाउन सकिन्छ । यस पुस्तकमा नेपाली भाषाको सम्बन्धमा जे जति चर्चा गरिएको छ, ति सबै अत्यन्त खोजमूलक छन् । त्यसैले यो उनको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अनुसन्धानात्मक कृति हो भन्न सकिन्छ ।

३.५. 'अनिवार्य नेपाली रचना' को अध्ययन

३.५.१. परिचय:-

'अनिवार्य नेपाली रचना' हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको वि.सं. २०२३ सालमा प्रकाशित पुस्तक हो । यो पुस्तक त्रिभुवन विश्वविद्यालयको इन्टर तथा ग्रयाजुएटको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यपुस्तकको अभावलाई पूरा गर्ने उद्देश्यले प्रकाशित गरिएको हो । यो पुस्तक २९१ पृष्ठमा संरचित छ ।

३.५.२ व्याकरणसम्बन्धी अध्ययन

व्याकरणको परिभाषा दिने क्रममा भाषालाई शुद्धसँग बोल्न र लेख्न सिकाउने ग्रन्थलाई व्याकरण भनिने उल्लेख भएको छ । यसअन्तर्गत वर्णको चर्चा र वर्गीकरण गरिएको छ । यो वर्गीकरण उनको 'नेपाली व्याकरणबोध' मा गरिएको वर्गीकरणसँग मिल्दोजुल्दो छ । 'नेपाली व्याकरण बोध' मा संयुक्ताक्षर शीर्षकमा संयुक्त अक्षर लेख्दा पाई हटाउने भनिएको छ भने यसमा 'गँसुवा अक्षर' शीर्षकअन्तर्गत गाँसिएका अक्षर लेख्दा खुट्टा भिकिदिनुपर्ने बताइएको छ । शब्द तथा शब्दका भेद र वाक्य तथा वाक्यविश्लेषणसम्बन्धी अध्ययन पनि 'नेपाली व्याकरणबोध' मा जस्तै रहेको छ ।

संज्ञा, संज्ञाका प्रकार, कारक तथा विभक्ति र तिनको प्रयोग, लिङ्ग, वचनसम्बन्धी अध्ययन पनि 'नेपाली व्याकरण बोध' मा जस्तै भएकोले यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । त्यसैगरी सर्वनाम र तिनका प्रकार, अवस्था, क्रियाका अनेक रूप, काल, वाच्य, अव्यय र यसका प्रकार, समास र समासका प्रकारसम्बन्धी अध्ययन नेपाली व्याकरण बोधमा रहेकै कुरा दोहोर्याइएकाले यहाँ व्याख्या गरिएको छैन ।

३.५.३ विस्तृतीकरण (लामो पार्ने तरिका) सम्बन्धी अध्ययन

लेखन कलामा सफलता प्राप्त गर्नका लागि विस्तृतीकरणको ज्ञान हुनु आवश्यक हुने बताइएको छ । वाक्यात्मक, भावात्मक र विषयात्मक विस्तार गरी विस्तृतीकरण तीन प्रकारको हुने बताइएको छ ।

वाक्यात्मक विस्तार:- वाक्यका कर्ता, कर्म क्रियाका विशेषणहरू बढाउँदै लगेर विस्तृत आकारको वाक्य बनाउनुलाई वाक्यात्मक विस्तार भनिएको छ । यस्तो विस्तार कर्तामा विशेषण थपेर, अनि कर्म र क्रियामा क्रमशः विशेषण थप्दै गएर पनि गर्न सकिने र एकैपटक कर्ता, कर्म र क्रियामा विशेषण थपेर पनि गर्न सकिने बताइएको छ ।

भावात्मक विस्तार:- वस्तुको कल्पना र प्रस्तुत विषयको भावात्मक एकता, सादृश्य र औचित्य दर्शाइएका वाक्य निर्माणको शैलीलाई भावात्मक विस्तार भनिने बताइएको छ । यस्तो विस्तारमा विषयको पुष्टिका निमित्त दिइएका उपमा र उदाहरणहरू अतिशयोक्तिका नभई यथार्थ कुतूहलयुक्त हुनुपर्ने बताइएको छ ।

विषयात्मक विस्तार:- कुनै विषय वा कथनलाई बढाई चढाई लेख्नु वा कुनै एक वाक्यलाई बढाएर कथाको रूप दिनुलाई विषयात्मक विस्तार भनिएको छ ।

यसै क्रममा शब्दात्मक वाक्यविस्तार उपशीर्षकअन्तर्गत विभिन्न उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । नमुनाको लागि एउटा उदाहरण तल दिइएको छ ।

१. रामले रावणलाई मारे ।
२. पराक्रमी रामले वीर रावणलाई मारे ।
३. पराक्रमी मर्यादा पुरुषोत्तम रामले वीर दर्जय रावणलाई मारे ।
४. महापराक्रमी अलौकिक पुरुषार्थी मर्यादा पुरुषोत्तम रामले, वीर दसटाउके दुर्जय तथा अजेय रावणलाई ठूलो लडाईंमा बाणले मारे ।
५. महापराक्रमी अलौकिक पुरुषार्थी ईश्वरावतारी मर्यादा पुरुषोत्तम दाशरथी वनवासी रामले, महापुरुषार्थी दुर्जय दसटाउके, लंकाधिपति रावणलाई, तीनैलोक कँपाउने ठूलो लडाईंमा वानरहरूको सहायता लिई विस्तुर नखाने तीखा बाणले मारे ।
- ६) महापराक्रमी
..... दसैवटा टाउका काटी मारे ।

संक्षेपीकरणको सन्दर्भमा चर्चा गर्दै मूल विषय अर्थात् मुख्य उक्तिलाई नघटाई, नबिगारी, भ्रम नहुने गरी सारांश निकाल्नु पर्ने बताइएको छ । साथै विस्तृतीकरणको उल्टो प्रक्रियालाई संक्षेपीकरण भनिएको छ ।

३.५.४. केही प्रचलित नेपाली सट्टे (पर्यायवाची) शब्दहरूसम्बन्धी अध्ययन

यस शीर्षकअन्तर्गत नेपाली भाषामा प्रचलित केही शब्दहरू र तिनका पर्यायवाची शब्दहरू दिइएको छ । उदाहरणस्वरूप केही पर्यायवाची शब्दहरू तल दिइएको छ । जस्तै:

अन्योल - अलमल, अलमल्ल, बिलखबन्द, रुमलो, वाल्ल-व्याल्ल, सम्भ्रम ।

अफाप - अशुभ, अनिष्टकर, हानिकारक, नफाप्ने, काम नदिने ।

अवेर - अबेला, ढीलो, ढिलाइ, बियाँलो, ब्याँलो, चिरकाल, सुस्ती, बेर, बिलम्ब, ढीला ।

३.५.५ नेपाली भाषाका एउटै अर्थ भएका शब्दहरूको मौलिक भेद र प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन

नेपाली भाषामा पनि अरू प्रसिद्ध र सम्पन्न भाषाको जस्तै शब्दभण्डार बढ्दै गएको बताइएको छ । शब्दहरूलाई लेखक वर्गले विभिन्न अर्थमा प्रयोग गर्दा शब्दहरूको अर्थभावमा पनि नयाँ शक्ति प्रादुर्भाव हुँदै आएको बताइएको छ । ती शब्दको प्रयोगको सामान्यतया शाब्दिक अर्थमा भेद थाहा नभए पनि विचारपूर्वक गहिरिएर हेरेमा भिन्नता थाहा हुने बताइएको छ । यहाँ केही समान अर्थ भइकन पनि मौलिक भेद भएका शब्दहरूलाई दृष्टान्त स्वरूप दिइएको छ । तिनैका केही उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै:

अँजुली, पसर - दुई हात मिलाई थापिने वा दिइने परिमाणलाई अँजुली र एक हातको कोप्रो पारेर थापिने वा दिइने परिमाणलाई पसर भन्दछन् । जस्तै: एक अँजुली पानी र माग्नेलाई दिने एक पसर चामल ।

अज्ञ, मूर्ख - जुन व्यक्ति केही जान्दैन त्यो अज्ञ मानिन्छ र जो केही पनि जान्न समर्थ छैन त्यो मूर्ख हुन्छ । चतुर व्यक्ति कुनै स्थिति विशेषमा अज्ञ पनि हुनसक्दछ तर ऊ मूर्ख

हुन सकदैन । जस्तै:- भक्कडनिधि साहित्यको विद्वान् छ तर गणित विषयमा अज्ञ छ । यौवनदास जवानी अवस्थामा केही नपढेको हुनाले मूर्ख छ । अज्ञान, अनभिज्ञ - स्वभावैले मूर्खलाई अज्ञान भन्दछन् । कुनै विशेष विषयवस्तुको ज्ञान नभएमा अनभिज्ञ भन्दछन् । जस्तै:- कुनैपनि विषयवस्तु नजान्नु अज्ञान हो र केवल एक विषयमात्र जान्नुलाई अनभिज्ञ भन्दछन् । यसप्रकार यहाँ उस्तै अर्थ भएका शब्दहरूका पनि मौलिक भेद रहने बताइएको छ ।

३.५.६ उस्तै उच्चारण भएका शब्दहरूसम्बन्धी अध्ययन

अन्य भाषाबाट आएका र नेपाली भाषाकै केही शब्दहरूको उच्चारणमा समानता हुँदाहुँदै पनि तिनका रूपमा ज्यादै अन्तर हुने बताइएको छ । यहाँ दिइएका समोच्चारित शब्दहरूलाई उदाहरणस्वरूप तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

अंश - भाग	अगुवा - बाटो देखाउने
अंस - काँध	अघुवा - खाँदा अघाउने, अघाएको
अनल - आगो	अनादि - आदि नभएको
अनिल - हावा	अन्न - अनाज
अन्त - समाप्ति	अनाडि - केही नजान्ने
अन्त्य - आखिर, नीच	अन्य - अर्को
अनिष्ट - खराब	अगम - विकट
अनिष्ठ - सत्कार हीन, ठाडो	आगम - शास्त्र
अचार - खानेवस्तु	असित - कालो, मैलो
आचार - आचरण	अशित - खाएको

३.५.७ सुल्टा - उल्टा (विपरीतार्थक) शब्दहरूसम्बन्धी अध्ययन

विपरीतार्थक शब्दको परिभाषा दिने क्रममा 'जब दुई शब्द आफू-आफूमा उल्टो अर्थ बुझाउँछन् तब ती विपरीतार्थक मानिन्छन्' भनिएको छ । यसै क्रममा सामान्य अर्थ भएका शब्दहरू जति नै विपरीतार्थक शब्दहरू हुने बताइएको छ । साथै लिङ्ग बदलिँदा (नर - नारी), उपसर्गको योगमा (इज्जत-बेइज्जत), उपसर्ग बदलिँदा (संयोग-वियोग), साथसाथै आउने शब्द (सुख - दुःख) विपरीतार्थक बन्ने बताइएको छ । साथै विपरीतार्थक शब्दहरूका उदाहरण दिइएको छ । केही उदाहरणहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

सुल्टो - उल्टो

अकारण - कारण	अधिक - न्यून
कुशल - अकुशल	अनभ्यास - अभ्यास
अगम - सुगम	अनिकाल - सहकाल
अचेत - चेत	अनिष्ट - इष्ट
असल - खराब	अनुकूल - प्रतिकूल
असत्य - सत्य	अनेक - एक
अन्तर्गत - बहिर्गत	अपमान - सम्मान
अज्ञ - विज्ञ	अर्द्ध - पूर्ण
अतिवृष्टि - अनावृष्टि	
अधर्म - धर्म	

३.५.८ एउटै शब्दबाट धेरै शब्दको अर्थ बुझाउने शब्दहरूको अध्ययन

नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा अनावश्यक शब्दजालको विस्तारबाट बच्न र छात्रवर्गलाई नेपाली भाषा र साहित्यको लेखनकार्यमा सरलतापूर्वक वाक्य संगठित तथा सुन्दर बनाउन अनेकन शब्दसमूहको भाव व्यक्त गर्न सक्ने एउटै शब्दको प्रयोग गर्नु ज्यादै राम्रो हुने बताइएको छ । यहाँ उल्लिखित केही शब्दका उदाहरणहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै:-

जसको आदि या सुरु नै छैन	- अनादि
जसको अन्त नै छैन	- अनन्त
कुनै नवीन र अपूर्व वस्तुको खोजी गर्नु	- अनुसन्धान, खोज
चाहिँदोभन्दा बढी खर्च गर्ने	- अमितव्ययी, खर्चालु, फजूल, खर्ची
धनको दुरुपयोग गर्ने	- अपव्ययी, संघारे
आफ्ना देशभित्रका कुराको सम्बन्ध भएको	- अन्तर्देशीय
देश-विदेशका कुरासित सम्बन्ध भएको	- अन्तर्राष्ट्रिय
चाहिने भन्दा बढ्ता खाने	- अमिताहारी, हलीघोक्रे, खन्चुवा
चाहिने भन्दा कम खाने	- अल्पाहारी, मन्दाहारी, चरीआहारे थोरै आहार भएको

३.५.९ केही प्रचलित उखानहरूसम्बन्धी अध्ययन

‘केही प्रचलित उखानहरू’ शीर्षकअन्तर्गत नेपाली भाषामा प्रचलित केही उखानहरू र तिनले दिने अर्थलाई दिइएको छ । यी उखानहरूलाई वर्णानुक्रमअनुसार राखिएको छ । यहाँ प्रस्तुत गरिएका उखानहरूका केही उदाहरणहरूलाई नमूनास्वरूप तल देखाइएको छ । जस्तै: ‘अ’

अकबरी सुनलाई कसी लाउनु पर्दैन - असल कुराको जाँचबुझ गरिरहन पर्दैन ।
आकाशको फल आँखा तरी मर् - हुँदै नभएको वा हुन नसक्ने कुराको आशा गर्नु ।
अगाडि खोला, पछाडि भँड्खालो - चारैतिरबाट आपत्ले घेरेको अवस्था ।
अगुल्टाले हानेको कुकुर, विजुलीदेखि (देख्ता) तर्सन्छ - एक कुराबाट तर्सने प्राणी त्यस्तै अर्कै कुरा देख्दा भस्कन्छ ।

‘आ’

आदेश, उपदेश गए परदेश - उपदेशअनुसार काम नभएमा भन्ने ।
आधा गाग्रो छचल्किन्छ - थोरै जान्ने मासिन धेरै घमण्डी हुन्छ ।
आफू भलो त जगतै भलो - असल मानिससँग सबैले असल व्यवहार गर्छन् ।
आफू त सानी कुराको खानी - साना मानिसले धेरै कुरा गरेमा भन्ने ।

यसप्रकार एकातिर उखानहरूको उल्लेख छ र अर्कोतिर त्यसको सामान्य अर्थ बताइएको छ । साथै यस्ता उखानहरूको ठीक मौकामा प्रयोग गर्न सकेमा साहित्यिक ज्ञान तथा भाषिक परिपक्वता हुन सक्ने पनि बताइएको छ ।

३.५.१० टुक्काहरू (वाक्यांश - वाक्यपद्धति) सम्बन्धी अध्ययन

‘टुक्का’ शीर्षकअन्तर्गत नेपाली भाषाका टुक्काहरू, तिनका सामान्य अर्थ तथा प्रयोग सन्दर्भसमेत दिइएको छ । यी टुक्काहरूलाई पनि वर्णानुक्रमअनुसार राखिएको छ । यसमा दिइएका टुक्काहरूलाई उदाहरणस्वरूप तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

जस्तै:-

औंसी पूर्णे लाग्नु - एक पक्ष खुशी र अर्कोपक्ष ठुस्स पर्नु / छँटाउनु (कहिले हाँसीखुशी र कहिले रीस - भोक देखाउनेलाई भन्ने)

कण्ठको प्राण भइरहनु - ज्यादै प्यारो हुनु ।

कथा हुनु - छेपाराको उखान हुनु । नपत्याइने वा काल्पनिक कुरो हुनु, कथा सुनाउने काम हुनु । (कुरा भने प्रशस्त तर काम भने तदारत भएकोमा भन्ने)

कन्सुलो लाउनु - अर्काको चेवा चर्चा गरेर कुरा सुनी हिड्नु ।

कपाल कन्याउनु - गर्धननेरको कपाल कन्याएर लाज वा धक जाहेर गर्नु । दीनता प्रकट गर्नु । साधारण अर्थमा पनि ।

कपाल फोर्नु - ज्यादै कोशिश गर्नु । (ज्यादै मिहिनेत गरी काम गर्नेलाई भन्ने)

यसप्रकार यस शीर्षकमा यस्ता प्रशस्त टुक्काका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । यसबाट विद्यार्थी तथा शिक्षक दुवै वर्ग लाभान्वित हुनसक्ने देखिन्छ ।

३.५.११ निष्कर्ष :-

प्रस्तुत पुस्तक स्नातक तहसम्मको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यपुस्तकको अभावलाई पूरा गर्ने उद्देश्यले लेखिएको हुनाले यसमा सम्बन्धित तहका विद्यार्थीको आवश्यकतालाई विचार गरी त्यसैअनुसारका व्याकरणिक पक्षहरू समावेश गरिएको छ । यसमा प्रस्तुत गरिएका व्याकरण, शब्ददेखि वाक्यसम्मका सबै कुराहरू व्याकरण बोधमा उल्लेख भएका छन् । यी बाहेक यस पुस्तकमा विस्तृतीकरण, संक्षेपीकरण, नेपाली भाषाका विपरीतार्थक शब्दहरू, पर्यायवाची शब्दहरू, एउटै अर्थ भएका शब्दहरूको मौलिक भेद र प्रयोग, उस्तै उच्चारण भएको शब्दहरू, एउटै शब्दबाट धेरै शब्दको अर्थ बुझाउने शब्दहरू र तिनका प्रशस्त उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । साथै यसमा केही प्रचलित उखानहरू, टुक्काहरूका प्रशस्त उदाहरणहरू दिनुका साथै तिनको प्रयोग हुने अवस्थासमेत उल्लेख गरिएको छ ।

यसमा दिइएका यी सबै किसिमका शब्दहरू तथा उखान र टुक्काहरूका प्रशस्त उदाहरणबाट सम्बन्धित विद्यार्थीहरूको लागि यो पुस्तक अत्यन्त उपयोगी हुने देखिन्छ । यसमा संक्षेपीकरण तथा विस्तृतीकरणसम्बन्धी प्रशस्त उदाहरण दिइएको छ । यसबाट पनि विद्यार्थीहरू लाभान्वित हुन्छन् । त्यसैले यस पुस्तकको आफ्नै महत्त्व छ ।

३.६. शब्दकोशसम्बन्धी अध्ययन

नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परामा कोशनिर्माण कार्यले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । शब्दकोशको सहायताद्वारा शङ्कास्पद वर्णविन्यास पहिल्याउन, प्रचलित उच्चारण थाहापाउन, शब्दको स्रोत तथा व्युत्पत्ति पत्ता लगाउन, व्याकरणात्मक कोटि पत्ता लगाउन सकिन्छ । यसका साथै शब्दार्थ बोध, अनेकार्थक शब्दको बोध, पर्याय शब्दको ज्ञान, शब्दभण्डारको ज्ञानको लागि शब्दकोशको उपयोग हुन्छ । त्यसैले भाषाका शब्ददुकुटीमा रहेका शब्दहरूको व्यवस्थित अध्ययन शब्दकोशमा हुन्छ । नेपाली भाषाका शब्दकोश निर्माणको परम्परामा हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको नाम उल्लेख्य रहेको छ । यहाँ कोशविज्ञानका दृष्टिले शर्माद्वारा सम्पादित शब्दकोशहरूको छुट्टाछुट्टै अध्ययन गरिएको छ ।

३.६.१. 'बृहत् नेपाली शब्दकोश'को अध्ययन

३.६.१.१ परिचय

'बृहत् नेपाली शब्दकोश' हर्षनाथ शर्मा भट्टराईद्वारा वि.सं.२०२३ सालमा सम्पादित नेपाली भाषाको सिङ्गो प्रतिनिधित्व गर्ने एकभाषिक कोश हो । ३०,००० शब्दहरू सङ्कलित यो कोश ८९३ पृष्ठमा संरचित छ । यस कोशमा नेपाली भाषाका शब्दहरू र तिनका अर्थहरू पनि नेपाली भाषामै दिइएको छ । आदिवर्णानुक्रमका आधारमा शब्दहरू प्रविष्ट गरिएको यस कोशमा शब्दहरूका शब्दवर्ग छुट्याइएको छ तर व्युत्पत्ति देखाइएको छैन ।

३.६.१.२ भाषासङ्ख्याका दृष्टिले 'बृहत् नेपाली शब्दकोश'

बृहत् नेपाली शब्दकोशमा नेपाली भाषाको मात्र प्रयोग गरिएको छ । नेपाली भाषामा नै यस कोशको शब्दप्रविष्ट भएको छ र नेपाली मै त्यसको अर्थ दिइएको छ । यस कोशले नेपाली भाषाको सिङ्गो प्रतिनिधित्व गर्ने प्रयास गरेको छ । यसमा दिइएका शब्दहरूको प्रविष्ट र तिनका अर्थलाई निम्नानुसार उदाहरणद्वारा देखाइएको छ ।

अकबर - (ना.) भारतका तृतीय मुगल बादशाह ।

अकबरी - (ना.) असल, उम्दा : सबभन्दा असल - असर्फी - असल, पूरा दागभएको असर्फीया सुन ।

अकमकाउनु - (क्रि.) केही गर्न नसकी अकमकक पर्नु, अलमलिनु, वाल्ल पर्नु ।

अकर - (ना.) जान नसकिने भीर परेको ठाउँ । (वि.) हात नभएको / महमूल नलागेको । यो कोश एकभाषी कोश हो । यसमा प्रायः शब्दको मुख्यार्थलाई बढी जोड दिइएको छ ।

३.६.१.३ प्रविष्टि क्षेत्रका दृष्टिले 'बृहत् नेपाली शब्दकोश'

यो कोश सामान्य प्रयोजनको लागि निर्माण गरिएको हो । यसमा नेपाली भाषाका कुनै खास क्षेत्रका शब्दहरूको समावेश नभई सबै क्षेत्रका प्रचलित शब्दहरू समावेश छन् । यस कोशमा नेपाली भाषाका ३०,००० आधारभूत शब्दहरू संलग्न छन् । यस कोशले नेपाली भाषाको सिङ्गो प्रतिनिधित्व गर्ने प्रयास गरेको छ । प्रविष्टि क्षेत्रका आधारमा यो कोश सामान्य कोश हो । यसकोशमा प्रविष्ट नेपाली शब्दका केही उदाहरणहरू निम्नानुसार देखाइएको छ ।

कडा - (वि.) गाढो, साढो, चर्को, (ना.) भाँडा वर्तन समाउन जडेको मुन्टो ।

कडाई - (ना.) कडा भाव; कठिनता; गाढोपन ।

कडाकडी - (ना.) खुब कडाइ, ज्यादै कडापन ।

कडा नजर राख्नु - ज्यादै चेवा चर्चा गर्नु । पूरा ध्यान दिएर खबरदारी गर्नु ।

कडापन - (ना.) कठिनता; साढो हुनाको भाव ।

३.६.१.४ प्रविष्टि प्रकृतिका दृष्टिले 'बृहत् नेपाली शब्दकोश'

यो कोश नेपाली भाषाको विशुद्ध भाषिक पक्षमा केन्द्रित रहेर निर्माण गरिएको छ । यसका उद्देश्य र विद्येक खण्ड दुवै भाषापरक छन् । यसमा सम्बन्धित शब्दको ऐतिहासिक, साँस्कृतिक आदि तथ्य तथा विवरण समेटिएको छैन केवल शब्दको अर्थमात्र समेटिएको छ । यसमा शब्दको शब्दवर्ग, पर्यायवाची शब्द/अर्थमात्र दिइएको छ । त्यसैले प्रविष्टि प्रकृतिका आधारमा यो भाषापरक कोश हो । यसमा प्रविष्ट शब्दहरूको प्रविष्टि प्रकृतिलाई निम्नानुसारको उदाहरणबाट देखाउन सकिन्छ ।

जनसङ्ख्या - (ना.) राष्ट्रमा भएका यावत् व्यक्तिको गणना ।
 जनही - (क्रि.यो.) मानिसपिच्छे, प्रतिव्यक्ति ।
 जना - (ना.) मानिसको गणना गन शब्द, वटा -व्यक्ति)
 जनाउ - (ना.) सूचना, विज्ञप्ति ।
 जनाउनु - (स.धा.) जनाउ दिनु , सूचना दिनु ।
 यसमा पर्याय वा समानार्थी शब्दद्वारा मूल शब्दको अर्थ प्रष्ट्याइएको छ ।

३.६.१.५ कालका दृष्टिले 'बृहत् नेपाली शब्दकोश'

यसकोशमा नेपाली भाषाका समकालीन प्रचलित शब्दहरू र तिनका अर्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस कोशमा प्रविष्ट शब्दहरू सामान्यतया तत्कालीन समसामायिक प्रयोगमा आधारित छन् । यसमा प्रविष्ट शब्दहरू तत्कालीन लेख्य तथा कथ्य भाषाबाट लिइएका छन् । त्यसैले कालका आधारमा यो कोश समकालिक वा एककालिक कोश हो । यसमा प्रविष्ट शब्दहरूलाई उदाहरणस्वरूप यहाँ देखाइएको छ ।

ध्वनि - (ना.) स्वर; अस्पष्ट स्वर; झल्का ।
 ध्वस्त - (वि.) नष्ट भ्रष्ट , बरबाद ।
 ध्वाँ - (ना.) धूवाँ ।
 ध्वाँगे , ध्वाङ्गे , ध्वाङ्गे - (वि.) कद नमिलेको, भद्दा, लद्दू ।
 ध्वाँसे - (वि.) ध्वाँसोजस्तो रङ्गको; धोसे र कालो ।

३.६.१.६ प्रविष्टि अनुक्रमका दृष्टिले 'बृहत् नेपाली शब्दकोश'

यस कोशमा रहेका शब्दहरूको प्रविष्टि वर्णानुक्रमका आधारमा गरिएको छ । यस कोशमा अघिल्लो वर्णमा समानता भएका शब्दहरूलाई अघिल्लो वर्ण भन्दा पछाडि आएका वर्णहरूको क्रम हेरेर त्यसैअनुसार शब्दहरूको स्थान निर्धारण गर्दै अन्त्य वर्णसम्म पुगिएको छ । त्यसैले प्रविष्टि अनुक्रमका आधारमा यो आदिवर्णानुक्रम कोश हो । यस कोशमा प्रयोग गरिएको प्रविष्टि अनुक्रमलाई निम्नानुसारको उदाहरणमा हेर्न सकिन्छ ।

बिहान - (ना.) दिनको पहिलो प्रहर; सबेर; बेहान (क्रि.यो.) सबेरै ।
 बिहानीपख - (क्रि.यो.) बिहानको समय
 बिहावारी - (ना.) विहावारी ।
 बिहावारी - (ना.) विवाहको सम्बन्ध विवाह ।

३.६.१.७ प्रयोजनका दृष्टिले 'बृहत् नेपाली शब्दकोश'

यस कोशले नेपाली भाषाको स्तरीय शब्दभण्डारलाई समावेश गर्ने प्रयास गरेको छ । यस कोशमा नेपाली भाषाका अत्यधिक प्रचलनमा आधारित शब्दहरू रहेका छन् । यस कोशमा प्रविष्ट शब्दहरूबाट समसामयिक प्रयोग पक्षलाई समेट्ने प्रयास भएको छ । यो कोश नेपाली भाषाको आधिकारिक प्रतिनिधित्व गर्ने कोश हो । त्यसैले प्रयोजनका आधारमा यो मानक कोश हो । यस कोशमा प्रविष्ट केही शब्दहरूलाई उदाहरणस्वरूप यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

मृत - (वि.) मेरेको । जीवनशक्ति, उपयोगिता, क्रियाशीलता, महत्त्व आदि केही नभएको ।
 मृतकर्म - (ना.) मरेको व्यक्तिको सद्गतिको निमित्त गरिने कृत्य; अन्त्येष्टि ।
 मृतप्रायः - (वि.) मरेजस्तो भएको; मरेतुल्य भएको ।

मृतभाषा - (ना.) प्राचीन कालमा कुनै ठाउँमा सर्वसाधारण जनताले बोल्ने, तर अहिले त्यसरी नबोलिने भाषा ।

मृतसञ्जीवन - (वि.) मुर्दा बौराउने; मरेकालाई बिउँताउने ।

मृजसञ्जीवनी - (वि.) मुर्दा बिउँताउने; मरेकालाई बचाउने (औषधि), (ना.) मुर्दालाई बौराउने विद्या वा मन्त्र ।

३.६.१.८ 'बृहत् नेपाली शब्दकोश'मा प्रयुक्त व्याकरण निर्देश

यस कोशमा प्रविष्ट पाएको शब्द व्याकरणका दृष्टिले कस्तो किसिमको हो भन्ने जानकारी दिने क्रममा शब्दवर्गलाई मात्र सङ्केत गरेको छ । व्याकरण निर्देशसम्बन्धी सङ्केत सूचीलाई कोशको अग्र भागमा दिइएको छैन । यसमा प्रयुक्त व्याकरणनिर्देशसम्बन्धी व्यवस्थालाई यस उदाहरणमा देखाइएको छ ।

निकट - (ना. यो.) नजिक, समीप; पास । (वि.) नजिकको; वरको ।

निकम्बा, निकम्मा - (वि.) काम नलाग्ने; बेकामको; बेकम्मा; नालायक; अयोग्य ।

निकलनु - (स. क्रि.) निकलनु । बाहिर हुनु ।

निकाम - (वि.) बेकाम; खराब ।

निकाल - (ना.) निकाल्ने क्रिया वा भाव ।

यस कोशमा विभिन्न उखानटुक्काहरूको पनि समावेश गरिएको छ । यसमा समाविष्ट उखानटुक्कालाई उदाहरणस्वरूप तल देखाइएको छ । जस्तै:

कान ठाडो गर्नु - आवाज निस्कनासाथ सुन्ने गरी चंख हुनु ।

कान तातेर आउनु - रिसले रन्कनु । रन्का छुट्नु ।

कान तात्नु - कान तातेर आउनु ।

काम थाप्नु - अरूले के - के भन्छन् भनेर सुन्नु ।

यस कोशमा यस्ता विभिन्न उखानटुक्काको समावेश गरिए तापनि उखानटुक्का बारेमा कुनै सङ्केत गरिएको छैन । साथै उदाहरण दिएर प्रष्ट पारिएको छैन ।

प्रयोक्ताका आधारमा यो शैक्षिक शब्दकोश हो । किनभने यसले नेपाली भाषाको व्युत्पत्तिपरक निर्देश गर्न सकेको छैन । त्यसैले यो व्युत्पत्तिपरक नभई शैक्षिक शब्दकोश हो । यसले विद्यार्थीका अतिरिक्त नेपाली भाषाका विभिन्न शब्दका अर्थहरू जान्न चाहने जोसुकैका लागि पनि सहयोग गर्नसक्छ ।

३.६.२ 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' को अध्ययन

३.६.२.१ परिचय:-

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईद्वारा संकलन तथा सम्पादन गरिएको 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' वि.सं. २०४१ सालमा प्रकाशित कोश हो । यसमा कानून तथा प्रशासनको क्षेत्रमा प्रचलित १२,००० शब्दहरू सङ्कलित छन् । ५५६ पृष्ठमा संरचित यस कोशमा अंग्रेजी समानार्थक शब्दहरूको पनि सकेसम्म समावेश गर्ने प्रयास गरिएको छ । यो कोश नेपाली शब्दकोश निर्माणको परम्परामा आफ्ना छुट्टै विशेषताहरू लिएर देखापरेको द्विभाषिक तथा विशेष कोश हो । यस कोशको परिशिष्ट खण्डमा विधि शब्दावली, कोशको नालीबेली, नेपालको प्रशासनको छोटो परिचय, नेपालको कानून र न्याय-अतीत र वर्तमान: एक सिंहावलोकन, नेपालका अदालत: संक्षिप्त चिनारी, मुद्दाका किसिम आदि जस्ता कानूनी तथा प्रशासनिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित जानकारीमूलक कुराहरूसमेत समावेश छन् ।

३.६.२.२. भाषासङ्ख्याका दृष्टिले 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश'

प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश 'नेपाली - अंग्रेजी - नेपाली' गरी दुई भाषामा आधारित छ । यस कोशको प्रविष्टि नेपाली भाषामा रहेको छ र समानार्थी शब्द अंग्रेजी र त्यसपछि नेपालीमा दिइएको छ । प्रशासन तथा कानूनको क्षेत्रमा प्रचलित १२,००० शब्दहरू सङ्कलित यो कोश द्विभाषिक कोश हो । यसमा प्रविष्टि शब्दहरूलाई उदाहरण स्वरूप तल देखाइएको छ ।

- अँकाइ - (ना.) estimate; evaluation अँकने काम; लागत आदिको अनुमान; कुनै कुराको अन्दाज; मूल्याङ्कन ।
- अँगाल्नु - (क्रि.) to adopt; to accept; to follow. आश्रय दिनु; पक्ष लिनु; सहायता गर्नु; अनुसरण गर्नु ।
- अँचेट्नु - (क्रि.) to discipline; to impress; to press. तहमा राख्नु; थिचो-मिचो गर्नु; बलियाले निर्धालाई टाउको उठाउन नदिनु ।
- अँ (अड) क - (ना.) Figure; number; amount गन्तीको चिन्ह; गन्ती; हिसाब; सङ्ख्या; साहू-आसामीका लेनदेन अड्ड र अक्षरमा लेखिएको रुपियाँको सङ्ख्या; लेनदेन हुने कुनै पनि कागजमा किटिएको मूल सङ्ख्या; तोकिएको जम्मा रूपया ।

३.६.२.३ प्रविष्टि क्षेत्रका दृष्टिले 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश'

यस कोशमा प्रशासनिक तथा कानूनी क्षेत्रमा प्रचलित शब्दहरूलाई नेपाली तथा अंग्रेजी भाषामा प्रस्तुत गरिएको छ । यो कोश नेपाली भाषाको प्रयोगको सामान्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित नभएर प्रशासनिक तथा कानूनी क्षेत्रसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू तथा संस्थाहरूको आवश्यकताका आधारमा निर्माण गरिएको छ । यस कोशमा प्रशासनिक तथा कानूनी क्षेत्रमा प्रयोग हुने नेपाली शब्दहरू र तिनका अंग्रेजी समानार्थक शब्दहरूलाई सकेसम्म समावेश गर्ने प्रयास गरिएको छ । त्यसैले प्रविष्टि क्षेत्रका आधारमा हेर्दा यो कोश विशेष कोश हो । यसमा समावेश गरिएका शब्दहरूलाई उदाहरणस्वरूप तल देखाइएको छ ।

- केन्द्रीय - (वि.) Central. केन्द्रमा भएको; केन्द्रसित सम्बन्धित ।
- केन्द्रीय कार्यालय - (ना.) Head Office; Central Office; केन्द्रमा रहेको मुख्य अफिस; केन्द्रमा रहेको अरू शाखा-प्रशाखा नियन्त्रण गर्ने प्रमुख कार्यालय ।
- केन्द्रीय निर्माण विभाग - (ना.) Central Public Works Department. निर्माणसम्बन्धी काम कुराको संचालन गर्ने केन्द्रीय कार्यालय ।
- केन्द्रीय शासन - (ना.) Central Governacne कुनै पनि राष्ट्रका राजधानीमा रहेका सरकारबाट हुने शासन-व्यवस्था ।
- केन्द्रीय शिक्षण संस्थान - (ना.) Central Institute of Education. राष्ट्रको शिक्षणसम्बन्धी काम कुराको व्यवस्था मिलाउने केन्द्रीय कार्यालय ।
- केन्द्रीय सरकार - (ना.) Central Government. केन्द्रमा रहेको सरकार; राजधानीमा रहेर देशभरको शासनव्यवस्था गर्ने सरकार ।

३.६.२.४. प्रविष्टि प्रकृतिका दृष्टिले 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश'

यस कोशमा प्रशासनिक तथा कानूनी क्षेत्रमा प्रयोग हुने विभिन्न शब्दहरूलाई 'नेपाली-अंग्रेजी-नेपाली' गरी प्रस्तुत गरिएको छ । यस कोशले सिङ्गो नेपाली भाषाको प्रतिनिधित्व नगरी निश्चित क्षेत्रसँग सम्बन्धित शब्दहरू र तिनका अर्थहरू मात्र प्रस्तुत गरेको छ । यस कोशमा

परिशिष्ट खण्ड दिई त्यसअन्तर्गत विभिन्न जानकारीमूलक कुराहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यस कोशको परिशिष्ट १ मा 'विधि शब्दावली' शीर्षकअन्तर्गत विशेष गरी कानूनी तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा बढी प्रचलित केही अंग्रेजी शब्दहरू तथा तिनको नेपालीमा अर्थ प्रस्तुत गरिएको छ । परिशिष्ट २ मा 'कोशको नालीबेली' शीर्षकअन्तर्गत शब्दकोश निर्माणको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको चर्चा गरिएको छ । यसका साथै शब्दकोश निर्माणसम्बन्धी कार्यमा स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरूबाट गरिएका प्रयासहरूको पनि चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा नेपाली शब्दकोश निर्माणको परम्परामा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले गरेका प्रयासहरू पनि उल्लेख गरिएको छ ।

परिशिष्ट ३ अन्तर्गत 'नेपालको प्रशासनको छोटो परिचय' शीर्षकमा नेपालको प्रशासनिक विकासको क्रममा भएका ऐतिहासिक घटनाक्रमहरूलाई उल्लेख गरिएको छ । परिशिष्ट ४ मा 'नेपालको कानून र न्याय-अतीत र वर्तमान: एक सिंहावलोकन' शीर्षकअन्तर्गत प्राचीन युग (किराँत काल) देखि २०३९ सालसम्ममा कानून निर्माणको सन्दर्भमा भएका प्रयासहरू तथा कानूनसँग सम्बन्धित संस्थाहरूको विषयमा चर्चा गरिएको छ । परिशिष्ट ५ मा 'नेपालका अदालत: संक्षिप्त चिनारी' शीर्षकअन्तर्गत नेपालमा रहेका विभिन्न अदालतका काम तथा अधिकार क्षेत्रका विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

त्यसैगरी परिशिष्ट ६ मा 'नेपालका कानूनी शब्दहरूको व्याख्यासम्बन्धी व्यवस्था' शीर्षकअन्तर्गत विभिन्न ऐनहरूमा प्रयोग भएका कानूनी शब्दहरूको व्याख्या गरिएको छ । परिशिष्ट ७ मा 'मुद्दाका किसिम' शीर्षकअन्तर्गत विभिन्न किसिमका मुद्दाहरूका बारेमा जानकारी गराइएको छ । यसैगरी परिशिष्ट ८ मा ऐनहरूको समयानुक्रमणिका दिइएको छ । परिशिष्ट ९ मा नेपाल ऐन संग्रह खण्ड १-९ सम्मको वर्णानुक्रमणिका, परिशिष्ट १० मा नियम र विनियमहरूको नामावली तथा परिशिष्ट ११ मा 'मर्यादाक्रम' दिइएको छ ।

यसप्रकार यस कोशमा प्रशासनिक तथा कानूनी क्षेत्रमा प्रयोगमा आउने विभिन्न शब्दका अतिरिक्त कानून तथा न्यायसम्बन्धी कार्य हुने विभिन्न संस्थाहरूको परिचय दिने कामसमेत गरिएको छ । यसबाट अवश्य पनि सम्बन्धित क्षेत्रमा काम गर्ने तथा अन्य व्यक्तित्वहरूलाई पनि महत्त्वपूर्ण सहयोग पुग्न जाने देखिन्छ । अतः यो कोशलाई भाषापरक नमानी ज्ञानपरक कोश मान्न सकिन्छ । शब्दहरूको प्रविष्टिको क्रममा शब्दहरूसँग सम्बन्धित ऐतिहासिक, साँस्कृतिक आदि पक्षको तथ्य तथा विवरण नसमेटिए तापनि परिशिष्ट खण्डमा समाविष्ट रहेका विभिन्न जानकारीमूलक पक्षहरूका आधारमा यस कोशलाई ज्ञानपरक कोश मान्न सकिने बताइएको हो । साथै यस कोशमा केही लुप्त प्रायः शब्दहरूलाई समेत समावेश गर्ने प्रयास भएको छ । यसमा समाविष्ट शब्दलाई उदाहरणस्वरूप तल देखाइएको छ ।

छापदानी - (ना.) stamp-pad . छाप लगाउने मसी हालेको भाँडो; छाप मसीको भाँडो ।

छाप-माना-छामल-(ना.) annual alimony. प्राचीन नेपालका व्यवस्थामा कुनै विशिष्ट सरकारी कर्मचारी वा त्यस्ताकी पत्नीलाई दिएको वर्षभर एकमानु खान पुग्ने आयस्ता आउने जग्गा ।

छापपर दाम - (ना.) tax to build tour camp. नेपालका प्राचीन व्यवस्थामा राजयात्रा वा राजपुरुषका यात्राका निमित्त थर्पु (अस्थायी, स्याउला, खर आदिको छाप्रो) बनाउनलाई लगाइएको कर (यसमा ठाउँ हेरी कसैले स्याउला, कसैले खर, कसैले किला, बाँस आदि दिनुपर्ने र केही खेतालाका रूपमा आई काम गर्नुपर्दथ्यो र केहीले खर्चका निमित्त पैसा पनि बुझाउनु पर्दथ्यो ।)

३.६.२.५ कालका दृष्टिले 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश'

यस कोशमा प्रशासनिक तथा कानूनी क्षेत्रसँग सम्बन्धित समकालीन प्रचलित शब्दहरू समावेश छन् । यस कोशमा शब्दका अर्थ दिने क्रममा विभिन्न कालमा प्रयुक्त अर्थ प्रस्तुत नगरी समकालीन प्रचलित स्वरूपको वर्णन गरिएको छ । प्रयोगाधिक्यताका आधारमा क्रमशः अर्थ प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले कालका दृष्टिले यो कोश समकालीन / एककालिक कोश हो । यसमा समाविष्ट शब्द र तिनले दिने अर्थको स्वरूपलाई उदाहरणस्वरूप तल देखाइएको छ ।

निष्क्रिय - (वि.) inactive; inert; passive. बिना कामको; शक्तिहीन; काम नगरीकन रहने; सदस्य तथा बाहिरका साधारणहरूमा प्रभाव नपार्ने; कुनै पनि काम कारबाइ नगर्ने; जसबाट वा जसमा कुनै पनि काम कुराको व्यापार हुँदैन; क्रियाशून्य; मूढो; काम नदिने ।

निष्क्रिय प्रतिरोध - (ना.) Passive resistance. शासकको तर्फबाट हुने दमनको प्रतिकार नगरी उसको अनुचित आज्ञा वा विधि (कानून) को उलङ्घन; अह्नाएको काम नगरी आफूलाई अनुचित लागेको कुनै आज्ञाको विरोध दर्शाउने काम ।

निष्ठा - (ना.) Loyalty; allegiance; faith. मान्य वा सर्वमान्य व्यक्तिका उपर भक्ति, श्रद्धा र मान्यतापूर्वकको दृढ विश्वास; हार्दिक मान-मर्यादा; सद्भावना; अकृत्रिम मानसिक श्रद्धा; एकाग्रता; अनुराग; धर्मका उपर हुने मानसिक विश्वास ।

३.६.२.६ प्रविष्टि अनुक्रमका दृष्टिले 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश'

यस कोशमा वर्णानुक्रमको आधारमा शब्दहरूको विन्यास गरिएको छ । अघिल्लो वर्ण समान भएका शब्दहरूमा त्यसपछि आएका वर्णहरूको क्रमअनुसार शब्दहरूको स्थान निर्धारण गरिएको छ । त्यसैले यो आदिवर्णानुक्रम कोश हो । यसमा रहेका शब्दहरूको प्रविष्टिको क्रमलाई तलको उदाहरणबाट हेर्न सकिन्छ ।

सुशासन - (ना.) good governance. असल शासन; राष्ट्रियता, जनताको हित, राष्ट्रको उत्थान आदिलाई ख्याल राखी गरिएको राजकाज; देशमा शान्ति सुव्यवस्था कायम राखी गरिएको शासनव्यवस्था ।

सुशासित - (वि.) Well govenized. राम्रोसित शासन गरिएको ।

सुसंगठित - (वि.) Well-organzied. राम्रोसँग संगठन गरिएको या संगठन भएको ।

सुसंगति - (ना.) relevance; cogency. राम्रोसित मेल खानु; ठीकसँग मिल्नु; उपयुक्त (अवस्थाअनुसारको ठीक-ठीक) हुनाको क्रिया वा भाव; प्रसङ्ग मिल्नु; अगाडि पेश गरेको प्रस्ताव र पछाडि गरेको प्रस्तावमा मेल खानु ।

सुसमाचार - (ना.) good news. असल समाचार; भलाइ हुने कुरोको समाचार ।

३.६.२.७ प्रयोजन तथा प्रयोक्ताका आधारमा 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश'

यस कोशले नेपाली या अंग्रेजी कुनै पनि भाषाको आधिकारिक प्रतिनिधित्व गर्न सकेको छैन । यसले कानून तथा प्रशासनसँग सम्बन्ध राख्ने विभिन्न व्यक्ति तथा संस्थाको लागि सम्बन्धित विषयमा जानकारी प्रदान गर्छ । त्यसैले यसलाई प्रयोक्ताका आधारमा शैक्षिक

शब्दकोश मान्न सकिन्छ । यसले सम्बन्धित क्षेत्रका विद्यार्थी लगायत कर्मचारीहरूका आवश्यकतालाई पूरा गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यस आधारमा यो शैक्षिक शब्दकोश हो ।

३.६.२.८ प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' मा प्रयुक्त व्याकरण निर्देशः-

यस कोशमा व्याकरणका दृष्टिले शब्द कुन वर्गको हो भन्ने कुराको मात्र निर्देश गरिएको छ । यस कोशको अग्र भागमा दिइएको सङ्केत सूची यस प्रकारको छ ।

अ. - अव्यय	ना. - नाम
क्रि. - क्रिया	ना.वि. - नाम तथा विशेषण
क्रि.यो - क्रियायोगी	ना.यो - नामयोगी
क्रि.वि. - क्रिया विशेषण	वि. - विशेषण
हे. - हेर्नुहोस् ।	

यस कोशमा गरिएको व्याकरण निर्देशको प्रयोगसम्बन्धी केही उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

संलग्न - (वि.) appended; adjacent. टाँसिएको; जोरिएको; कुनै काम लागेको ।

संलेख - (ना.) deed. कुनै कानूनी कार्य या त्यसको बेहोरा दिने लिखित पत्र; विलेख ।

संवाद - (ना.) massage; dialogue; conversation. हालखबर; समाचार; वातचित्त; कुराकानी; बहस; वादविवाद; तर्क ।

संवाददाता - (ना.) reporter. समाचार संकलन गरी समाचारपत्र वा संवाद-समितिहरूमा पठाउने व्यक्ति; नयाँ नयाँ कुरा पठाउने व्यक्ति ।

अन्य कोशहरूभन्दा यो शब्दकोशका आफ्ना छुट्टै विशेषताहरू छन् । यस कोशका परिशिष्ट भागअन्तर्गत समावेश गरिएको कुराहरूबाट यस कोशका आफ्नै विशेषताहरू भल्किन्छन् । यस कोशको आफ्नै किसिमको महत्त्व हुँदाहुँदै पनि यसमा समाविष्ट शब्दहरूको व्युत्पत्ति, सर्ग, उदाहरण आदिको प्रस्तुतिको अभावले गर्दा केही कमी भएको महसूस हुन्छ । यो कोश प्रशासनिक तथा कानूनी क्षेत्रसँग सम्बन्धित व्यक्तित्वहरू तथा विद्यार्थीहरूको लागि महत्त्वपूर्ण रहेको छ । नेपाली कोश निर्माणको परम्परामा यस किसिमको कोश निर्माण हुनु महत्त्वपूर्ण कार्य भएको छ ।

३.६.३. 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' को अध्ययन

३.६.३.१ परिचयः

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईद्वारा सम्पादित 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' वि.सं. २०५५ सालमा प्रकाशित एकभाषिक कोश हो । ६०,००० शब्दहरू सङ्कलित यो कोश १०९२ पृष्ठमा संरचित छ । यस कोशमा नेपाली भाषाका विभिन्न शब्दहरूलाई अन्य भाषाभाषीले बोल्ने भाषिकाअनुसार उल्लेख गरिएको छ । शब्दहरू र तिनका अर्थलाई नेपाली भाषामा नै दिइएको छ । यो नेपाली भाषाको मानक कोश हो । यस कोशको परिशिष्ट खण्डमा संसदीय शब्दहरू, पश्चिमेली भाषिकाका शब्दहरू र नेपाली शब्दहरू, तिब्बती-नेपाली, नेपाली-तिब्बती शब्दहरू आदिजस्ता कुराहरू समावेश छन् ।

३.६.१.२ भाषासङ्ख्याका दृष्टिले 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश'

यस कोशमा नेपाली भाषाका शब्दहरूको प्रविष्टि भएको छ र नेपाली भाषामै त्यसको अर्थ प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली भाषाका विभिन्न शब्दहरूलाई अन्य भाषाभाषीले बोल्ने भाषिकाअनुसार उल्लेख गरिएको छ । यसमा शब्द त्यसको अर्थ उखानटुक्का, उदाहरण जस्ता कुराहरूको प्रस्तुति रहेको छ । तर व्युत्पत्ति देखाइएको छैन । त्यसैले भाषासङ्ख्याका दृष्टिले यो एकभाषिक कोश हो । यसमा समाविष्ट शब्दलाई उदाहरणस्वरूप तल देखाएको छ ।

काख - (ना.) पलेटीको माथिल्लो भाग । कोइन (गु.) । खोस (चे.) । ताड, कुरि (ता.) । कोन (था.) । मुल (नेवा.) । कोरा (भो. मै.) । कुहा (म.) । करभोड (ले.) । थुकुं (सुनु.) ।

अंक, उत्संग (सं.) कसैलाई काखा, कसैलाई पाखा (उ.) पक्षपात गर्दा भनिने ।

काखको बालक / काखको बालो - साँढे सानो बालक ।

काख भरिची स्वास्नी - सुखको लच्छिन ।

आमाको काख अरूको लाख (उ.) अरूले जत्ति गरे पनि आफ्नी आमाले गरेजस्तो हुँदैन ।

काख लिनु - धर्मपुत्र बनाउनु ।

काग - (ना.) कौवा । कक (गु.) । कावा (चे.) । को: (नेवा.) कगा (म.) । गाक्वा (रा.) आक्वा (लि.) । खद् (सुनु.) । काक: (सं.) । काग (बिक्रो) । कर्क ।

कागको फूल चोर्नु - ज्यादै चलाख हुनु ।

कागको बथानमा बकुल्ला पसे जस्तो - काला मान्छेको लहरमा गोरो मान्छे बस्दा दृष्टान्त दिने ।

कागको वर्तमान, चीवे पुरेत (उ.) ठगै ठगको व्यवहार ।

३.६.३.३ प्रविष्टि क्षेत्रका दृष्टिले 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश'

यो कोश सामान्य प्रयोजनका लागि तयार गरिएको छ । यसमा राष्ट्रका सामाजिक प्रवृत्तिहरू तथा समुदायमा विचार आदानप्रदान गर्नका लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत भाषिक एकाइहरू समावेश गरिएका छन् । यस कोशमा नेपाली भाषाका सामान्य प्रचलनमा रहेका विभिन्न क्षेत्रका शब्दहरू समावेश गरिएका छन् । यस कोशले नेपाली भाषाको कुनै विशेष क्षेत्रको प्रतिनिधित्व नगरी सिङ्गो नेपाली भाषाको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । त्यसैले प्रविष्टि क्षेत्रका आधारमा यो सामान्य कोश हो । यसमा समाविष्ट शब्दहरूलाई उदाहरणस्वरूप तल देखाइएको छ ।

कालो कुरुर - हुँदै नभएको मान्छे ।

कालो कुरुरले नपाएको दुःख पाउनु - असाध्यै दुःख पाउनु ।

कालो कौवा - (ना.) निखुर कालो रडको काग, ढोले काग; डुम काग ।

कालो पर्दा - अज्ञानको बादल ।

कालो पाटी - (ना.) शिक्षालय, महाविद्यालय आदिमा छात्रहरूलाई शिक्षाको निमित्त प्रयोगमा ल्याइने, भित्तामा जडिने वा ठाडो पारी राखिने कालो फलेक; ब्याक बोर्ड ।

कालो बजार - (ना.) सरकारले नियन्त्रण गरेको मालसामानहरू लुकीछिपी अनुचित ढङ्गले बढी नाफा लिएर विक्री गर्ने काम । त्यस्तो मालसामान विक्री गर्ने ठाउँ; चोर बजार; ब्याक मार्केट ।

कालो बजारिया - (वि.) कालो बजार गर्ने, अवैध व्यापार गर्ने, चोर बजारिया ।

कालो र नीलो मुख लगाउनु - डरले आत्तिनु वा रीसले चूर हुनु ।

३.६.३.४ प्रविष्टि प्रकृतिका दृष्टिले 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश'

यस कोशमा नेपाली भाषाका शब्दहरू समाविष्ट गरी तिनको अर्थ प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा समाविष्ट शब्दको व्युत्पत्ति, ऐतिहासिकता, सांस्कृतिक तथ्य तथा विवरण जस्ता कुराहरू समेटिएको छैन । यसमा नेपाली भाषाको भाषिक पक्षको प्रस्तुति हुनुका साथै उद्देश्य र विद्येय दुवै खण्ड भाषापरक छन् । त्यसैले प्रविष्टि प्रकृतिका आधारमा यो भाषापरक कोश हो । यसमा समाविष्ट शब्दको प्रविष्टि प्रकृतिलाई तलको उदाहरणमा हेर्न सकिन्छ । जस्तै:-

छापु - (स.क्रि.) मुद्रण गर्नु; ब्लक, टाइप आदिबाट चित्र वा अक्षर निकाल्नु । खोल हाल्नु; छोप्नु; ढाक्नु ।

छाप मार्नु - लाहाछाप लगाई बन्द गर्नु ।

छापा - (ना.) बेला-बेलामा छाप्नेको समाचार, आलोचना व्यङ्ग्यचित्र आदि । छापिएका अक्षर, चित्र आदि । अखबार । कसैले समाजमा लगाएको गहिरो प्रभाव । तस्वीर । कहिले पनि नबिर्सिने विगार वा अपकार । लडाईंमा अकस्मात् गरेको हमला ।

छापा पिट्नु - देश-देशान्तरसम्म हल्ला फिँजाउनु ।

छापा मार्नु - एक्कासी हमला गर्नु ।

छापा लाउनु - छेत्रीको विहामा कपडामा दुलाहा दुहलीको दुई हातको छापा लगाउनु ।

छापाखाना - (ना.) छाप्ने मेशीन, कलहरू, ज्यावल, त्यसका हिस्साहरू र लिखत पत्रहरू धेरैप्रति निकाल्ने काममा लगाइने सामानहरू र त्यस्ता मेशीनहरूबाट काम गर्ने ठाउँ । पुस्तकहरू छाप्ने यन्त्र वा सो रहेको ठाउँ वा घर; प्रेस ।

छामामार - (वि.) छापा मार्ने । अकस्मात् आक्रमण गर्ने (सैनिक) ।

३.६.३.२ कालका दृष्टिले 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश'

यस कोशमा तत्कालीन समयमा प्रयोग हुने नेपाली भाषाका शब्दहरू र तिनले दिने अर्थ समावेश गरिएको छ । यस कोशमा समाविष्ट शब्दहरूको अर्थ दिने क्रममा शब्दका धेरै अर्थमध्ये जुनचाहिँ बढी प्रयोगमा आएको छ, त्यसलाई सबैभन्दा अगाडि राखी कम प्रयोग हुने अर्थलाई पछाडि राखिएको छ । यसमा समावेश भएका शब्दहरू तत्कालीन समसामयिक प्रयोगमा अधारित छन् । त्यसैले कालका आधारमा यो समकालिक वा एककालिक कोश हो । यस कोशमा समाविष्ट केही शब्दका उदाहरणलाई तल देखाइएको छ ।

तत्पर - (वि.) कुनै काम गर्न तयार भएको; तम्तयार ।

तत्त्व - (ना.) वास्वविक स्थिति; यथार्थ कुरा; हेतु; सार । जगत्को मूल कारण; सारांश ।

तत्त्वज्ञ - (ना.) तत्त्व वा यथार्थताको ज्ञाता; तत्त्ववेत्ता; दार्शनिक ।

तत्त्वज्ञान - (ना.) अध्यात्म ज्ञान ।

तत्त्व विद्या - (ना.) तत्त्वशास्त्र । विज्ञानशास्त्र ।

तथा - (वि.) त्यस्तो; (संयो.) र; अनि ।

३.६.३.६ प्रविष्टि अनुक्रमका दृष्टिले 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश'

यस कोशमा वर्णानुक्रमको आधारमा शब्दहरूलाई राखिएको छ । यसमा अधिल्लो वर्णमा समानता भएका शब्दहरूलाई त्यस पछाडि आएका वर्णहरूको क्रम हेरेर त्यसैअनुसार ती शब्दहरूको विन्यास गरिएको छ । त्यसैले यो आदिवर्णानुक्रम कोश हो । यसमा समावेश भएका शब्दहरूको प्रविष्टि अनुक्रमलाई तलको उदाहरणमा देखाइएको छ ।

दुराचार - (ना.) खराब चाल-चलन; खराब नियत ।

- दुराचारी - (वि.) खराब चाल-चलन भएको, खराब नियतको वा आचरणको ।
 दुरात्मा - (वि.) मनमा कालो भएको; नीच प्रकृतिको; खराब स्वभावको ।
 दुरी - (ना.गु.) ढुङ्गी ।
 दुरूपयोग - (ना.) अनुचित उपयोग; खराब काममा भएको उपयोग । नचाहिँदा कामकुरामा गरिने वा गरिएको खर्च ।
 दुरुस्त - (वि.) उस्तै; ठीक; ठीकठाक; तयार; सादृश्य ।

३.६.३.७ प्रयोजन तथा प्रयोक्ताका दृष्टिले 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश'

यस कोशले नेपाली भाषाको स्तरीय शब्दभण्डारलाई समावेश गर्ने प्रयास गरेको छ । यसले नेपाली भाषाको समसामयिक प्रयोग पक्षलाई ध्यान दिनुका साथै नेपाली भाषाको आधिकारिक प्रतिनिधित्व गरेको छ । त्यसैले प्रयोजनका आधारमा यो मानक कोश हो । प्रयोक्ताका आधारमा यो शैक्षिक शब्दकोश हो । यस कोशमा प्रविष्टि पाएका शब्दहरूको व्युत्पत्ति, प्रकृति, प्रत्यय आदि कुराहरूको निर्देश गरिएको छैन । यस कोशले प्रयोगात्मकतामा बढी जोड दिएको छ । नेपाली भाषाको ज्ञान गर्न चाहनेहरूका लागि यसले महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्न सक्छ । त्यसैले यो शैक्षिक शब्दकोश हो ।

३.६.३.८. 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' मा प्रयुक्त व्याकरण निर्देश:-

यस कोशमा मूल प्रविष्टिमा रहेका शब्दहरू व्याकरणिक दृष्टिले कस्ता खालका हुन् भन्ने बुझाउनको लागि व्याकरणको सङ्केत संक्षेपमा दिइएको छ । यस कोशको अग्रभागमा सङ्केतसूची दिइएको छ । यस कोशमा प्रयुक्त व्याकरण निर्देशलाई निम्नानुसारको उदाहरणबाट देखाइएको छ ।

अभिरूचि - (ना:) इच्छा ।

अभिलषित - (वि.) इच्छा गरिएको, वाञ्छित ।

अभिलाषा - (ना.) इच्छा; कामना ।

अभिलेख - (ना.) कुनै तथ्य, विषय वा कारवाई आदिका सम्बन्धमा नियमित रूपले लेखिएको कुरा । अदालतका कागजपत्र (मिसिल) हरू । विभिन्न विषयका प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थ र लेखहरू । प्रामाणिक लेख ।

नेपाली भाषाको अध्ययनको क्रममा यस कोशको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । यति हुँदाहुँदै पनि यस कोशमा समाविष्ट शब्दहरूको व्युत्पत्ति, शब्दको ध्वन्यात्मक विकाससम्बन्धी जानकारी नदिइएकाले केही कमी भएको अनुभव हुन्छ । यस कोशको महत्त्वपूर्ण विशेषता मूल प्रविष्टिमा दिइएका कतिपय शब्दलाई अन्य भाषिकामा पनि दिइनु हो । यसबाट नेपालका विभिन्न भाषाभाषीहरूका भाषाबारे जानकारी गर्न सकिन्छ । यसमा विभिन्न उखानटुक्काको पनि समावेश गरिएको छ । यस कोशमा समाविष्ट विभिन्न भाषिकाका शब्दहरूलाई उदाहरणमा तल देखाइएको छ जस्तै:-

अमला - (ना.) एक प्रकारको जंगली फल । तिबी (गु.) । तौसाइ (चे.) । औरा (था.) । कफासे (लिं.) । अम्लो (ले.) । आमलकी (सं.) । लक्ष्मी । जिल्लाका सरकारी कर्मचारी; हाकिम ।

अमलेख - (ना.) कमारी - कमारको छुटकारा; दासत्वमोचन । पार (था.) । सिधालक (दनु.) । मुक्ति; मोचनम् (सं.)

यस कोशमा परिशिष्ट खण्डमा संसदीय शब्दहरू शीर्षकअन्तर्गत संसदमा प्रयोग हुने पद तथा पदावलीको व्याख्या गरिएको छ । त्यसैगरी परिशिष्ट २ मा 'पश्चिमी भाषिकाका शब्दहरू र नेपाली शब्दहरू' शीर्षकअन्तर्गत नेपालको पश्चिमी क्षेत्रका विभिन्न ठाउँमा प्रचलित भाषिकाका शब्दहरू र तिनको नेपालीकरण गरिएको छ । यसलाई उदाहरणस्वरूप तल देखाइएको छ ।

- काँसी (बै.) - खोकी
- काँसो (चौ.ख.रि.ति.) - खोकी
- काइरा (ति.) - मूला
- काउ (जुं.) - काकाको सामान्य नाता
- कान्ठबा (सिं.अ.) - कान्छाबा
- कन्या (सिं.अ.गु.म.ख.रा.) - कानो

यस कोशको परिशिष्ट ३ मा नेपाली र पश्चिमी भाषिकाका शब्दहरू दिइएको छ । जस्तै

- आँगन - ओटालो (चौ.गुं.)
- आँगन - ओरालो (अ.)
- आँगन - खाडो (सिं. अ. चौ. रा.)
- आँगन - घाम्या आडो (रि.)
- आँगन - दलान (मु.)
- आकाश - सरग (सिं. अ. मु. रि. रा.)
- आकाश - सर्ग (चौ. गुं. ख.)
- आकाश - स्हरग (ति.)

त्यसैगरी परिशिष्ट ४ मा 'तिब्बती-नेपाली' शीर्षकअन्तर्गत तिब्बती शब्दहरूलाई नेपालीमा दिइएको छ । जस्तै:-

- एका - बाडुल्की लाग्नु
- एग्गा - बाडुली, बाडुल्की
- ए - खुङ् - काक् - पा - बुजो लगाउनु
- ए - खुङ् थोल वा - छेङ्नु

परिशिष्ट ५ मा नेपाली तिब्बती शब्दावली दिइएको छ । जस्तै:

- भिङ्गा - भाङ नाक्
- भुटो - जुन्
- भुटो बोल्नु - जुन् - शोए - पा
- भुटो बोल्ने - ठाप्पा
- भुत्रो हुनु - वाइ - पा

यसप्रकार यस कोशले विभिन्न भाषिकासँग सम्बन्धित शब्दहरूका साथै तिब्बती-नेपाली, नेपाली-तिब्बती शब्दहरूबारे जानकारी दिने काम गरेको छ । यसमा गुरुङ, चेपाङ, तामाङ, थारू, दनुवार, नेवारी, भोजपुरी, मगर, मैथिली, राई, लिम्बू, लेप्चा, सुनुवार तथा संस्कृत भाषाका प्रचलित शब्द तथा शब्दार्थ समावेश गरिएको छ । यसका साथै साहित्यिक दृष्टिकोणले नेपाली सूक्तिहरू, उखान, वाक्यांशहरू पनि दिइएका छन् । त्यसैले यस कोशको आफ्नै महत्त्व छ ।

३.६.४. 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश' को अध्ययन

३.६.४.१ परिचय:-

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईद्वारा सम्पादित 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश' वि.सं. २०६३ सालमा प्रकाशित भएको हो । १०४२ पृष्ठमा संरचित यस कोशमा ८० हजार नेपाली राष्ट्रिय शब्दहरू सङ्कलित छन् । नेपाली तथा विभिन्न भाषाभाषीका शब्दहरूका साथै संस्कृत र अंग्रेजीका समानार्थी शब्दहरू प्रयोग गरिएकाले यस कोशलाई मिश्रित कोश मान्न सकिन्छ । यो सामान्य कोश हो । यसमा विभिन्न सूक्ति, उखान तथा उदाहरणहरूको प्रयोग गरिएको हुनाले विभिन्न शब्दका अर्थलाई स्पष्ट बुझ्न सहयोग मिल्ने देखिन्छ । तर मूल शब्दको स्रोत, प्रकृति, प्रत्यय आदि कुराहरू भने खुलाइएको छैन ।

३.६.४.२ भाषासङ्ख्याका दृष्टिले 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश'

यस कोशमा नेपाली भाषाका शब्दहरू प्रविष्ट छन् । ती शब्दहरूको अर्थ नेपाली भाषामा नै दिइएको छ । यसका साथै कतिपय शब्दका नेपालभित्र विभिन्न जनजातिले बोल्ने विभिन्न भाषिकामा समानार्थी शब्द दिइएको छ भने कतिपय शब्दका संस्कृत तथा अङ्ग्रेजी पर्यायवाची शब्द दिइएको छ । पर्यायवाची अंग्रेजी शब्दहरू उल्लेख गर्ने क्रममा तिनको उच्चारणलाई देवनागरीमा दिइएको छ । विभिन्न भाषाभाषीले बोल्ने भाषिका तथा संस्कृत र अंग्रेजीका समेत समानार्थी शब्दहरू दिइएकोले यसलाई बहुभाषिक कोश मान्न सकिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि प्रायःजसो मूल शब्दहरूको प्रविष्टि र अर्थ दुवै नेपाली भाषामा दिइएको हुनाले यसलाई एकभाषिक भन्न सकिने आधार पनि छ । त्यसैले यो मिश्रित किसिमको देखिन्छ । यस कोशमा प्रविष्टि पाएका शब्दहरूलाई तलको उदाहरणमा देखाइएको छ । जस्तै:-

उनान्सय - (ना.) एक कम सय । नब्बे र नौको योग । उनानस (राज.) खलगुतड (शे.) ।
निनानब्बे (अ.भाँ.)

उनिउँ - (ना.) मसिनो पात र कलेजी रङ्गको डाँठ हुने भाँर; उन्यू, फर्स्यो (गु.) बासेप् (रां .) । बों. (सुनु.) । उनिउँ फुल्लु ढुङ्गा टुसाउनु (उ.) असम्भव कुराका दुई दृष्टान्त ।

उनी - (सर्वना.) 'ऊ' को मध्यम आदरार्थी शब्द; तिनी । यिनी, तिनी । यन, वन (अ.) । अए (राज.) । ती (शे.) नुई (सन्) आस्. ईस्, हुस् (भाँ.) ।

उन्नत - (वि.) अग्लो । श्रेष्ठ । उन्नत भएको ।

उन्नतांश - (ना.) कुनै आधार, स्तर वा रेखाभन्दा मास्तिरको विस्तार; उँचाइ । (अल्टिच्यूड)

३.६.४.३ प्रविष्टि क्षेत्रका दृष्टिले 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश'

यस कोशमा प्रविष्टि पाएका शब्दहरू कुनै खास विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित नभएर नेपाली भाषाको सामान्य प्रचलनमा रहेका विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित छन् । विभिन्न भाषिका तथा संस्कृत र अंग्रेजीका समानार्थी शब्दहरू दिइए तापनि यस कोशले नेपाली भाषाको सिङ्गो प्रतिनिधित्व गरेको छ । यसमा नेपाली भाषाका आधारभूत शब्दहरू संलग्न रहेका छन् । प्रविष्टि क्षेत्रका दृष्टिले यो सामान्य शब्दकोश हो । यसमा प्रविष्टि पाएका शब्दहरूलाई तलको उदाहरणमा देखाइएको छ । जस्तै:

गाथा - (ना.) गाना; गीत । कथा, वृत्तान्त । स्तुति, प्रशंसा । प्राकृत भाषाको एक छन्द ।
साना - साना पद्यहरूमा धेरै सीधा सादा ढङ्गले अनि विस्तारपूर्वक भनिएको त्यो
प्रभावोत्पादक कथा जसमा प्रायः सत्य कथाहरूको वर्णन हुन्छ । (ब्यालेड)
गाद- (ना.) तरल पदार्थको तल बस्ने बोक्लो मैल; थिग्रेनी । तेलको काती ।
गादी - (ना.) राजसिंहासन; गद्दी ।
गादो - (ना.) भोटाको सट्टामा हरमा बेने रुमालजस्तो कपडा ।
गाध - (ना.) जलको तलको भुई; थाहा । (वि.) कम गहिरो ।
गाधु - (ना. नेवा.) गधा ।
गान - (ना.) गीत ।

३.६.४.४. प्रविष्टि प्रकृतिका दृष्टिले 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश'

यस कोशमा उद्देश्य र विद्येय दुवै खण्ड भाषापरक छन् । यसमा शब्द तथा तिनको अर्थमात्र समेटिएको छ तर शब्दको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आदि तथ्य र विवरण दिइएको छैन । यसबाट विभिन्न प्रकारका विषयगत ज्ञानहरूको जानकारी पाउन सकिँदैन । त्यसैले प्रविष्टि प्रकृतिका दृष्टिले यो भाषापरक कोश हो । यसमा प्रविष्टि शब्दहरूलाई तलको उदाहरणमा हेर्न सकिन्छ ।

कथित - (वि.) कथेर भनेको; कल्पना गरेको अजमाएको । (अलेज्ड)
कथुरे - (ना.) ठूलो जुरो भएको बहर । बयानबाट एकिलएको भेडाको पाठो ।
कथोद्घात - (ना.) प्रस्तावना; कथाको प्रारम्भ (नाटकमा) सूत्रधरको कुरा वा उसका आशयका अनुसार सर्वप्रथम पात्र आउनु र अभिनय आरम्भ गर्नु ।
कथोपकथन - (ना.) केही व्यक्तिहरूमा हुने कुनै औपचारिक वा कल्पित कुराकानी; बनाएको वा मानिसको वार्तालाप (डायलग) । कुनै पनि प्रकारको कुराकानी; वार्तालाप । नाटकका तत्वहरूमध्ये एक तत्व ।

३.६.४.५ कालका दृष्टिले 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश'

यस कोशमा प्रविष्टि पाएका शब्दहरू नेपाली भाषा तथा विभिन्न भाषिकाका समसामयिक प्रयोगमा आधारित छन् । शब्दहरूको अर्थ दिने क्रममा प्रयोगाधिक्यताको आधार लिइएको छ । यसमा कालगत आधारमा शब्दको परिवर्तित अर्थ दिइएको छैन । कालका दृष्टिले यो एककालिक कोश हो । यस कोशमा प्रयुक्त शब्दलाई उदाहरणस्वरूप तल देखाइएको छ ।

गलबन्दी - (ना.) गलामा भिर्ने बस्त्र; मफलर । गलबन्धा (था.) गुलेबन्द (मै.)
गलमगाँठो - (ना.) दाम्लोको गाँठो, जुन गाईको घाँटीनिर पर्दछ ।
गलल - (क्रि.वि.) हाँस्ने ढङ्ग वा किसिम ।
गल लाग्नु - (क्रि.) नटेरेर धोखा खानु । भात निस्तो भई घाँटीमा अड्केर हिक्का लाग्नु ।
गलस्तन - (ना.) गलामा निक्लिएको लुर्कन ।
गलहत्ती - (ना.) गलामा समातेर हुत्याउने काम; घोक्र्याउनु; गर्दनी । गलहत्ती लाउनु ।
गलहत्याउनु घोक्र्याएर निकाल्नु ।

३.६.४.६ प्रविष्टि अनुक्रमका दृष्टिले 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश'

यस कोशमा वर्णानुक्रमको आधारमा शब्दहरूको प्रविष्टि गराइएको छ । सुरुको वर्ण समान भए तापनि त्यसपछिका वर्णहरूको क्रमलाई हेरेर शब्दहरूको विन्यास भएकाले यो

आदिवर्णानुक्रम कोश हो । यसमा समाविष्ट शब्दहरूको प्रविष्टि अनुक्रमलाई उदाहरणस्वरूप तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

- चन्दनखोरी - (ना.) चन्दन राख्ने एक सानो किसिमको भाँडो ।
 चन्दनगिरि - (ना.) मलयाचल ।
 चन्दनद्रव - (ना.) चन्दनको लेदो; घोटोको श्रीखण्ड ।
 चन्दनसार - (ना.) पानीमा घोटोको चन्दन ।
 चन्दने - (वि.) धेरै चन्दन लाउने । (ना.) चन्दनको बेपारी ।

३.६.४.७ प्रयोजन तथा प्रयोक्ताका दृष्टिले 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश'

यस कोशमा नेपाली भाषाका स्तरीय शब्दहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै यसमा नेपालभित्र बोलिने विभिन्न भाषिका तथा कुनै कुनै शब्दलाई संस्कृत तथा अंग्रेजीमा समेत दिइएको छ । विभिन्न भाषिकाका शब्दहरूलाई मूल प्रविष्टिमा पनि राखिएको छ । यस कोशले न त मानक कोशका सम्पूर्ण विशेषताहरू समेट्न सकेको छ न त सन्दर्भपरक कोशका नै । त्यसैले प्रयोजनका आधारमा यो कोश मानक तथा सन्दर्भपरक कोशको दोसाँधमा रहेको छ ।

प्रयोक्ताका आधारमा यो शैक्षिक शब्दकोश हो । नेपाली भाषा तथा विभिन्न भाषिकासम्बन्धी शब्दहरूप्रतिको जिज्ञाशा यस कोशले पूरा गर्ने प्रयास गरेको छ । यसमा नेपालभित्र बोलिने विभिन्न भाषिकाका शब्दहरू, तथा संस्कृत र अंग्रेजी शब्दहरूसमेत दिइएको छ । यसमा समाविष्ट शब्दहरूलाई उदाहरणस्वरूप तल दिइएको छ ।

- टोटे - (ना.) एक प्रकारको पोथ्रे घाँस ।
 टोडको - (ना.) रुखभित्र परेको ओडार वा खोक्रो भाग । खुँ (गु.)
 घोडो (चे.) ठोक्रो (ता.) । घोघरं (था.) । सिमाह्व (नेवा.) । ओडार (भो.) । ढोडक (म.) ।
 घोघरी (मै.) । घोद्रो (सुनु.) । कोटरः (सं.) ।
 टोडी - (ना.) प्रातःकालमा गाइने एक रागिनी ।
 टोडको - (ना.) टोडको ।
 टोना - (ना.था. भो.) टुना ।
 टोनी - (ना.मै.) रूख वा उखू आदि काटेर बनाएको टुक्रो; गीँड ।
 टोप - (ना.) अंग्रेजी ठूलो टोपी । शिरस्त्राण ।

३.६.४.८ 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश' मा प्रयुक्त व्याकरण निर्देश

यस कोशमा मूल प्रविष्टिमा रहेका शब्दहरूलाई व्याकरणिक दृष्टिले चिनाउनको लागि संक्षेपमा व्याकरण निर्देश गरिएको छ । कोशको अग्रभागमा नै संकेतसूचीको उल्लेख गरिएको छ । उक्त संकेतसूचीलाई तल देखाइएको छ ।

अ.	- अवधी ।	था.	- थारू ।
अ.क्रि.	- अकर्मक क्रिया ।	द.	- दनुवार ।
अड	- अंग्रेजी ।	दु.	- दुरा ।
अव्य	- अव्यय ।	ना.	- नाम ।
उ./उखा.	- उखान ।	नेवाः	- नेवार । (नेपाल भाषा)
क्रि.	- क्रिया ।	बा.बो	- बालबोली ।
क्रि.यो.	- क्रिया योग ।	भो.	- भोजपुरी ।
क्रि.वि.	- क्रिया विशेषण ।	म.	- मगर ।

गु.	- गुरुड ।	मै	- मैथली, मैथिली ।
चे.	- चेपाड ।	रा.	- राई ।
भाँ	- भाँगाडी/भाँगाड ।	राज.	- राजवंशी ।
ता.	- तामाड ।	लि.	- लिम्बु ।
ति.	- तिब्बती ।	ले.	- लेप्चा ।
वा.अं.	- वाक्य अंश ।	सु./सुनु.	- सुनुवार ।
वि.	- विशेषण ।	सू.	- सूक्ति ।
वि.बो	- विष्मयबोधक ।	सं	- संस्कृत ।
शे.	- शेर्पा ।	सं.यो .	- संयोजक ।
स.क्रि.	- सकर्मक क्रिया		
सन्.	- सन्थाली ।		

यस कोशमा प्रयुक्त व्याकरण निर्देशलाई निम्नानुसारको उदाहरणबाट हेर्न सकिन्छ ।
जस्तै:

कीरा - (ना.) साना प्राणी; कीट; कीरो, कृमि । फुलुं (गु.) । स्यान् (चे.) । भुलुड (ता.) पिलुवा (द.भो.) । की (नेवा.) । ड (म.) । सिजो (लिं.) । बसु (सुनु.) । कियो (अ.) । षफा (राज.) । बु (शे.) । तिजो (सन्.) । पोचुगो (भाँ.) । कीट (सं.) ।

कीराले हीरा बिगाछ (उ.) ठूलालाई सानोले बिगाछ ।

कीरा पर्नु - कीराहरू उत्पन्न हुने गरी कुहिनु वा पुरानो हुनु ।

कीरो - (ना.) कीट; कृमि; परजीवी; भूमि; सागपात, काठ आदिमा लाग्ने तत्व वा जीव ।
जस्तै: लामो कीरो - सर्प, कमिलो, साड्लो, उपियाँ आदि । कीरा ।

कीर्ण - (वी.) छरिएको वा फैलिएको । घिसारिएको वा चोट परेको ।

कीर्तन - (ना.) कसैको गुण वा यशवर्णन; गुणगान; ईश्वरको भजन; हरिकीर्तन ।

कीर्ति - (ना.) प्रसिद्धि; ख्याति; नेकनामी; प्रशंसा ।

जीवन, जनधन, शासन केही पनि,
रहँदो रहेन्छ दुनियाँमा
कीर्ति; एउटा स्थायी सम्पत्ति त्यही,
रहँदो रहेछ यहाँ ।

- भीमनिधि तिवारी

यसकोशमा प्रविष्टि पाएको शब्दहरूको व्याकरण निर्देश गर्ने क्रममा मूल शब्दका शब्दवर्ग छुट्याई विभिन्न भाषिकामा ती शब्दहरूलाई दिने काम गरिएको छ । तर मूल शब्दको स्रोत, प्रकृति प्रत्यय आदि कुराहरूलाई खुलाइएको छैन । त्यसैले शब्दहरूको व्युत्पत्तिको विषयमा जानकारी लिन चाहनेहरूको लागि यस कोशले ज्ञान दिन नसक्ने देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि विभिन्न भाषिकाको ज्ञान लिनको लागि यसकोशको विशेष महत्त्व रहेको छ । यसमा विभिन्न सूक्ति, उखान, उदाहरणको प्रयोग गरिएको छ । जसबाट विभिन्न शब्दका अर्थलाई स्पष्ट बुझ्न सहयोग मिल्ने देखिन्छ ।

नेपाली शब्दकोश निर्माणको परम्परामा निरन्तर लागि रहेका भट्टराई हाल पनि विपरीतार्थक शब्दकोश निर्माणको कार्यमा जुटिरहेका छन् ।

३.६.५.निष्कर्ष

नेपाली भाषाका शब्दकोश निर्माणको परम्परामा लामो समयदेखि लागि रहेका हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको पहिलो प्रकाशित शब्दकोश 'बृहत् नेपाली शब्दकोश' (२०२३) हो । नेपाली भाषाका कोशको संख्या साह्रै सानो रहेको अवस्थामा यस कोशको प्रकाशनले थप खुशी दिएको छ । कोशको संख्या वृद्धिसित शब्दको रूप तथा अर्थ खारिँदै जाने तथा लेखाइ पनि सप्रिँदै जाने हुनाले नेपाली भाषाको सेवा तथा विकासमा यो कोश दह्रो दृष्टान्त बनेको छ । यो कोश एकभाषिक कोश हो । यो नेपाली भाषाको आधिकारिक प्रतिनिधित्व गर्ने मानक कोश हो । साथै प्रविष्टि प्रकृतिको आधारमा यो भाषापरक कोश हो भने कालका आधारमा एककालिक कोश हो । त्यस्तै प्रविष्टि क्षेत्रका दृष्टिले सामान्य कोश हो र प्रविष्टि अनुक्रमका दृष्टिले आदिवर्णानुक्रम कोश हो । प्रयोक्ताका आधारमा यो शैक्षिक शब्दकोश हो । कोश निर्माणको परम्परामा यस कोशको आफ्नै महत्त्व हुँदाहुँदै पनि यसका केही कमी कमजोरी रहेको छ । यस कोशमा शीर्ष शब्दको व्युत्पत्ति, सर्ग, उदाहरणजस्ता कुराहरू दिइएको छैन । कुनै कुनै स्थानमा शीर्ष शब्दका अर्थ पनि छुटेका छन् ।

'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' मा कानून तथा प्रशासनको क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली शब्दहरू र ती शब्दहरूका अंग्रेजी समानार्थक शब्दहरूलाई समावेश गरिएको छ । यो द्विभाषिक कोश हो । प्रविष्टि क्षेत्रका दृष्टिले यो विशेष कोश हो र प्रविष्टि प्रकृतिका दृष्टिले यो ज्ञानपरक कोश हो । साथै प्रयोक्ताका आधारमा यो शैक्षिक कोश हो । परिशिष्ट भागमा कानून तथा प्रशासनसम्बन्धी जानकारीमूलक विभिन्न लेखहरूको समावेश गरिएबाट यसका छुट्टै विशेषताहरू देख्न सकिन्छ । यस कोशको आफ्नै किसिमको महत्त्व हुँदाहुँदै पनि व्युत्पत्ति, सर्ग, उदाहरण आदिको प्रस्तुतिको अभावले गर्दा केही कमी भएको महसूस हुन्छ । कानून तथा प्रशासनिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित शब्दहरू सङ्कलन गरी यस किसिमको कोश निर्माण हुनु नेपाली कोश निर्माण परम्परामा महत्त्वपूर्ण कार्य हो ।

'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' एकभाषिक कोश हो । यस कोशमा नेपालभित्रका विभिन्न १३ भाषाभाषीका भाषाका शब्दहरू समावेश छन् । यसमा शब्द, तिनका अर्थ, उखानटुक्का, उदाहरण आदिको प्रस्तुति रहेको छ । तर व्युत्पत्ति देखाइएको छैन । यो नेपाली भाषाको मानक कोश हो । यसमा साहित्यिक दृष्टिकोणले नेपाली सूक्तिहरू, उखान, वाक्यांश आदि कुराहरू पनि समावेश छन् । आदिवर्णानुक्रममा लेखिएको यो कोश भाषापरक कोश हो । परिशिष्ट भागमा तिब्बती-नेपाली, नेपाली-तिब्बती शब्दहरू समाविष्ट रहेको यस कोशको पनि आफ्नै महत्त्व रहेको छ ।

शर्माद्वारा सम्पादित 'नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' मा पनि संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोशका जस्तै विशेषताहरू पाइन्छन् । भाषासंख्याका दृष्टिले हेर्दा भने यसमा कतिपय शब्दका संस्कृत र अंग्रेजी पर्यायवाची शब्दहरू दिइएको हुँदा यो मिश्रित किसिमको देखिन्छ । यो नेपाली भाषाको सामान्य शब्दकोश हो ।

यसप्रकार शब्दकोश निर्माणको परम्परामा उपरिल्लिखित कोशहरूको निर्माण गरी नेपाली भाषालाई समृद्ध पार्ने काममा हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश जस्ता कोशमा कानून तथा प्रशासन जस्ता विशेष क्षेत्रमा प्रयोग हुने शब्दहरूको सङ्कलन गरी शब्दकोशकै परम्परामा नयाँपन दिने प्रयास गरिएको छ । साथै उनको 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश'मा नेपालभित्रका विभिन्न क्षेत्रमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिका मातृभाषाका शब्दहरू संलग्न रहनुले पनि नेपाली शब्दसम्पदाको वृद्धि तथा संरक्षणमा ठूलो महत्त्व राख्ने देखिन्छ । कोश निर्माणको क्षेत्रमा शर्माको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । उनका सबै कोशहरू महत्त्वपूर्ण नै रहेको छन् ।

३.७. हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका फुटकर लेखहरूको अध्ययन

३.७.१. 'नेपालमा पाणिनि-व्याकरणको अध्ययन परम्परा'को अध्ययन

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको 'नेपालमा पाणिनि-व्याकरणको अध्ययन परम्परा' शीर्षकको लेख वि.सं. २०३० सालमा 'प्रज्ञा' पत्रिकाको वर्ष २ अङ्क ८ मा प्रकाशित भएको हो । यसमा पाणिनि व्याकरणको अध्ययन परम्परालाई विभिन्न कालखण्डमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ । पाणिनि व्याकरणको अत्यन्त ठूलो महत्त्व रहेको चर्चा गर्दै वर्तमान विद्वान्हरूमा पनि त्यो प्रभाव परेको बताइएको छ । साथै यसमा पाणिनि सम्प्रदायका वैयाकरणीहरूको नाम, प्रमुख ग्रन्थ तथा कालक्रमलाई समेत उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालका अनेकौँ स्थानमा विभिन्न समयमा भेटिएका शिलापत्र, कीर्तिस्तम्भ, ताम्रपत्रका संस्कृत लेखहरूबाट प्राचीन कालदेखि नै यहाँ संस्कृतका विद्वान्हरू भएको प्रमाणित हुने कुरा यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा अंशुवर्माको शासन कालमा अंशुवर्माद्वारा संस्कृत भाषाको व्याकरण बनाउन लगाई पठनपाठन गर्न लगाइएको चर्चा गर्दै अंशुवर्मा संस्कृत शिक्षाका प्रेमी भएको उल्लेख छ । लिच्छवी कालपछि मल्लकाल हुँदै शाहकाल तथा राणाकालमा पनि संस्कृतको पठनपाठन कायमै रहेको र यस समयसम्म आइपुग्दा संस्कृतका ठूलाठूला विद्वान् देखा परेको बताइएका छ ।

प्राचीन कालमा नेपालमा चान्द्र व्याकरणको चलती भएको र पछि पाणिनि व्याकरणको चलन भएको बताइएको छ । यसै सन्दर्भमा आर्यहरूको प्रमुख ग्रन्थ वेद तथा विभिन्न आचार्यहरूले समय समयमा रचना गरेका मन्त्र र सूक्तिहरूको अर्थ बुझ्न निकै कठिन भएकाले वेदका भाषालाई पनि हुने गरी पाणिनिले 'अष्टाध्यायी' नामक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ निर्माण गरेको बताइएको छ । साथै यो ग्रन्थ निकै छोटो, छरितो भइकन अत्यन्त गम्भीर भएको र यसले वैदिक र लौकिक संस्कृतको विशाल प्रयोगलाई आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र लिइएको उल्लेख छ । यस्तो महत्त्वपूर्ण पाणिनि व्याकरणको ग्रन्थ 'अष्टाध्यायी' लाई पहिले पठन-पाठनमा कसरी ल्याए र यसको चलन कस्तो ढङ्गबाट भयो भन्ने कुराको वर्णन गर्ने क्रममा पाणिनि व्याकरणको अध्ययन-परम्परा निम्नानुसार ३ कालमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. त्रिमुनि - काल र पाणिनि, कात्यायन, पतञ्जलीको काल
२. त्रिमुनि - टीका काल
३. प्रक्रिया काल

त्रिमुनिको समय ७०० ई.पू. देखि ६०० ई.सम्म मानिएको छ । पाणिनिको समयमा लोकभाषा संस्कृत भएको र पतञ्जलीको समयमा त्यही भाषा शिष्ट भाषाको रूपमा मानिएको बताइएको छ । यसै समयमा भाषाको प्रयोगमा नयाँ नयाँ विवेचन चलेको र ती नयाँ प्रयोगहरूलाई व्याकरणशास्त्रको घेराभित्र पार्ने प्रयास भइरहेको उल्लेख छ । यसै क्रममा वैदिक भाषाबाट परिवर्तित भएको लौकिक संस्कृतको भाषालाई पाणिनिले आफ्नो व्याकरणअन्तर्गत पारेको चर्चा गर्दै कात्यायन तथा पतञ्जलीले पनि पाणिनि कै अनुशरण गरेको बताइएको छ । प्राचीन समयमा प्रारम्भिक श्रेणीका छात्रहरू प्रायः एक वर्षमा अष्टाध्यायीको राम्रो अभ्यास गर्ने, त्यसपछि कात्यायनका वार्तिक र पतञ्जलीको भाष्यको अध्ययन गर्ने कुरा बताइएको छ ।

६००१ ई. देखि १३०० ई.सम्मको समयलाई त्रिमुनि टीकाकाल भनिएको छ । यसै समयमा चन्द्रगोमीनामक बौद्धाचार्यले चान्द्र व्याकरण लेखेर त्यसैको प्रचारप्रसार हुन थालेको उल्लेख छ । साथै पाणिनि व्याकरणको क्लिष्टतालाई कम गर्दै पाणिनि व्याकरणको टीका लेखिनु आवश्यक ठानी जयादित्य र बामनले काशिकावृत्ति लेखेर यसैको प्रचार गरेको बताइएको छ । यसै क्रममा संस्कृत भाषाको व्यवहारिक प्रचलनमा जब हासोन्मुख प्रवृत्ति देखिन थाल्यो

त्यसपछि वैदिक व्याकरणका सूत्रहरू, तद्धित प्रत्ययको लामो प्रकरण आदि कुराहरू सामान्य विद्यार्थीका लागि निकै कठिन भएको बताइएको छ ।

यसै सन्दर्भमा विभिन्न कारणहरूबाट प्रेरित भएर कैयौं विद्वान्हरूले सरल प्रक्रिया तयार गरी बोधगम्य ढङ्गले प्राकृतिक विभाजनको आधारमा व्याकरण ग्रन्थ तयार पारेको बताउँदै पछि कातन्त्र व्याकरणको सम्प्रदाय सुरु भएको उल्लेख छ । यसमा प्रत्याहार, अच्, हल्, टी आदि कृतिम संज्ञाहरू, वैदिक सूत्र र अरू अनावश्यक विस्तारलाई छोडेर संज्ञा, सन्धि, सुवन्त, अव्यय, कारक, स्त्रीप्रत्यय, समास, तद्धित, आख्यात, कृदन्त, उणादि आदि विषयको विभाजन गरिएको उल्लेख छ ।

पाणिनि व्याकरण समर्थकहरूले भने पाणिनि व्याकरणलाई नष्टप्राय हुन लागेको अवस्थाबाट जोगाई फेरि पूर्ण प्रतिष्ठा प्राप्त गराउने प्रयास गरेको र यसको श्रेय कौमुदीलाई रहेको उल्लेख गरिएको छ । भट्टोजि दीक्षितले नै पाणिनि र उनको व्याकरणको परिकल्पनालाई आजसम्म जीवित राखेको पनि उल्लेख गरिएको छ । यसरी पाणिनि व्याकरणको अध्ययन परम्परामा केही उतारचढाव आएको देखिन्छ । यसैलाई नै प्रक्रिया कालको पृष्ठभूमि मानिएको छ ।

प्रक्रिया कालको उत्सर्गमा तीन परम्परा चलेको उल्लेख छ ।

- शुद्ध प्रक्रिया ग्रन्थ र टीकाहरूको अध्ययन परम्परा,
- फेरि पाणिनिको सूत्रग्रन्थ पढ्ने परम्परा र
- संस्कृतलाई अंग्रेजी स्कूलमा नवीन प्रणालीबाट पढाउने परम्परा ।

पहिलो परम्परामा सिद्धान्त कौमुदी र शेखर आदि ग्रन्थका साथै भाष्य पनि पढाइने बताइएको छ । दोस्रो परम्पराको चलन आर्यसमाजका संस्थापक दयानन्द सरस्वतीले चलाएको उल्लेख गर्दै अष्टाध्यायी र महाभाष्यको अध्ययनबाट व्याकरण बोध गराएमा समयको वचत हुने विचार विद्वान्हरूको रहेको बताइएको छ । अर्को परम्परा आजकलका स्कूल कलेजमा चलेको परम्परा हो र यसमा सुवन्त र तिङन्तको काम खालि साधुरूपका रूपावली, धातु रूपावली कष्टस्थ गराउने तथा कारक, सन्धि, समास, कृदन्त, तद्धित आदिका मुख्य मुख्य सूत्रहरूमात्र पढाइने गरिएको उल्लेख छ ।

पछि पाणिनि व्याकरणको अध्ययनको मुख्य क्षेत्र काशी भएको र नेपाली विद्यार्थीहरू काशीमै अध्ययन गर्न जाने गरेको बताइएको छ । राणाकालीन अवस्थादेखि नै नेपालका विभिन्न स्थानमा संस्कृत विद्यालयहरू संचालनमा आएको र वैयाकरणी विष्णुहरि रिमाल, टेकनाथ, पण्डितराज सोमनाथ आदि विद्वान्हरू त्यस कार्यमा संलग्न रहेको बताइएको छ । यसै क्रममा आफ्नो अध्यापन कार्यको अनुभवबाट सिद्धान्त कौमुदीमा भएका अव्यवहारिक, जटिल तथा कठिन पक्षहरूलाई सरल पारी लौकिक संस्कृतलाई पुग्ने विषयहरू प्रस्तुत गर्दै सोमनाथले कौमुदीको परिष्कारस्वरूप 'प्रतिसंस्कृता सिद्धान्त कौमुदी' नामक ग्रन्थ तयार पारेको बताइएको छ ।

प्रतिसंस्कृता सिद्धान्त कौमुदीको परिचय दिने क्रममा सिद्धान्त कौमुदीमा जति प्रकरण छन्, तिनमा वैदिक प्रक्रिया, स्वर प्रक्रिया, फिट्सूत्र भएका प्रकरणहरूबाहेक अरू सबै प्रकरणहरू प्रतिसंस्कृता सिद्धान्त कौमुदीमा रहेको उल्लेख छ । यसमा वर्णसमाप्नायः, प्रत्याहारः, स्वरभेदा, व्यञ्जनभेदाः, स्थानप्रयत्नाः सावर्ण्यम्, संज्ञा विशेषाः, भन्ने पहिलेका प्रकरण जतिसकेको छात्रहरूलाई सुविधा हुने गरी प्रस्तुत भएको बताइएको छ । पदप्रकरण र सुवन्त प्रकरणमा दिइएका शब्दहरू वर्णानुक्रमले दिइएको र अरू प्रकरण सुधारपूर्वक प्रस्तुत भएको बताइएको छ । तिङन्तप्रकरणमा दिइएका धातुहरू पनि वर्गान्तको अनुक्रमले दिइएकाले धातुहरू खोज्न निकै सजिलो हुने उल्लेख छ । साथै यसका अन्य विशेषताहरूसमेत यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

यसै सन्दर्भमा पण्डितराज सोमनाथले पाणिनि-व्याकरण अध्ययन-परम्परालाई नै आवश्यक ठानी सिद्धान्त कौमुदीलाई परिष्कृत गरी नेपाली विद्वान् र संस्कृतप्रेमीहरूका अगाडि पास्किएको चर्चा गरिएको छ । यसबाट आजको लौकिक संस्कृतको विशेष ज्ञान आर्जन गर्न चाहनेहरूका लागि 'प्रतिसंस्कृता सिद्धान्त कौमुदी' बाट निकै ठूलो ज्ञानराशी प्राप्त हुन सक्ने बताइएको छ । यसै क्रममा पाणिनि सम्प्रदायका वैयाकरणीहरूको कालक्रम उपशीर्षकमा पाणिनिको अष्टाध्यायी (६५० ई. पू.) देखि सोमनाथको प्रतिसंस्कृता कौमुदी (१९५८ ई.) सम्मका वैयाकरणीहरूको नाम तथा तिनीहरूका ग्रन्थहरूको नामसमेत उल्लेख गरिएको छ ।

यसप्रकार प्राचीन कालदेखि नै नेपालमा पाणिनि व्याकरणको अध्ययन परम्परा चलिआएको बताइएको छ । यस परम्परामा विभिन्न नेपाली विद्वान्हरूबाट भएको प्रयासहरूको चर्चा गरिएको छ । अतः प्रस्तुत लेख अत्यन्त खोजमूलक तथा महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

३.७.२. 'शब्दकोश प्राचीन र अर्वाचीन' को अध्ययन

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको 'शब्दकोश प्राचीन र अर्वाचीन' शीर्षकको लेख वि.सं. २०३० सालको 'प्रज्ञा' पत्रिकाको वर्ष ५, अङ्क ९ मा प्रकाशित भएको हो । यसमा उनले शब्दकोशको प्राचीनता, पूर्वकाल, मध्यकाल, उत्तरकाल तथा आधुनिक कोशहरूको चर्चा गरेका छन् । साथै विभिन्न विदेशी तथा स्वदेशी विद्वान्हरू तथा संस्थाहरूबाट भएका शब्दकोश निर्माणसम्बन्धी प्रयासहरूको चर्चा गरेका छन् ।

वर्तमान समयमा प्राप्त 'वैदिक निघण्टु' लाई संसारको सबैभन्दा पहिलो शब्दसंग्रह मानिएको बताइएको छ । शब्दकोशको पहिलो अवस्था कठिन र दुर्बोध्य शब्दहरूको संग्रह गर्नु भएको र यही उद्देश्यले वेद अभ्यास गर्नेहरूको निमित्त वेदका दुर्बोध्य, आर्ष शब्द र वचनहरूको संग्रह गरिएको बताइएको छ । निघण्टुका भाष्यकर्ता यास्कको निघण्टुमा चार प्रकारका शब्दहरू समावेश भएको बताइएको छ । जुन निम्नानुसार उल्लेख छन् ।

१. समानार्थक धातुहरूको संग्रह
२. एकै अर्थ भएका भिन्न-भिन्न शब्दहरूको संग्रह
३. बहर्थक शब्दहरूको संग्रह
४. देवताहरूको प्रधान र गौण नामहरूको संग्रह ।

शब्दहरूलाई नाम, आख्यात, उपसर्ग र निपात गरी चार भाग लगाउने परम्परा यास्कले नै चलाएको बताइएको छ । निघण्टु र त्यसको व्याख्या निरुक्तबाट भाषाविज्ञानको विकासमा ऐतिहासिक महत्त्व रहेको बताइएको छ । वैदिक काल पछिका प्राचीन कोशहरूमा संस्कृत भाषाका कोशहरूलाई मानिने बताइएको छ । यसै क्रममा लौकिक संस्कृतको कोशको इतिहासलाई तीन भागमा बाँडिएको छ । जुन निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

१. पूर्वकाल (अमरकोश भन्दा पहिलेको काल)
२. मध्यकाल (अमरकोशको काल)
३. उत्तरकाल (अमरकोशभन्दा पछिको काल)

पूर्वकालका कोशहरू नाममात्र तन्त्र र लिङ्गमात्र तन्त्र गरी दुई किसिमले निर्माण गरिएको बताइएको छ । ती दुवै किसिमका कोशबाट पाठकको उद्देश्य पूरा नहुने देखेर अमरसिंहले ती दुवैलाई संयुक्त गरी 'नामलिङ्गानुशासन' कोश तयार गरेको र यो नै अमरकोशको नामले प्रसिद्ध भएको बताइएको छ । अमरकोशपछि पनि अनेकौं कोशहरू रचना भएको चर्चा गर्दै ती कोश र कोशकारका नामसमेत उल्लेख गरिएको छ । पछि रचना भएका कोशहरूमा पश्चिमी

विद्वान्हरूको प्रभाव रहेको बताइएको छ । पछिल्लो समयका कोशहरू एकाक्षर कोश, अवयवकोश, उणादि कोश, ज्योतिष र खगोलविद्यासम्बन्धी विषयका कोशहरूको उल्लेख गरिएको छ । यसै क्रममा प्राकृत भाषामा निर्मित कोशहरू पनि रहेको बताइएको छ ।

‘आधुनिक कोशहरू’ उपशीर्षकअन्तर्गत युरोपियनहरूले भारतमा विभिन्न भाषाका कोश निर्माण गर्नुमा निम्नानुसारको धारणा भएको उल्लेख छ ।

- भारतीयहरूमा आफ्नो शासन, सभ्यता, धर्म लादने उद्देश्यले भारतीय भाषा पढ्ने र उनीहरूलाई आफ्नो भाषा पढाउने ।
- भारतीय परम्परा र सभ्यताबाट प्रभावित भएर त्यसलाई विश्वको प्राङ्गणमा प्रचार गर्ने,
- युरोपियनहरूको वैज्ञानिक उपलब्धिबाट प्रभावित भारतीयहरू उनीहरूको प्रगतिबाट आफूपनि लाभान्वित हुने उद्देश्य रहेका ।

यसै सन्दर्भमा अंग्रेजहरूले व्यापारिक आवश्यकता पूर्ति गर्नका लागि एशियाली भाषामा शब्द निर्माण गर्ने काम गरेको बताइएको छ । बहुभाषी राष्ट्र भारतमा ठूला-ठूला भाषामा अति व्यवहारोपयोगी कोश निर्माण भएको र यसको लागि सरकार, विश्वविद्यालय, बुद्धिजीवीहरू र प्रकाशकले ठूलो श्रम खर्चेका हुनाले त्यहाँको भाषा समृद्धितिर लम्केको उल्लेख छ । साथै भारतमा विभिन्न भाषामा तयार भएका कोशहरूमा हिन्दीलाई मुख्य मानी समानार्थक शब्दहरू समावेश गरिएको उल्लेख छ ।

आधुनिक कोशको सन्दर्भमा संस्कृत भाषाका प्रमुख कोशको रूपमा ‘वाचस्यत्यम्’ र ‘संस्कृत-कल्पद्रुम’ लाई लिइएको बताइएको छ । यी कोश प्राचीन परम्परालाई त्यागी नयाँ रूपमा अगाडि बढेको बताउँदै यिनमा हरेक शब्दका पाइएसम्मका उदाहरण, प्रयोग, व्युत्पत्ति समावेश गरिएको उल्लेख छ । यी कोशलाई संस्कृतका विश्वकोश मानिने पनि बताइएको छ । कोशको महत्त्व र आवश्यकतालाई मध्यनजर राख्दै विभिन्न भाषाभाषीहरूले विश्वकोशको निर्माणमा सक्रियता देखाएको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै विश्वकोशको निर्माण सबभन्दा पहिले अंग्रेजी भाषामा भएको बताइएको छ । यसै क्रममा नेपालको सन्दर्भमा बहुभाषी राष्ट्र नेपालमा सबै भाषाभाषीहरूको सुविधा र अध्ययन तथा भाषिक अनुसन्धान गर्नेहरूको लागि प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले १३ भाषाको पर्यायवाची शब्दकोश तयार गर्न लागेको र यसबाट नेपाली भाषाको उत्तरोत्तर प्रगति हुने बताइएको छ ।

‘विदेशी भाषाका शब्दकोश’ उपशीर्षकअन्तर्गत पश्चिमी दुनियाँमा सबभन्दा प्राचीन कोश ल्याटिन-अंग्रेजी कोश भनिएको छ । ‘सर टाइम इलियट’ को डिक्सनरी नै ‘डिक्सनरी’ नामले प्रचलित हुने पहिलो ग्रन्थ मानिएको उल्लेख छ । सोही शताब्दीको पूर्वाद्धसम्म कोशमा अकारादिक्रमलाई मान्यता नदिइएको र पछि चाहिएको शब्द खोज्न सजिलो अकारादिक्रम नै रहेको बुझेपछि कोशनिर्माणमा अकारादिक्रम नै सर्वमान्य भएको बताइएको छ । यसै क्रममा ई. १६०४ मा काउड्रेले १२० पेजको ‘टेबुल अल्फाबेटिकल अफ हाई वर्ड्स’ नामक अंग्रेजीको प्रथम अकारादिक्रम कोश निर्माण गरेको बताइएको छ । वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा ‘अक्सफोर्ड डिक्सनरी’ नामक कोश अंग्रेजी कोशहरूमा सर्वोत्तम कोशको रूपमा निर्माण भएको बताइएको छ ।

नेपाली भाषाका कोशको चर्चा गर्ने क्रममा जुद्धशमशेरको योजना अनुरूप पुष्कर शमशेरको प्रधान सम्पादकत्वमा वि.सं. १९९३ मा प्रकाशित अंग्रेजी नेपाली शब्दकोशलाई प्रथम प्रामाणिक कोश मानिने बताइएको छ । यसै क्रममा चक्रपाणी चालिसेको सम्पादनमा वि.सं. १९९८ मा ‘नेपाली बगली कोश’ र १९९९ मा ‘नेपाली पर्यायवाची कोश’ प्रकाशित भएको बताइएको छ । त्यसै गरी वि.सं. २००७ सालमा रामचन्द्र ढुंगानाको सम्पादकत्वमा ‘संक्षिप्त

नेपाली कोश' (२०१९), रोयल नेपाल एकेडेमीका उप-कुलपति बालचन्द्र शर्माको सम्पादकत्वमा बृहत् आकारको नेपाली शब्दकोश प्रकाशित भएको बताइएको छ । त्यसै गरी वि.सं. २०२३ मा ठेट नेपाली शब्दहरूलाई नै विशेष महत्त्व र स्थान दिई लेखक स्वयम्को सम्पादकत्वमा 'बृहत् नेपाली शब्दकोश' प्रकाशमा आएको उल्लेख गरिएको छ ।

यसै सन्दर्भमा कर्कप्याट्रिकको नेपाली शब्दसूची ई. १८११ मा र नेपाली भाषाका व्याकरणकर्ता एटनले अंग्रेजहरूको निमित्त नेपाली भाषाको व्याकरण तयार गरी ई. १८२० मा प्रकाशन गरेको बताइएको छ ।

यसका साथै टर्नबलुको 'नेपाली व्याकरण र शब्दावली' ई. १८८७ मा दार्जिलिङबाट प्रकाशित भएको उल्लेख छ । ई. १९३१ मा प्रकाशित आर.एल. टर्नरको नेपाली-अंग्रेजी कोश निकै प्रसिद्ध कोश भएको बताइएको छ । विदेशीहरूद्वारा नेपाली भाषाको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने क्रममा रुसी विद्वानद्वारा नेपाली रुसी शब्दकोश वि.सं. २०२५ मा प्रकाशित भएको बताइएको छ । यसै क्रममा भाषाको अध्ययन विभिन्न भाषाभाषी, तिनका संस्कृति, सभ्यता आदिको ज्ञानको प्रमुख आधार मान्दै भाषाको अध्ययनको मुख्य साधन भाषाको कोश र त्यसको व्याकरण भएको बताइएको छ ।

नेपाली भाषामा छिमेकी राष्ट्रका भाषाहरू र विदेशी भाषाको प्रभाव परेको चर्चा गर्दै यसले नेपाली भाषाको कलेवर बढनुका साथै यसका एक एक शब्दले नेपालको सभ्यता, संस्कृति र प्राचीन तथा अर्वाचीन राजनीति आदिको इतिहास बताउने उल्लेख छ । यसै क्रममा प्रज्ञा प्रतिष्ठानले नेपाली भाषा, साहित्य, संस्कृति आदिको पठनपाठन र प्रबर्द्धनमा समेत भारवहन गरेको हुनाले नेपाली समाजको लागि अत्यावश्यक भएको नेपाली विश्वकोशको सम्पादन अयोध्याप्रसाद प्रधानबाट गराइरहेको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । यसरी सरकार, संस्था तथा विभिन्न प्रकाशन र अनेकौं बुद्धिजीवीहरूको सहयोगबाट नेपाली कोशनिर्माणको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण काम भइरहेको र जसबाट नेपाली भाषाले चाडै उन्नति गर्न सक्ने बताइएको छ ।

३.७.३ 'नेपाली भाषाको कानूनी पृष्ठभूमि' को अध्ययन

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको 'नेपाली भाषाको कानूनी पृष्ठभूमि' शीर्षकको लेख वि.सं. २०३६ सालमा 'प्रज्ञा' पत्रिकाको वर्ष ७, अङ्क २६ मा प्रकाशित भएको हो । यसमा उनले नेपाली भाषाको व्यापकताको सन्दर्भमा भएका विभिन्न प्रयासहरूको चर्चा गरेका छन् । साथै स्वदेश तथा विदेशमा नेपाली भाषाले पाएको महत्त्व तथा कानूनी मान्यताको पनि यसमा चर्चा गरिएको छ ।

नेपाली भाषाको कानूनी पृष्ठभूमिको चर्चा गर्ने क्रममा नेपाल एकीकरण पूर्व नेपाली भाषाको एकरूपता नभएको बताइएको छ । टुक्रे राज्यहरूमा शासक वर्गहरूले मनोमानी भाषाका चिठी, अध्यादेशद्वारा शासन चलाउँथे भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसै क्रममा नेपाल एकीकरणपूर्व नै नेपाली भाषाको शासन पश्चिम नेपालबाट पूर्वतिर लम्किसकेको बताइएको छ । यसको प्रत्यक्ष प्रमाणको निमित्त काठमाडौंका मल्लशासक प्रतापमल्लको रानीपोखरीको शिलापत्रमा नेपाली भाषाको समावेश हुनु नै मुख्य कारण रहेको बताइएको छ । यसका साथै काठमाडौंका मल्ल राजाहरूले उपत्यका बाहिरको पहाडी राजाहरूसितका प्रशासनसम्बन्धी चिठी-पत्र र अरू कार्यका सम्बन्धमा नेपाली भाषा नै व्यवहारमा ल्याएको अनेकौं प्रमाणहरू रहेको बताइएको छ । यसै क्रममा रणवहादुर शाहको पालामा 'नेपालीहरूले आफ्नै भाषामा चिठी जाहेरी पठाउने गर्नु' लेखिएको चिठीको नमूना पाइएको चर्चा गर्दै चिठीको नमूना पनि उल्लेख गरिएको छ ।

२००७ सालपछि २०१२-१३ सालतिर गठन भएको संविधान मस्यौदा समितिमा नेपाल अधिराज्यको राष्ट्रभाषा नेपाली र यसको लिपि देवनागरी भनी तोकिएको बताइएको छ । यसै क्रममा २०१५ सालको संविधानको भाग २ को परिच्छेद २, धारा ७० मा 'देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हुनेछ' उल्लेख भएको बताइएको छ । यहीँबाट नेपाली भाषाले वैधानिक मान्यता प्राप्त गरेको बुझिन्छ । त्यसैगरी २०१९ को संशोधित संविधानको भाग १ को धारा ४ मा 'नेपालको राष्ट्रभाषा देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा हो' उल्लेख भएको र २०२३ को संशोधित प्रतिमा पनि यही वाक्य नै दोहोरिएको बताइएको छ । संविधानको आधारमा नेपाली भाषाले वैधानिक मान्यता पाए पनि चाहिंदो मात्रामा कानूनी मान्यता पाउन नसकेको बताइएको छ । तापनि २/४ विषयका कानूनमा नेपाली भाषाको विषयमा स्पष्ट तोकिदिएका केही उदाहरण दिइएको छ । तीमध्ये केही उदाहरणहरू तल प्रस्तुत गरिएको छः ।

२००७ सालमा बनेको 'नेपाली कम्पनी' ऐनमा कम्पनीको स्याहाश्रेस्ता किताब नामक महलको दफा १०१ (क) मा 'हरेक कम्पनीले नेपालीमा नै पूरा पक्का र यथार्थ स्याहा-श्रेस्ता रीतपूर्वक खडा गरी राख्नुपर्छ' उल्लेख भएको बताइएको छ । त्यसै गरी २०२१ मा बनेको सर्वोच्च अदालतको नियममा पनि प्रमाणका कागजपत्रहरू नेपाली भाषामा उल्था नभई प्रमाणित नमानिने कुराको उल्लेख भएकोले पनि नेपाली भाषाले स्वतः कानूनी मान्यता प्राप्त गरेको स्पष्ट हुने बताइएको छ ।

नेपाली नागरिकता ऐन २०२० को दफा ६ को उपदफा (क) मा:-

क) नेपालको राष्ट्रभाषा लेख्ने र बोल्ने जानेको रहेछ भने ।

यसबाट हरेक नेपालीले नेपाली भाषा जानेको हुनै पर्ने र नेपाली नागरिकता प्राप्त गर्न खोज्नेले पनि नेपाली भाषा जान्नुपर्ने कुरालाई प्राथमिकता दिएको बुझिने बताइएको छ ।

छापाखाना र प्रकाशन रजिष्ट्रेशन ऐन २०१९ मा दफा (५) को किताब दर्ता विषयको उपदफा २ को (क) मा 'किताबको नाम र मुख-पृष्ठमा छापिएको बेहोरा नेपालीमा नभए उल्था गरी नेपाली भाषामा राख्ने' उल्लेख भएबाट पनि नेपाली भाषालाई कानूनी बल प्राप्त भएको बुझिने बताइएको छ ।

त्यस्तै नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ऐन २०१४ मा पनि नेपाली भाषा र नेपाली संस्कृतिसम्बन्धी लेख, साहित्य आदिको उत्थान र व्यवस्थापनसम्बन्धी विभिन्न कुराहरू समावेश गरिएको बताइएको छ । साथै यसको स्थापनाको उद्देश्य नै नेपाली भाषा, साहित्य र नेपाली कलासंस्कृतिको उत्थान गर्नु रहेको बताइएको छ ।

नेपाली भाषा प्रकाशन ऐन २०२१ मा:- १९७० वि.सं. मा स्थापित नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिलाई सरकारको नियन्त्रणबाट भिकी अर्कै व्यवस्था गर्न र नेपाली भाषा प्रकाशनलाई उन्नत पार्नको निमित्त बनाइएको ऐनबाट पनि नेपालमा नेपाली भाषाको महत्त्व र आवश्यकताको विशेष स्थान रहेछ भन्ने कुरा निर्विवाद छ । यसबाट नेपाली जनजीवनले व्यवहार गरेको अथवा नेपाली जनजीवनको निमित्त अभिन्न अङ्ग गरेको नेपाली भाषाको उत्थानको निमित्त अत्यन्त आवश्यक भएको हुनाले नै यो ऐन निर्माण भएको हो । यसै क्रममा शिक्षासम्बन्धी क्षेत्रका ऐनमा पनि नेपाली भाषाको उल्लेख भएको बताइएको छ । जस्तै:- २०११ सालमा सरकारले तयार पारेको 'नेपालमा शिक्षा' भन्ने रिपोर्टमा नेपालको राष्ट्रभाषा नेपाली हो भन्ने बुझाउँदै सो राष्ट्रभाषाको शिक्षा राष्ट्रभाषाको माध्यमबाट दिने बताइएको छ । यसै ग्रन्थको पृष्ठ ६३ मा लेखिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ, जुन यसप्रकार छः ।

प्राथमिक, माध्यमिक र उच्च शैक्षिक संस्थाहरूमा शिक्षाको माध्यम राष्ट्रभाषा हुनुपर्छ, किनभने लिडवा-फ्राङ्का बनाउन नसकिने र अदालतमा कानूनी कारवाहीमा उपयुक्त नहुने कुनै

भाषाले पनि स्थान पाउनु हुँदैन । त्यस्तै केवल विदशी भाषाको रूपमा पढाइने अंग्रेजी पनि शैक्षिक संस्थाहरूमा शिक्षाको मुख्य माध्यम मानिन सक्दैन । राष्ट्रभाषाको प्रयोगले सबै जातिका जनतामा एकता ल्याउन सक्दछ, नेपाली भाषा राष्ट्रियताका निमित्त ठूलो लंगूर हुन सक्दछ, र साहित्यको उन्नतिको निमित्त मुख्य हतियार हुन सक्दछ । (यहाँ नेपालको 'लिङ्गा-फ्राङ्का' भनेर नेपाली भाषालाई नै लक्ष्य गरेको हो ।)

त्यसै गरी २०१५ सालमा तर्जुमा गरी प्रकाशमा ल्याएको प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षाको व्यवस्था गर्न बनेको ऐन दफा ७ मा 'प्रत्येक विद्यालयमा शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषा हुनेछ' उल्लेख गरिएको बताइएको छ ।

वि.सं. २०१६ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयले गर्ने गराउने कार्य विधिमा नेपाली भाषासम्बन्धी विषयमा 'विश्वविद्यालय ऐन २०१६' दफा ४ को (फ) मा 'नेपाली भाषाको अध्ययनको निमित्त विकास गर्नु र नेपाली भाषालाई शिक्षण र परीक्षाको माध्यम बनाउनु' उल्लेख भएको बताइएको छ ।

यसप्रकार विभिन्न समयमा विभिन्न क्षेत्रमा निर्मित ऐन तथा नियमहरूमा नेपाली भाषाको चर्चा गरिएको उल्लेख गर्दै नेपाली भाषाको कानूनी पृष्ठभूमि तयार भएको बताइएको छ । यसै क्रममा २०२८ को नयाँ शिक्षा योजनामा नेपाली भाषालाई केन्द्रविन्दु मानिएको र सबैतिरबाट नेपाली भाषाको उन्नति र प्रगति अपेक्षित रहेको बताइएको छ ।

त्यसै गरी आजभन्दा एकजार वर्षदेखि सृष्टि भएको नेपाली भाषासँग प्रतिद्वन्द्वी भएर कुनै अर्को भाषा खडा भएको नदेखिएको तथा भाषासम्बन्धी कुनै विवादबिना नै नेपालको विभिन्न क्षेत्रका मानिसहरूले नेपाली भाषालाई सम्पर्कभाषा तथा मातृभाषाको रूपमा मान्दै आएको बताइएको छ । सबै क्षेत्र तथा जातिका मानिसहरूले सजिलै बुझ्न र जान्न सक्ने यस भाषाको विषयमा कुनै विवाद नदेखिएकाले नै यसका निमित्त पहिलेदेखि नै कानूनी बलको आवश्यकता नदेखिएको बताइएको छ । २००७ सालको परिवर्तन पछि विभिन्न विचार र स्वार्थले प्रेरित केही व्यक्तिका कारणबाट तराई र पहाडमा भाषासम्बन्धी विवादको झल्का देखिएको चर्चा गर्दै महेन्द्रको शासनकालमा बनेको ऐतिहासिक संविधानमा भाषाको विषयमा एकमात्र नेपाली भाषालाई नै प्रधानता दिइएको बताइएको छ । यसै क्रममा नेपाल बाहिर दार्जिलिङ निवासी नेपालीहरूले पठनपाठनको निमित्त नेपाली भाषालाई स्कूल कलेजका पाठ्यक्रममा निर्धारण गर्नका लागि सरकारी मान्यता प्राप्त होस् भनी सुरु गरेको क्रान्ति अभियानमा दरबार हाइस्कूलका तत्कालीन हेडमास्टरले पनि लेखापढीमा सहयोग गरेको बताइएको छ । उक्त अभियानपश्चात् २४ जुलाई १९९८ ई. मा कलकत्ता गजेटमा नेपाली भाषा म्याट्रिक, आई.ए. र बी.ए.का निमित्त स्वीकार गरियो । त्यसै समयदेखि नेपाली भाषाको माध्यमबाट दार्जिलिङमा पठनपाठन सुरु भएको तथा ई. १९५९-६० तिर दार्जिलिङको जिल्ला भाषामा नेपाली भाषाले स्थान पाएको बताइएको छ ।

राममणि आदीको प्रयत्नबाट ई. १९९१ देखि प्रयाग विश्वविद्यालयमा नेपाली भाषा एक प्रमुख भाषाको रूपमा स्वीकार गरी म्याट्रिक परीक्षामा नेपाली भाषाको विषयले स्थान पाएको कुरा राममणिले आफ्नो समीक्षात्मक किताबमा उल्लेख गरेको बताइएको छ । यसै क्रममा भारतका हिन्दू विश्वविद्यालय, पटना, विहार, संस्कृत, दिल्ली, गौहाटी, उत्तर वंग आदि विश्वविद्यालयहरूले पनि नेपाली भाषालाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिएको बताइएको छ ।

यसैका साथै १९२० ई. मा कलकत्ता संस्कृत कलेजका प्रिन्सिपल पं. आशुतोष शास्त्रीको सभापतित्वमा स्थापना भएको 'निखिल भारत साहित्य संघ कलकत्ता' मा नेपाली विभाग पनि समावेश गरिएकोबाट नेपाल बाहिर पनि नेपाली भाषाको महत्त्व र प्रभाव बढ्दै गएको बुझ्न सकिने बताइएको छ ।

भारतमा मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा पनि नेपाली भाषाले स्थान पाएको बताइएको छ । उदाहरणस्वरूप इङ्गल्याण्डमा नेपाली भाषाको अनुसन्धान गर्न नेपालीहरू जाने र विशेष उपाधि प्राप्त गर्ने बताइएको छ । त्यसैगरी बी.बी.सी.बाट हरेक शनिवार दिनका दुई पटक नेपाली समाचार प्रसार हुने तथा चीन, बङ्गलादेश, भारत आदि राष्ट्रहरूबाट पनि नेपालीमा समाचार प्रचार गरेका कुराहरूबाट पनि स्वदेश र विदेशमा नेपाली भाषाको महत्त्व र कानूनी मान्यता प्राप्त हुँदै गएको उल्लेख गर्दै यसबाट नेपालीहरूले ठूलो आनन्द र सन्तोष मान्नुपर्ने बताइएको छ ।

३.७.४ 'सार्वभौम कमा र थोप्ले पूर्णविराम' को अध्ययन

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको 'सार्वभौम कमा र थोप्ले पूर्णविराम' शीर्षकको लेख वि.सं. २०४४ सालको 'प्रज्ञा' पत्रिकाको वर्ष १६, अङ्क २ मा प्रकाशित भएको हो । यसमा विराम चिन्हको आविष्कारमा यूनानका महामानव 'कोह मार पोह रियाद' को भूमिका तथा प्रतिलिपि अधिकार कानूनको विषयमा उनको परोक्ष योगदानको विषयमा चर्चा गरेका छन् ।

यस लेखमा आजभन्दा करिब २५ सय वर्षअघि यूनानका महामानव 'कोह मार पोह रियाद' (५२७-४७४ इ.पू.) ले विराम चिन्हको आविष्कार गरी लेखन कलामा युगान्तकारी परिवर्तन ल्याएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । विश्व इतिहासमा सर्वप्रथम पोह रियादको ग्रन्थमा वाक्यपूर्तिको संकेतको रूपमा साना-साना विन्दुको उपयोग भएको उल्लेख गर्दै पोह रियादले आफ्नो जीवनको अन्तिम बीस वर्ष आफूले आविष्कार गरेका चिन्हहरूको प्रचारमा लगाएको बताएका छन् । यसै सन्दर्भमा शर्माले 'पोह रियादको प्रेरणाबाट एशिया माइनरका धेरैजसो प्रगतिशील विद्वानहरूले होमरको 'ओडेसी' र 'इलियड' काव्यको नयाँ संस्करणमा समुचित स्थानमा वाक्यपूर्तिको सूचक साना-साना विन्दुको प्रयोग गरेको पनि उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी पोह रियादकै प्रेरणाबाट लेबनानमा यहूदीहरूको धर्मशास्त्र 'तेराह' को वाक्यपूर्तिसूचक विन्दुयुक्त संस्करण तयार पारेको बताएका छन् । साथै 'वाक्यपूर्ति-सूचक चिन्हको आवश्यकता विश्वका सबै लिखित भाषामा हुन्छ; सबैले भिन्नभिन्न चिन्ह खोजेर श्रमको अपव्यय गर्छन्, यसको सट्टा यो सानो विन्दुबाट काम चलाउन सकिन्छ, जुन सबै लिपिमा घुलमिल हुन सक्दछ' भन्ने रियादको भनाइ रहेको बताएका छन् ।

'पोह रियाद' को वाक्यपूर्तिसूचक यस विन्दुलाई अंग्रेजीमा 'पीरियड' (फूल स्टप), मलयमा 'पी-यदि', अफ्रिकीमा 'पी-लोड' भनिने कुरा पनि यहाँ उल्लेख भएको छ । यसै क्रममा हाम्रो भाषामा प्रयोग हुने पूर्णविराम अंग्रेजी 'फूल-स्टप' को नेपाली रूपान्तर हो भन्ने कुरा पनि लेखकले व्यक्त गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा वक्ताले वाक्यको बीचमा जुन अल्पविराम दिन्छ, त्यसको पनि संकेत हुनुपर्ने विचार गरी 'कोमा' को आविष्कार भएको र यो उनकै नामको पूर्वाद्ध कोह मार शब्दको छोटिएको रूप भएको बताएका छन् ।

कोह मारले आफ्नो जीवनको अन्तिम अवस्थातिर वाक्यपूर्तिको निमित्त कोमा र अल्पविरामको निमित्त विन्दुको प्रयोग गर्दा प्रभावकारी हुने ठानेर दुई चिन्हलाई अदलीबदली प्रयोगमा ल्याउने ठूलो प्रयास गरेको तर सफलता नपाएको बताइएको छ । उनका छोरा एपोस ट्रिफि पोह रियादले विशिष्ट अर्थ भएका शब्द वा उद्घृत शब्दको सुरुमा सोभो र अन्त्यमा उल्टो कमा राख्ने, शब्दको संक्षिप्त रूपलाई सूचित गर्न मास्तिर एक कमा राख्ने, रोमन लिपिको अंग्रेजी लेख्दा सम्बन्ध सूचक परसर्ग (s) को अगाडि मास्तिर कमा राख्ने चलन पनि पोह रियादले चलाएको उल्लेख गरेको बताइएको छ । अन्य चिन्हहरूको प्रचलनको सन्दर्भमा पनि पोह रियाद बाबु छोराकै हात हुनसक्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

यसै सन्दर्भमा रोममा बसोबास गर्दै आएका कोह् मार पोह् रियादकै वंशज पोह् रियाद अपुल्लसले रोम कै कानूनबमोजिम आफ्ना पूर्वजले गरेको आविष्कारवापत रोयल्टी पाउने अधिकारको सम्बन्धमा रोमको माथिल्लो अदालतमा आफ्नो दावा पेश गरेको चर्चा गरिएको छ । साथै प्रतिलिपि अधिकार ऐनअनुसार रोमको अदालतले विरामचिन्हहरूको प्रयोग भएको संख्याअनुसार अपुल्लसलाई रोयल्टी दिने फैसला सुनाएको उल्लेख छ ।

यसै क्रममा शर्माले विश्वका विकसित भाषाहरूमा प्रयोगमा आएको थोप्ले पूर्णविराम नेपाली भाषामा प्रयोग गर्न सकिने वा नसकिने भन्ने विषयमा नेपाली विद्वान्हरूबाट विचार विमर्श हुनुपर्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । साथै आजभन्दा १००० वर्षअघि लेखिएको देवनागरी लिपिको रामायणको पदान्तमा कुनै चिन्ह प्रयोग नभएको पनि उल्लेख छ ।

प्रतिलिपि अधिकार कानूनको चर्चाको सन्दर्भमा नेपालमा २०२२ सालमा यस्तो कानून बनेको र यस अधिकारको अवधि अधिकार प्राप्त धनीको जीवनभर र शेषपछि ५० वर्षसम्म मात्र रहने भनी सीमा निर्धारण भएको उल्लेख छ । वर्तमान अवस्थामा आइपुग्दा प्रतिलिपि अधिकार ऐन अन्तर्राष्ट्रिय भएर बुद्धिजीवीहरूको प्रमुख बाँच्ने आधार भएको बताइएको छ ।

३.७.५ 'साङ्केतिक भाषा' को अध्ययन

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको 'साङ्केतिक भाषा' शीर्षकको लेख वि.सं. २०५१ सालमा 'मधुपर्क' को वर्ष ७, अङ्क २७ मा प्रकाशित भएको हो । यस लेखमा आदिमानवले आफ्ना मनका भाव व्यक्त गर्न प्रयोग गरेका ज्ञान वा इशाराहरू समयको परिवर्तनसँगै विकसित हुँदै आजको लिपिको विकास भएको चर्चा गरिएको छ ।

आदिमानवहरू त्यसबेला आफ्नो मनका भाव विभिन्न प्रकारका इशाराको बलमा प्रकट गर्थे भन्ने बताउँदै यस्तै ज्ञान वा इशारालाई यहाँ 'साङ्केतिक भाषा' भनिएको उल्लेख छ । यसै सन्दर्भमा एक परिवारका भाषाभाषीले असम्बद्ध अर्को परिवारका भाषाभाषीसँग कुराकानी गर्दा, ठूलो देशका एकछेउमा बसोबास गर्नेले अर्को छेउमा बसोबास गर्नेसँग भाषाको अभावमा इशाराकै प्रयोग गर्ने बताइएको छ । यो शान पनि ठाउँअनुसार बालक, ज्ञानी, अज्ञानी, लाटा लाठीको पनि भिन्न भिन्न हुने उल्लेख छ । प्राचीन शान गर्ने प्रक्रिया समय, स्थान आदिको परिवर्तनले गर्दा त्यो मुक भाषामा परिवर्तन हुँदै आएको बताइएको छ । यसका साथै परिस्थिति, उत्कट अभिलाषा र सामाजिक एकताको कारणले गर्दा ती पुराना सङ्केतलाई त्यागी समय र जलवायुको अनुकूल हुने नयाँ-नयाँ सङ्केतहरूबाट आफ्ना हृदयका भावनाहरूलाई बढी बोधगम्य हुने गरी ती संकेत आफ्नो सामर्थ्यअनुसार प्रयोग गर्न थालेको बताइएको छ । दिग्, देश, कालअनुसार विभिन्न स्थानका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने साङ्केतिक भाषा पनि विभिन्न प्रकारका, भावुक, गम्भीर तथा रहस्यात्मक हुने उल्लेख छ ।

विभिन्न विद्वान्हरूको भनाइको चर्चा गर्दै कुनै विद्वान्को भनाइमा मानिसको सृष्टि भिन्दाभिन्दै ठाउँमा भएकाले मनुष्य जातिको रूप, रङ्ग, शरीरको बनावट, भाषा आदि सबै कुरामा भिन्नता आएको बताइएको छ भने कुनै विद्वान्का भनाइमा आदिकालमा मानिसको जन्म एकै ठाउँबाट भएको र तिनीहरू आफ्ना स्वतन्त्र इच्छाअनुसार विभिन्न स्थानमा बसाइँ सार्दै गएकाले बसोबास गर्ने स्थानको जलवायुको परिवर्तनसँग एक-अर्कामा भिन्नता आएको बताइएको छ । उदाहरणस्वरूप युरोप र एशियाका मानिसहरू एकै ठाउँबाट फुटेर विभिन्न ठाउँमा फैलिएको कुरा वर्तमान भाषाशास्त्रीहरूको अन्वेषणबाट पत्ता लगेको बताइएको छ । यसैको फलस्वरूप तिनका केही शब्दहरूको उच्चारणमा समानता देखिएकाले नै यस्तो अनुमान गर्न सकिएको उल्लेख छ । साथै संकेतका आधारमा मात्र हृदयका भाव व्यक्त गर्न असमर्थ भएकाले नै वस्तुहरूका ध्वनिबाट नै वस्तुको नामकरण गरी व्यवहार गर्न अग्रसर भएको बताइएको छ ।

यसै क्रममा हजारौं वर्षसम्मको अनुभव र ज्ञानको आधारमा सङ्केत र ध्वन्यात्मक भाषालाई आउँदो समयमा व्यवहारयोग्य हुन नसक्ने विचार गरी वर्णको आविष्कार भएको बताइएको छ । आर्य साहित्यमा अनन्तकालदेखि अविच्छिन्न रूपमा चलिआएको वेद पनि साङ्केतिक र ध्वन्यात्मक भाषाको प्रचलनको समयमा नै पूर्ण सभ्य र शिक्षित भएका आर्यहरूको परिमार्जित तथा परिष्कृत रूप स्थीर भइसकेपछि पनि कैयौं पुस्तासम्म कण्ठस्थ गराइने हुनाले यसलाई श्रुति भनिएको बताइएको छ । यस्तो परम्परा बसेको हजारौं वर्षपछि, अर्थात् देवनागरी लिपि स्थीर भएपछि मात्र यसले लिपिमा सुरक्षित हुन पाएको उल्लेख छ । यसै क्रममा समयको प्रवाहसँगै परिष्कृत र परिवर्तित हुँदै स्थीर रूप प्राप्त गरेको देवनागरी लिपिलाई आजको वैज्ञानिक कम्प्युटरको युगमा पनि नेपाली भाषा र वाङ्मयलाई व्यक्त गर्ने तथा सुरक्षित गर्ने अभिभारा सुम्पिएको उल्लेख गर्दै गहिरिएर विचार गर्दा आजको यो लिपिमा पनि प्राचीन साङ्केतिक भाषामा प्रयोग गरिने सङ्केतको आभास देखिने बताइएको छ ।

३.७.६. 'लिपि: मानव उद्भवदेखि वर्तमानसम्म' को अध्ययन

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको 'लिपि: मानव उद्भवदेखि वर्तमानसम्म' शीर्षकको लेख वि.सं. २०५१ सालमा 'मधुपर्क' को वर्ष १२, अङ्क २६ मा प्रकाशित भएको हो । यसमा लिपिको विकासको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, लिपिको परिचय, उत्पत्ति, प्रकार तथा विभिन्न लिपिको विकासको विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

विश्वमा मानव जाति सृष्टि भएको धेरै वर्षपछि मानव सभ्य हुँदै आएपछि देखेका, सुनेका र गरेका घटनासँग पुराना कुरालाई सुरक्षित तथा स्थायी रूपमा राख्नका लागि मानवले लिपिको आविष्कार गरेको बताइएको छ । सर्वप्रथम चित्रात्मक लेखन प्रणालीको सुरुवात 'मेसोपोटामिया' (इराक) को दक्षिणी भागको समरेली नगरवाटै भएको अनुसन्धानवाट पत्ता लागेको बताइएको छ । संसारका प्रथम लेखक मानिने समरेली जातिद्वारा माटोको इँट जस्तो चाक्लो बनाएर खोपेका अक्षरहरू भएको माटाको कपेरो बेलायतको संग्रहालयमा रहेको बताइएको छ । यसरी अक्षर खोप्ये भन्ने कुरा 'सर हेनरी लेयार्ड' ले पत्ता लगाएको उल्लेख छ । मेसोपोटामियापछि लेखनकलाको सुरुवात मिश्रमा भएको र त्यहाँ चित्रात्मक लेखनकला सुरु भएको उल्लेख गर्दै मिश्रका लेखकहरूले नर्कटको कलमले नर्कटकै बोक्रा र पातहरूमा लेख्ने गरेको र त्यसलाई 'पपीरस' भन्ने गरेको बताइएको छ । यही शब्द पछि अंग्रेजीमा 'पेपर' भएको हुनसक्ने उनको अनुमान रहेको उल्लेख छ । पपीरसमा लेखिएको सबभन्दा पुरानो पुस्तक 'मृतको पुस्तक' बेलायतको संग्रहालयमा राखिएको र यसको लेखनकाल पिरामिडको निर्माणकालसँगै रहेको बताइएको छ ।

यो पुस्तकपछिको सबैभन्दा पुरानो पुस्तक 'टाह होखे' का उपदेशहरू लेखिएको र यो यहूदीहरूका न्यायकर्ता मोजेजको जीवनकाल (ई. पु. १४ औं शताब्दी) र वेदको लेखनकालभन्दा २०० वर्ष पछिको भएको अनुमान गरिएको बताइएको छ । साथै यो पुस्तक 'इलियाद र ओडिसी' का लेखक होमरको समय र राजा सोलोमनको 'उखान सङ्ग्रह' को लेखनभन्दा २५०० वर्षजति पुरानो भएको बताइएको छ । यसै सन्दर्भमा लिपिको उत्पत्तिको विषयमा चर्चा गर्दै भारतीय विद्वानहरूका अनुसार ब्रह्माले बनाएका हुनाले ब्राह्मी नाम रहेको उल्लेख छ । त्यसैगरी मिश्रीहरूले मिश्री लिपि निर्माण गर्ने आइसिस भएको मान्ने बताइएको छ भने बेबोलोनियाका मानिसहरू 'नेबो' लाई, पुरानो यहूदी 'मोमेज' लाई, युनानीहरू हर्मेस वा पैलिमस, प्रमेथ्युस, आर्क्युस र लिनोज आदिलाई मान्ने उल्लेख छ ।

लिपिको विषयमा पनि भाषाको जस्तै अन्धपरम्परा रहेको चर्चा गर्दै मानिसले आफ्नो आवश्यकताअनुसार लिपिको निर्माण गरेका र यसको सुरुवात मानिसको जड्गली अवस्थादेखि नै भएको अनुमान गर्न सकिने बताइएको छ । यसै क्रममा लिपिको विकासक्रमलाई चित्र लिपि, सूत्र लिपि, प्रतीकात्मक लिपि, भावमूलक लिपि, भावध्वनिमूलक लिपि, ध्वनिमूलक लिपि गरी विभाजन गर्न सकिने उल्लेख गरिएको छ । चित्र लिपिलाई सबभन्दा पहिलो लिपि र यसैबाट चित्रकलाको सुरुवात भएको उल्लेख गर्दै दुडुगा, गुफा, भित्ता आदिमा चित्र लेखेर राखिने र यस्ता चित्र युनान, इटाली, पुर्तगाल, स्पेन, ब्राजिल आदि देशमा पाइने बताइएको छ । त्यसै गरी सूत्र लिपिको इतिहास पनि पुरानो मानिएको बताइएको छ । संस्कृतका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरू यही परम्परामा बनेको उल्लेख गर्दै यसमा डोरीमा रङ्गी-चङ्गी धागो बाँधेर भुण्ड्याउने, डोरीलाई नै रङ्गीविरङ्गी पारी रङ्ग्याउने, डोरी वा छाला आदिमा रङ्गीविरङ्गी वस्तुहरू जडान गर्ने आदि प्रयोगमा ल्याउने गरेको बताइएको छ । त्यस्तै टाढा रहेका मानिसलाई कुनै वस्तु पठाएर विषयको बोध गराउने किसिमको चिन्हलाई प्रतीकात्मक लिपि भनिने उल्लेख गर्दै निमन्त्रणाको लागि पान, सुपारी पठाउनु यसको उदाहरण मान्न सकिने बताइएको छ । साथै भावमूलक लिपिमा विषयबोधको निमित्त चित्रमूलक लिपिलाई नै मिलाएर लेखिने बताइएको छ । उदाहरणस्वरूप सामान्य चित्रलिपिमा कागको चित्रले एक पन्छीलाई बुझाउँछ भने भावमूलक लिपिमा बाठो मानिस वा कालो मानिसलाई बुझाउन यस्तो चित्र प्रयोग हुनसक्ने बताइएको छ । यसै क्रममा भावध्वनिमूलक लिपि चित्र लिपिको परिमार्जित रूप भएको उल्लेख गर्दै मिथ्री, मेसोपोटामियन, चिनियाँ, हिती, आदि लिपि यसैअन्तर्गत पर्ने बताइएको छ । साथै ध्वनिमूलक लिपिले ध्वनि प्रकट गर्ने र त्यसै आधारमा कुनै वस्तु वा त्यसको भावलाई लेख्न सकिने बताउँदै नागरी र नागरी वर्गका अरबी, अङ्ग्रेजी आदि लिपिहरू ध्वनिमूलक भएको उल्लेख छ । ध्वनिमूलक लिपिका पनि अक्षरात्मक र वर्णात्मक दुई भेदको चर्चा गर्दै भाषाविज्ञानका दृष्टिबाट वर्णात्मक लिपिलाई पूर्ण विकसित र आदर्श लिपि मान्नुपर्ने बताइएको छ ।

संसारमा चलेका लिपिहरूलाई प्रमुख दुई भागमा बाँड्न सकिने बताउँदै पहिलो वर्गमा क्यूनिक (तीनचुच्चे), हिरो ग्लाइफिक, क्रिट, सिन्धु घाँटीको लिपि, हिहाइट लिपि, चिनियाँ, मध्य अमेरिका र मेक्सिको आदि स्थानका लिपिहरू र दोस्रो वर्गमा दक्षिणी सामी लिपि, हिब्रू, फोनेशियन, खरोष्ठी, आर्मेइक, अरबी, भारतीय, ग्रीक, ल्याटिन लिपि पर्ने उल्लेख छ । यसै क्रममा भारत वर्षका लिपिहरूअन्तर्गत सिन्धुघाँटीको लिपिको पुरानो नमूना सिन्धुघाँटीमा पाइएको चर्चा गर्दै यसको उत्पत्तिका बारेमा तीन मत रहेको बताइएको छ । यसअन्तर्गत एच. हेरान र जान मार्शल नामक व्यक्तिले सिन्धुघाँटीको सभ्यतालाई द्रविडको सभ्यता मान्दै द्रविडहरू नै यसका आविष्कारक मानेको बताइएको छ । त्यस्तै एल.ए. बैडेल र डा.प्राणनाका अनुसार यो लिपि सुमेरी लिपिबाट निस्केको बताइएको छ भने केही व्यक्तिका भनाइमा आर्य वा असुर जातिका मानिसले यस लिपिको निर्माण गरेको बताइएको छ । यसै क्रममा लिपिको प्राचीनताको सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान् तथा ग्रन्थमा पाइएका लिपिसम्बन्धी कुराहरूको चर्चा गरिएको छ ।

सिन्धुघाँटीको लिपिबाहेक भारतमा खरोष्ठी तथा ब्राह्मी लिपिमात्र पाइएको बताइएको छ । खरोष्ठी लिपिको सामग्री ई.पू. चौथो शताब्दी देखि ई. तेस्रो शताब्दीसम्मको पाइएको उल्लेख गर्दै चिनियाँ साहित्यमा यो लिपि सातौँ शताब्दीसम्म चलेको बताइएको छ । यस लिपिको नाम खरोष्ठी रहनाका पनि विभिन्न कारणहरू भएको बताइएको छ । जस्तै:

- खरोष्ठ नाम गरेका व्यक्तिले बनाएको हुनाले,
- खरोष्ठ नामको सीमाप्रान्तका अर्धसभ्य मानिसमा चलेको हुनाले,

- गधाको छालामा लेखिएको वा लेखिने हुनाले, 'खर पृष्ठी' र त्यसपछि त्यसैलाई खरोष्ठी भनियो, आदि ।

भारतको पश्चिमोत्तर प्रान्तमा मात्र एक अशोक स्तम्भ यही लिपिको पाइएको र यसको भाषा 'दरद' भनिएको उल्लेख गर्दै यो खस वा नेपालीको प्राचीन कालको रूप हो भन्ने अनुमान गरिएको बताइएको छ ।

ब्राह्मी लिपिको चर्चा गर्ने क्रममा यसलाई प्राचीन भारतको सर्वश्रेष्ठ लिपि मानिने र यसका प्राचीन नमूना स्तूप र शिलालेखमा पाइएको उल्लेख छ । यसको समय ई. पू पाँचौ शताब्दीदेखि ३५० ई. सम्म मानिएको उल्लेख गर्दै यसको नामाकरणको सम्बन्धमा पनि विभिन्न मतहरू रहेको बताइएको छ । जस्तै:

- यो लिपिको चलन धेरै वर्षदेखि चलेर आएको हुनाले यसका निर्माणकर्ता ब्रह्मा नै हुन् भन्ने धारणा भएको हुनाले नै यो लिपिको नाम 'ब्राह्मी' रहेको हो ।
- भारतीय आर्यहरूले ब्रह्म (बेद अर्थात् ज्ञान) को रक्षाका निमित्त बनाएका हुनाले 'ब्राह्मी' नाम रहेको हो । आदि ।

धेरै विद्वान्हरूको सेमेटिक (सामी) लिपिबाट ब्राह्मी लिपिको विकास भएको हो भन्ने विचारमा एकमत रहेको उल्लेख गरिएको छ । ब्राह्मी लिपिको नेपाली ज्ञाताहरूमा हेमराज शाक्य, धनबज्र बज्राचार्य, शंकरमान राजवंशी, नरहरि योगी, मोहनप्रसाद खनाल, जगदीशचन्द्र रेग्मीको नाम उल्लेख छ ।

अन्य लिपिको चर्चा गर्ने क्रममा गुप्ता लिपि वा पूर्व लिच्छवी लिपिको उल्लेख गर्दै यसको समय चौथो र पाँचौ शताब्दी भनिएको छ । नेपालमा यो लिपि पूर्वकालीन लिच्छवी राजाहरूको समयमा चलेको र पूरातत्त्व विभागले यसलाई 'पूर्व लिच्छवी लिपि' नामकरण गरेको बताइएको छ । पूर्व लिच्छवी भनेर वृषदेवको समयदेखि शिवदेव प्रथमको समयसम्मलाई मानिएको छ । यसको प्रमुख साधन मानदेवका समयको चाँगुनारायणको लिच्छवीकालीन अभिलेखलाई मान्न सकिने उल्लेख छ । लिच्छवी लिपिका ज्ञाता नेपाली विद्वान्हरूमा नयराज पन्त, नरहरिनाथ योगी, हेमराज शाक्य, जनकलाल शर्मा, शंकरमान राजवंशी, मोहनप्रसाद खनाल, डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी, दिनेशराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, गौतमबज्र बज्राचार्य, ज्ञानमणि नेपाल र प्रेमकुमार खत्रीको नाम उल्लेख गरिएको छ ।

पूर्व लिच्छवी लिपिबाट केही कुटिल ढङ्गले मात्राहरूको संयोग गरी बनाइएको लिपिलाई कुटिला वा उत्तर लिच्छवी लिपि भनिएको छ । यसको समय करिब ६४५ वि.सं. देखि १०६५ सम्म (अंशुवर्मादेखि गुणकामदेव प्रथमसम्म) बताइएको छ । भारतीय विद्वान्हरू यस लिपिबाट पुरानो नागरी लिपि र शारदा लिपि विकास भएको मान्ने उल्लेख छ । नेपालमा भने यस लिपिपछि रञ्जना लिपिको क्रम भएको उल्लेख गर्दै मल्लकालीन समयका हस्तलिखित ग्रन्थहरू, बौद्ध ग्रन्थहरू र नेवारी भाषाका ग्रन्थहरू रञ्जना लिपिमा भएको बताइएको छ । रञ्जना लिपिपछि भुजिमोल र भुजिमोलपछि पाचुमोल लिपिको क्रम उल्लेख गरिएको छ । यही क्रममा नन्द नागरी लिपिको उल्लेख गर्दै यसैबाट आजको नागरी लिपि बनेको बताइएको छ । पन्ध्रौं शताब्दीदेखि काठमाडौं उपत्यकामा नागरी लिपि प्रचलनमा रहेको र यसको प्रमाणस्वरूप विभिन्न शिलापत्र, ताम्रपत्र र लालमोहरहरू रहेको उल्लेख छ । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको 'बाल्मीकि रामायण' संसारमा रहेको देवनागरी लिपिको सबैभन्दा प्राचीन ग्रन्थ मानिएको उल्लेख छ । यो ग्रन्थ आजभन्दा १००० वर्षअघि लेखिएको भन्ने अङ्कित भएको बताइएको छ ।

नेपालमा पाइएका अरू लिपिहरूमा किराँत लिपि, भोट लिपि र मैथिली लिपि प्रसिद्ध रहेको बताइएको छ । नेपालमा चलेका धेरैजसो लिपिहरू ब्राह्मी लिपि कै शाखा-सन्तान भएको उल्लेख छ । यसै क्रममा ब्राह्मी लिपिबाट बनेका सबै लिपिहरूको व्यवहारिक पक्षलाई समावेश गरी नागरी लिपिको निर्माण गरिएकाले यो लिपि अरू लिपिभन्दा अत्यन्त वैज्ञानिक, स्पष्ट र

सुगम रहेको बताइएको छ । नेपाली साहित्यको भण्डार देवनागरी लिपिमा रहेको उल्लेख गर्दै देवनागरी लिपिबाट नै हाम्रो उद्देश्य र भावना साकार हुने बताइएको छ ।

३.७.७. 'नेपाली शब्दसम्पदा'को अध्ययन

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको 'नेपाली शब्दसम्पदा' शीर्षकको लेख वि.सं. २०५२ सालमा 'समकालीन साहित्य' पत्रिकाको वर्ष ५, अङ्क ३ मा प्रकाशित भएको हो । यसमा शब्दको परिचय, नेपाली भाषामा अन्य भाषाका शब्दहरूको प्रभाव, शब्दनिर्माण प्रक्रिया आदिका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

वर्तमान विकसित युगमा सबै राष्ट्रको सैनिकशक्ति, जनशक्ति, शस्त्रास्त्र आदिको शक्ति साधारण रूपमा विचार गर्दा नै अन्दाज गर्न सकिने भएपनि भाषागत शाब्दिक सम्पदाजन्य शक्ति भने अन्दाज गर्न नसकिने, अपरिमेय भएको बताइएको छ । शाब्दिक सम्पदाको आधारमा नै जातिको भाषा, संस्कृति, इतिहास, भूगोल आदि सम्पूर्ण विषयको बोध हुने उल्लेख गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा 'यदि कुनै पनि जाति वा राष्ट्रको भाषागत शाब्दिक सम्पदा न्यून वा कमजोर छ भने त्यो राष्ट्र वा त्यसको जनशक्ति, बुद्धिशक्ति र विद्याशक्ति आदि सबै मानवोपयोगी चिन्तनका विषय र साधनले ठगिन्छ' भन्ने कुरा भाषाविज्ञानले स्पष्टसँग घोषणा गरेको बताइएको छ । साथै जुन व्यक्ति जति योग्य र विद्वान् हुन्छ उसको शब्दसम्पदा उति नै बढी हुने कुरा व्यवहारले नै सिद्ध गरिसकेको बताइएको छ ।

यसै क्रममा राष्ट्रको चौतर्फी विकास, उद्योग-उन्नति र विभिन्न चिन्तन मननका क्षेत्रमा पर्ने विविध विषयलाई लिएर भएको खोजतलास आदि कार्यविधिको अवलोकनबाट राष्ट्रिय शब्दसम्पदाको अनुमान गर्न सकिने बताइएको छ । राष्ट्रभित्रका विभिन्न भाषाहरूलाई अनादृत नगरी तिनबाट सहयोगको अपेक्षा गरिएको हुनुपर्ने चर्चा गर्दै अन्य उपभाषाबाट ग्रहण गरिएका शब्दसम्पदाले दिग्-देश-काल आदि सबैको प्रतिधिनित्व गर्ने बताइएको छ । यसैको उदाहरणस्वरूप लेखकले तर्जुमा गरेको 'नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' मा नेपाली भाषाले आत्मसात् गर्न सक्ने नेपालका १३ भाषाका शब्दहरू समावेश गरिएको सन्दर्भ उल्लेख गर्दै यसले नेपाली भाषाको शब्दसम्पदाको प्रबर्द्धनतर्फ महत्त्वपूर्ण योगदान दिने बताइएको छ । साथै यही सिद्धान्तको आधारमा युरोप तथा एशियाका विभिन्न भाषाका शब्दसम्पदा प्रबर्द्धन भएको बताइएको छ ।

हाम्रो सामाजिक परम्परा, भौगोलिक सम्बन्ध, धार्मिक अवधारणा आदिले गर्दा हाम्रो भाषामा संस्कृतको प्रभाव चाहिने भन्दा बढी भएको चर्चा गर्दै हाम्रा विद्वान्हरूले संस्कृत शब्दहरूलाई प्रयोग गर्ने क्रममा तिनलाई नापी, जाँची, तौली आफ्नोपनमा खारेज ग्रहण गरी प्रयोग गर्नुपर्ने बताइएको छ । यसै क्रममा २४० वर्षदेखि प्रशासनिक तथा सामाजिक भार वहन गर्दै आएको नेपाली भाषामा सामान्य रूपका शाब्दिक विविधताहरू समावेश भएको चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा शब्दको चर्चा गर्दै शब्दको निर्धारण र द्योतन अलग-अलग मूल ध्वनिबाट हुने र तिनै ध्वनिबाट शब्दको निर्माण गरिने बताइएको छ । साथै हरेक अक्षर ध्वनिको संयोगको साकार रूप भएको चर्चा गर्दै हरेक सार्थक ध्वनिको संयोगबाट शब्द र यिनै शब्दका संयोगबाट वाक्य बन्ने बताइएको छ । यसै सन्दर्भमा शब्द, ध्वनिलाई ढाक्ने आवरण, रूप उसको शरीर, अर्थ उसको प्राण हो भन्दै यदि अर्थ नभएमा शब्द निर्जीव र निरर्थक हुने बताइएको छ । साथै शब्द र अर्थको नित्यता शब्दको लौकिक प्रयोग वा व्यवहारबाट थाहा हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

वैयाकरणीहरूमा शब्दोत्पत्ति गर्ने अधिक योग्यता हुने बताइएको छ । यसै क्रममा गार्ग्य र अरू केही प्रसिद्ध वैयाकरणीहरूको भनाइमा यदि कुनै शब्दको अर्थ, शब्दको विद्यमान धातुको अर्थसँग मेल खान्छ भने त्यस शब्दको निर्माण व्याकरणको आधारमा भएको छ भने त्यस्तो शब्दलाई व्युत्पन्न र अरू अव्युत्पन्न मानिने बताइएको छ । नेपाली भाषाका मौलिक, तद्भव र तत्सम गरी २४०० भन्दा बढी धातुहरू रहेको र यिनैबाट हामीलाई आफ्नो लक्ष्य सिद्धगर्न पर्याप्त सहयोग हुने उल्लेख गरिएको छ । साथै नेपाली भाषामा रहेका प्रकृत प्रत्ययहरूको संयोगबाट विभिन्न आवश्यकताहरूको पूर्ति गर्न सक्ने अनेकौं शब्द र प्राविधिक शब्दहरू निर्माण गर्नेतर्फ विद्वान्हरूको ध्यान गएमा हामी सम्पन्न बन्न सक्ने बताइएको छ । यसै क्रममा विभिन्न कामका आधारमा धातुहरू वर्गीकरण गरी तिनैबाट उपयुक्त प्रत्यय, उपसर्गको संयोगद्वारा शब्दहरूको निर्माण गरेमा शब्द र शब्दको निर्वचन ठिक हुने विचार व्यक्त गर्दै यसरी निर्मित शब्द सुरुमा नौला र अफ्यारा लागेपनि प्रयोग गर्दै जाँदा स्वाभाविक लाग्ने बताइएको छ । यसै सन्दर्भमा नेपाली धातुबाट बनेका विभिन्न शब्दहरूका उदाहरणसमेत प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै:-

घुम् (घुम्नु) धातुबाट बनेका शब्दहरू:-

घुम	घुमाउटी	घुमिञ्जेल	घुमोट
घूम	घुमाउँदो	घुमुवा	घुमौट
घुमक्कड	घुमौटी	घुमैँठो	घुमौरी
घुमन्ता (ते)	घुमाउरी	घुमैँसो	घुमौरो
घुमा	घुमाउरो	घुमेत्रो	घुम्टी
घुमाइ	घुमाहा	घुमैया	घुम्टी
घुमाउ		घुमिँदो	आदि ।

त्यसै गरी नामहरूबाट हामीलाई चाहिए जति शब्द बनाउन सकिने उल्लेख गर्दै संयुक्त शब्दहरूको उदाहरण यसरी दिइएको छ:

नेपाली + भारती = नेभाली
 भारती + नेपाली = भापाली
 नेपाली + यूरोपीय = नेरोपीय
 यूरोपी + नेपाली = यूरोपाली

नेपाली + चीनी = नेपानी
 चीनी + नेपाली = चीपाली आदि ।

यस्तै प्रकारले नेपाली माटो पानीका लाखौं शब्दहरू बन्न सक्ने बताइएको छ । यसका साथै सामान्य साहित्यिक शब्दभन्दा प्राविधिक तथा वैज्ञानिक शब्दहरूको निर्माण गरी व्यवहारमा प्रयोग हुँदै गएमा हाम्रो शब्दसम्पदा गौरवशाली बन्दै जाने विचार व्यक्त गरिएको छ । शब्द निर्माणसम्बन्धी यो विचार विद्वान्हरूका बीच अन्तरक्रिया होस् भन्ने हेतुले दिइएको समेत उल्लेख गरिएको छ ।

विभिन्न भाषाका शब्दसम्पदाको चर्चा गर्ने क्रममा वर्तमान संसारमा चलेको अंग्रेजी भाषामा अरू प्रचलित भाषाहरूमा भन्दा बढी शब्दसङ्ख्या देखिएको उल्लेख गर्दै ई. १९३४ को वेबस्टरको शब्दकोशमा ५,५०,००० भन्दा बढी शब्दहरू रहेको बताइएको छ । आजकालका विद्वान्हरूले शब्दसम्पदाको दृष्टिले संस्कृत भाषालाई दोस्रो मान्ने गरेको उल्लेख गर्दै त्यस कुरामा आफ्नो असहमती रहेको बताउँदै संस्कृतमा जति शब्दको ऊर्जाशक्ति संसारका अरू कुनै भाषामा पनि नभएको बताइएको छ । नेपालका प्रसिद्ध वैयाकरणी पं. वीरेन्द्र केशरीको विचारमा

नेपाली भाषालाई नै प्राकृत भाषा मानिएको उल्लेख गर्दै यही विचारलाई समर्थन गरी जयपृथ्वीबहादुर सिंहले 'प्राकृत व्याकरण' लेखेको बताइएको छ ।

यसै सन्दर्भमा दिन प्रतिदिन व्यवहार बढ्नुका साथै भाव व्यक्त गर्ने शब्दहरूको खाँचो बढ्नु स्वाभाविक भएको र यसै खाँचोलाई पूर्ति गर्न नेपाली भाषीहरूले हिन्दीमा प्रयुक्त कठिन संस्कृत शब्दहरूलाई विचारै नगरी ग्रहण गर्न थालेकाले नेपाली मौलिकता हराउँदै गएको र यसको सुरक्षाको लागि केही नेपाली युवकहरूले भर्त्सनावादी आन्दोलन सुरु गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै स्वदेशी विभिन्न भाषाका शब्दसमूहलाई राष्ट्रिय शब्द सम्पदाको रूपमा ग्रहण गर्ने हो भने हामी निकै अगाडि हुने बताइएको छ । जुन व्यक्ति विभिन्न भाषाभाषीसित सम्पर्क गर्छ र नयाँ नयाँ वस्तु र विषयको व्यवहार गर्दछ, यस्तो व्यक्तिको शब्दसम्पदा अन्य साधारण व्यक्तिको भन्दा बढी हुने बताइएको छ । विदेशी भाषीहरूले आफ्नो भाषामा विदेशी भाषाका शब्दहरू कति समावेश भएका छन् भन्ने गणना गरेजस्तै नेपाली भाषामा पनि आगन्तुक शब्दहरूको गणना हुनु वाञ्छनीय भएको बताउँदै प्रामाणिक कोशको अभावमा यस्तो गणना असम्भव रहेको उल्लेख गरिएको छ । साथै हाम्रो भाषामा भएका अरूभाषाका अनावश्यक शब्दहरू भिकी तिनका ठाउँमा देशज शब्दहरूको प्रयोग गरी सम्पूर्ण नेपाली वाङ्मयलाई नेपालीपनले सिंगार्दै अघि बढ्न सकेमा हाम्रो शब्द सम्पदाको महिमा र गरिमा महत्त्वपूर्ण हुने बताइएको छ ।

३.७.८. 'हामी शब्दलाई माया गर्न सिकौं' को अध्ययन

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको 'हामी शब्दलाई माया गर्न सिकौं' शीर्षकको लेख वि.सं. २०५४ सालमा 'समसामयिक साहित्य' को वर्ष ८, अङ्क १ मा प्रकाशित भएको हो । यसमा शब्दभण्डारको वृद्धि तथा ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि प्रत्येक व्यक्तिले अपनाउनुपर्ने कार्यहरूको विषयमा चर्चा गरिएको छ । साथै यसमा काल र स्थानभेदले शब्दहरूका रूप र अर्थ बदलिने कुरा बताइएको छ । केही शब्दहरूको ऐतिहासिकता तथा वर्तमान समयमा त्यसले व्यक्त गरेको अर्थको सान्दर्भिकतालाई देखाइएको छ ।

राम्रो प्रकारले अर्थआदि जानेर प्रयोग गरेको शब्द कामधेनुसमान हुने उल्लेख गर्दै आफूमा प्राप्त शब्दभण्डारको ज्ञानअनुसार नै हामीले शब्दको चयन र प्रयोग गर्न सकिने बताइएको छ । यसै सन्दर्भमा शब्द शक्ति बढाउन हामीले गर्नुपर्ने कार्यलाई सुभावस्वरूप बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । ती बुँदाहरूलाई तल उल्लेख गरिएको छ ।

- शब्दमा मन लगाऔं
- धेरै विषय पढ्नु
- शब्दको खाता खोल्नुहोस्
- कोशको आदती वा कोश - व्यसनी बनौं
- शब्दको मूल स्रोत पत्ता लगाउनु
- शब्दका भाइबन्धु खोज्नु
- अन्य भाषाका शब्दहरूको परिचय

मानिस जस्तै शब्दजगतमा पनि नयाँ शब्दहरूको जन्म भइरहने र काल र स्थान भेदले शब्दहरूका रूप र अर्थ बदलिने बताइएको छ । मानिसको जस्तै शब्दको पनि एक शास्त्र र एक इतिहास हुने बताउँदै केही शब्दहरूलाई उदाहरणस्वरूप उल्लेख गरिएको छ । जस्तै:

नर-भाषावैज्ञानिक यास्कको मतअनुसार यो शब्द 'नृत्' धातुबाट बनेको हो, यसको अर्थ हो नाच्नु । पुरुष कार्यवश दिनभर यता-उता नाच्नु वा घुमफिर गर्नुपर्दछ । यसकारण कामको

निमित्त नाच्चे जीव 'नर' भनिन लाग्यो । 'नर' शब्द पुरुषको विशिष्टताको बोधक छ । जस्तो काम त्यस्तै नाम वा कामअनुसारको नाम ।

अतिथि-प्राचीनकालमा यस्ता महात्मा थिए, जो पहिले आफ्नो आगमनको सूचना नदिईकन घुमघाम गर्दै सद्गृहस्थकहाँ गएर रोकिन्थे, अतः त्यस्तालाई अतिथि भन्दथे । यस्ताको आउने जाने तिथि निश्चित हुँदैनथियो । अब त आउने पाहुना वास्तवमा सतिथि वा आउने तिथिको सूचनाका साथै आउनेजाने गर्दछन्, तथापि पुरानो चलनअनुसार 'अतिथि' नै भनिए ।

यसरी नै कैयन् संस्कृतका शब्दहरू आजकाल नेपालीमा भिन्नभिन्न अर्थमा प्रयोग भएको बताइएको छ । जस्तै: प्रणको अर्थ संस्कृतमा 'प्राचीन' हो तर नेपालीमा 'प्रतिज्ञा' भएको बताइएको छ । यसै क्रममा अंग्रेजीका प्रसिद्ध विद्वान् डा. आर्थर ब्रायन्टले अंग्रेजी भाषाको मूलमा संस्कृत भाषाका शब्दहरू प्रशस्त रहेको उल्लेख गर्दै अंग्रेजी भाषाले अन्य भाषाहरूबाट शब्दहरूको ठूलो पूँजी सापट लिएको उल्लेख छ । उनले उल्लेख गरेका केही शब्दलाई उदाहरणस्वरूप तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

आवर (घन्टा) - यो संस्कृतको होरा शब्दको बेलायती रूप हो ।

पटेटो (आलु) - यो गुजराती बटाटाको काँटछाँट रूप हो ।

क्यामेल (ऊँट) - यो संस्कृतको क्रमेल हो ।

नाइट (रात्रि) - नक्त ।

डे (दिन) - दिवस ।

हार्ट (हृदय) - हृत् ।

म्यान (मनुष्य) - मानव

न्यू (नयाँ) - नव ।

अखीमा - नारंज । अंग्रेजी - अरेंज

फेन्चमा - अरेन्जर । रुसीमा - नारेजस

स्पेनिसमा - नारंज । जर्मनीमा - ओरन्जेन

ल्याटिनमा - अरंगिया ।

यसबाट हामीले एक ठाउँको शब्द देश विदेशमा भ्रमण गर्दा पनि आफ्नो अस्तित्वको सुरक्षा कसरी गर्दोरहेछ भन्ने थाहा पाउन सकिने बताइएको छ ।

शब्दको स्तम्भलाई ध्यानपूर्वक पढेर, रेडियोको सहायताले पनि शब्दभण्डार बढाउन सकिने बताइएको छ । साथै आफूले जानेका शब्दहरूलाई निरन्तर प्रयोगमा ल्याइरहनु पर्ने र तिनलाई सुत्न नदिनाले शब्दभण्डार बढाउन सकिने पनि बताइएको छ ।

३.७.९. 'नेपाली भाषा र साहित्य' को अध्ययन

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको 'नेपाली भाषा र साहित्य' शीर्षकको लेख वि.सं. २०५४ सालमा 'प्रज्ञा' पत्रिकाको वर्ष २७, अङ्क ८४ मा प्रकाशित भएको हो । यसमा विभिन्न विद्वान्हरूबाट दिइएका मातृभाषाका परिभाषा संलग्न छन् । साथै नेपाली भाषाको सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान्हरूका भनाइलाई उल्लेख गरिएको छ । साथै यसमा नेपाली भाषाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि तथा कालविभाजन गरी नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकाससम्बन्धी चर्चा गरिएको छ ।

नेपाली भाषाको सन्दर्भमा यस लेखको सुरुमै विभिन्न विद्वान्हरूका मातृभाषासम्बन्धी भनाइलाई समावेश गरिएको छ । कृष्णचन्द्र अर्याल तथा वैजनाथ सेढाईका अनुसार बालक अवस्थादेखि आमाले सिकाइदिने बोली हुनाले मातृभाषा नाम रहेको बताइएको छ । मातृभाषा

नहुँदो हो त मानिस लाटा हुने, बोलचाल र व्यवहार गर्न नपाउने बताइएको छ । यसै क्रममा जुन देश वा जातिमा मातृभाषाको महात्म्य वा महत्त्व थाहा छैन अथवा मातृभाषाको मानभाव र सत्कार छैन, त्यस देश वा जातिको प्रभाव नभएकै बराबर छ, जो मानिस मातृभाषादेखि विमुख छ, अधम र नीच सोही हो भन्ने लेखकद्वयको विचारलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यसै क्रममा मातृभाषाको विषयमा गीता शर्मा (सिक्किम), चन्द्रिका व्याकरण (हेमराज), सोनाथ सिग्देल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बाबुराम आचार्य आदिका भनाइहरू प्रस्तुत गरिएको छ । साथै सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बालकृष्ण सम, टुकराज-पदमराज मिश्र, सागरमणि आ.दी., शिवगोपाल रिसाल, ग्रियर्सन आदिका भनाइहरू पनि उल्लेख गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा भाषाको विषयमा पूर्वका प्राचीन-अर्वाचीन विद्वान्हरूको भनाइमा धेरै अन्तर नपाइने कुरा बताइएको छ । साथै नेपाली विद्वान्हरूमा पनि भाषा-विषयमा भिन्नता नदेखिएको र सबैका मतमा आफ्नो विचार व्यक्त गर्ने, आफू चिनाउने र अर्काको चिन्ने साधन हो भन्ने रहेको बताइएको छ ।

यसै क्रममा 'ऐतिहासिक पृष्ठभूमि' शीर्षकअन्तर्गत प्राचीन लिच्छवी राजाहरूको राजभाषा संस्कृत भएको हुनाले नै लिच्छवी शासनको समाप्तिको केही सयवर्षपछि नेपालको राष्ट्रभाषाको स्थान नेपालीले पाएको बताइएको छ । आधुनिक भाषाशास्त्रीहरूले 'शौरसेनी प्राकृत' बाट नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको मान्ने बताउँदै शौरसेनी प्राकृतको जन्म संस्कृतबाट भएको हुनाले नेपाली भाषाको जन्म सोभै संस्कृतबाट भएको मान्न कुनै आपत्ति नहुने बताइएको छ । यसै क्रममा आजको नेपाली भाषाका भर्रा शब्दहरू लिच्छवीकालीन भाषालाई तत्कालीन जनजिब्रोले स्थानीय उच्चारण र भेदहरूबाट फेरबदल भई अनेकै प्राकृत शब्द बन्ने क्रममा बनेको बताइएको छ । त्यसै गरी प्राचीन भारतमा प्राक्कालीन संस्कृतबाट स्थानीय जनजिब्रोले नै विभिन्न प्रकारका प्राकृत र पालीभाषा जन्माएको बताइएको छ । साथै मागधी, अर्धमागधी, शौरसेनी र महाराष्ट्री यी चार किसिमका प्राकृत भाषालाई नै प्राकृतका मुख्य भाषा मानिने बताइएको छ ।

प्राकृत भाषालाई चारप्रकारको मानिए तापनि विद्वान् वीरेन्द्र केशरी अर्यालले नेपाली प्राकृत-प्रत्यय, धातु र शब्दको प्रक्रिया, हलन्त शब्दको प्रयोग, अकरण शब्दका रूप, मध्यपदलोपी समास आदिको विचार गर्दा अरू कुनै प्राकृत भाषामा नभएका व्याकरणगत किल्लीहरू नेपाली भाषामा मात्र भएको हुनाले यसलाई स्वतन्त्र प्राकृत भाषा मान्न सकिने बताइएको कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ । अर्यालको यस्तो विचार भएतापनि भाषाशास्त्रीहरूले नेपालीलाई शौरसेनीबाट उत्पन्न भएको भन्ने कुरा प्रमाणित गरिसकेको बताइएको छ । यसैक्रममा भाषा अन्वेषक ग्रियर्सनको भनाइ पनि 'कसैको मतमा पर्वते भाषाहरूमध्ये खसकुरा (नेपाली भाषा) मा शौरसेनीको बढ्ता प्रभाव परेको छ वा शौरसेनीको विकसित रूप हो अथवा विकृत रूप' भन्ने रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

संस्कृतबाट शौरसेनीको बनोट तथा त्यसबाट नेपालीमा परेको प्रभावको चर्चा गर्ने क्रममा शूरसेन वा मथुराको आसपासमा बोलिने हुनाले नै यसलाई शौरसेनी भनिएको उल्लेख छ । यसको विकासको मूल आधार त्यहाँका पालीकालीन स्थानीय बोलीका नियम र शब्दहरू भएको बताउँदै यसमा संस्कृतको राम्रो प्रभाव परेको बताइएको छ । नेपालीमा शौरसेनीको प्रभाव थाहा पाउनका लागि दिइएको उदाहरणलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रमुख विशेषता:

- क्रियापदका बीचमा विकल्पले 'द' को प्रयोग हुनु । जस्तै: भणति, भन्छ, भन्दछ । करोति, गर्छ, गर्दछ । हिँडछ, हिँडदछ, सुत्छ, सुत्दछ । जान्दछ, पढ्दछ ।
- 'क्ष' को परिवर्तनमा 'क्ख' हुनु । जस्तै:- इक्षु, उक्खु, वक्ष, बक्ख > बक्खु । यस्ता केही अरू शब्दहरू:- 'क्ष' को 'ख' मात्र क्षीरमखीर (शौ.) । 'क्ष' को 'छ' मात्र क्षण छन् (शौ.) >

छिन (ने.) । चिहनम्-चिण्ह (शौ.) > चिनो (ने.) । स्थूलम् - स्थूल (शौ.) > ठूलो (ने.) । पुष्करिणी - पोक्खरिणी (शौ.) > पोखरी (ने.) । वाष्प - बप्फो (शौ.) > बाफ (ने.) । सदृक्षम् - सरिक्खम् (शौ.) > खरिख > सरी (ने.)

यसै क्रममा नेपालीका अन्य अपभ्रंश अर्थात् प्राकृतबाट पनि अपभ्रंश भएर आएका वा विकृत अवस्थाका शब्दहरू भएको र यस्ता शब्दमा मूलध्वनि प्राकृत जस्तै रहने र श, ष, स को भेद नहुने बताइएको छ ।

१. अपभ्रंशमा 'उ' कार अधिक रहन्छ । जस्तै - हाम्रा क्रियाहरू उकारान्त देखिएका छन् । जस्तै: गर्नु, भन्नु, खानु, सुन्नु, देख्नु ...इ. । नेपालीमा साधारण व्यक्तिलाई माया गर्दा उकारान्त शब्दको प्रयोग हुन्छ । जस्तै: रामु, राजु, कालु, देबु, आदि ।
२. अनुनासिक शब्दको प्रयोग हुनुपनि अपभ्रंशको लक्षण भनिन्छ । जस्तै: गरूँ, देखूँ, जाओँ, भनौँ।

शौरसेनी प्राकृत व्याकरणका शब्द, धातु, प्रकृति प्रत्यय आदिबाट बनेका रूपहरू नै नेपाली भाषामा प्रयोग गरेकाले लेखकको विचारमा शौरसेनी प्राकृत नै नेपाली भाषा हो भन्दा पनि बाधा नपर्ने बताइएको छ । यसै क्रममा मागधी भाषालाई निम्नकोटिको ठानी संस्कृत नाटकमा प्रयोग नगरिएकाले नै लिच्छवीहरूले पनि त्यागेका हुनसक्ने बताइएको छ । मागधीबाट बनेको अर्धमागधी भाषालाई कोशल प्रदेशमा चलेको भाषा मानिएको र यस भाषाले पश्चिम नेपालको कपिलवस्तुमा आफ्नो प्रभाव जमाएको बताइएको छ । साथै यो भाषा गौतमबुद्ध र उनका समकालीनहरूको मातृभाषा भएको अनुमान विद्वान्हरूको रहेको पनि बताइएको छ । तर पनि बुद्ध धर्ममा यसको प्रभाव नपरी जैनका धर्मग्रन्थहरू यसै भाषामा लेखिएको बताइएको छ ।

केही विद्वान्हरूले नेपाली भाषालाई संस्कृतको सन्तान भनेर प्रमाणित गरिसकेको भएपनि यसको उत्पत्तिको मूल थलो तथा प्राकृतको कुन भेदबाट यसको उत्पत्ति भएको हो भन्ने कुरा अनुसन्धान गर्नुपरेको चर्चा छ । यसै क्रममा उत्तर भारतको मैथिली, बंगाली, भोजपुरी, अवधी, आदि भाषाहरूको प्रचलन क्षेत्र नेपालदेखि दक्षिणी भागमा पर्ने भएकाले नेपाली भाषामा तिनै भाषाको प्रभाव पर्नुपर्नेमा त्यस्तो नभई शौरसेनीबाट बनेका गुजराती र राजस्थानी भाषाको प्रभाव देखिएकाले पनि नेपाली भाषा शौरसेनीबाट प्रभावित भएको स्पष्ट हुने बताइएको छ । यसै क्रममा विक्रमको बाह्रौं शताब्दीतिर पश्चिम नेपालमा खस राजाहरूले राज्य कायम गरिसकेको चर्चा गर्दै 'खास' भाषा कोसेली लिएर आएका तिनीहरूले आफ्नो भाषालाई यहाँको जलवायुअनुकूल हुने गरी परिवर्तन र थपथाप गरी व्यवहार चलाएको बताइएको छ । साथै हाम्रो इतिहासका अनुसन्धानकर्ताको मिहिनेतले ती खसकालीन ताम्रपत्र, सुवर्णपत्र, शिलापत्रहरूमा सबभन्दा पुरानो पुण्यमल्लको समयको वि.सं. १३९३ को कनकपत्र पाइएको बताइएको छ । पूर्णप्रकाश नेपालले योभन्दा पनि पुरानो राजा दामुपालका समयको वि.सं. १०३८ को अभिलेख प्रस्तुत गरेबाट हाम्रो भाषा निकै बूढो देखिएको उल्लेख छ । आजको नेपाली भाषा र ती अभिलेखीय भाषामा धेरै फरक भए पनि यसलाई नेपाली भाषाको प्राचीन रूप मान्न सकिने उल्लेख गर्दै उदाहरणस्वरूप यसको प्राचीन नमुना यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै:-

“ॐ द्मे हुं दामु पाल भूपाल रेष भई । किष्णु अडैको भाइ ॥ सउं पाल अडै सा ९०३ (१०३८ वि.सं.)”

खस राजाहरूको आगमनपूर्व पश्चिम नेपालमा पहाडी अपभ्रंश चलिरहेको बेला खसहरू आएपनि यसको केही दशक वर्षमा यो अपभ्रंशलाई आफ्नो मातृभाषाको रूपमा ग्रहण गरी तिनीहरूकै नामबाट यसको नाम 'खसकुरा' रहन गएको बताइएको छ । यसै क्रममा आजका भाषाविशेषज्ञहरूले नेपालको सीमाभन्दा पश्चिमका कुमाउनी, गढवाली भाषालाई पनि खसकुरा

मान्दै पहाडी अपभ्रंश वा प्राचीन खस कुरालाई पूर्वी, केन्द्रीय र पश्चिमी गरी तीन उपभेदमा विभाजन गरेको बताइएको छ । साथै पूर्वी उपभेदबाट नेपाली भाषा, केन्द्रीय उपभेदबाट गढवाली र कुमाउनी भाषा तथा पश्चिमी उपभेदबाट कुलु ब्याँसी, सिम्ला, हिमाचल आदि प्रदेशमा चलेका केही भाषाहरू जन्मेर विकसित भएको बताइएको छ । बाह्रौं शताब्दीतिर पश्चिमी नेपालमा सिँजा राज्य रहेको र यसमा बोलिने सिंजाली भाषा (खसभाषा) को अस्तित्व पन्ध्रौं शताब्दीसम्म रहेको बताइएको छ । यही प्राचीन नेपाली युगानुकूल परिवर्तन भई क्रमशः सुधार हुँदै आएको बताइएको छ ।

प्राचीन नेपाली भाषा सबै ठाउँमा समान रूपले प्रचलनमा आएको उल्लेख गर्दै त्यसका स्थानीय भेद पाउन कठिन पर्ने बताइएको छ । मध्यकालीन अवस्थामा आउँदा नेपाली भाषाले ठाउँ-ठाउँमा आफ्नो अनुहारलाई फरक पारिसकेको चर्चा गर्दै विकासवादी सिद्धान्तको आधारमा भाषामा पनि यसरी परिवर्तन आउनु स्वाभाविक नै मानिने बताइएको छ । साथै एउटै भाषा लामोसमयसम्म चलिरहँदा स्थानीय जलवायुअनुकूल नै परिवर्तन हुने कुरा संसारका सबै भाषाहरूमा लागू हुने बताइएको छ । नेपाली भाषाले पनि यही सिद्धान्तअनुसार आफूलाई स्थान र समयानुकूल पारेको रूप पाइएको र यसलाई नेपाली भाषाका भाषिकाहरूमध्ये एउटा रूप मान्न सकिने बताइएको छ ।

यसै क्रममा मध्यकालीन समय डोटीमा बोलिने भाषाको रूप १७७३ वि.सं. मा वाणीविलासले लेखेको 'ज्वरोत्पत्ति चिसित्सा' नामक ग्रन्थबाट स्पष्ट हुने बताइएको छ । वि.सं. १८०० तिर लमजुङका राजपरिवारमा चलेको नेपाली भाषाको रूप दावादल शाहको 'ओषध रसायन' नामक ग्रन्थबाट स्पष्ट हुने बताइएको छ । साथै मध्यकालीन उपत्यकाको नेपाली भाषाको रूप वि.सं. १६९८ का लक्ष्मीनृसिंह मल्ल, १७२० का जगतप्रकाश मल्ल, १७२७ का प्रताप मल्ल र १७७१ का भूपतीन्द्र मल्लकालीन शिलापत्र र अरू लेखहरूबाट स्पष्ट हुने बताइएको छ । यसै क्रममा रामशाहभन्दा पछि गोरखामा चलेको नेपाली भाषाको रूप वि.सं. १८१८ मा राजीवलोचनलाई पृथ्वीनारायण शाहले लेखेको चिठीबाट स्पष्ट हुने बताइएको छ । नेपाल एकीकरणको अभियानसँगै गोरखाली भाषालाई पनि सबैले रुचिका साथ ग्रहण/प्रयोग गर्न थालेको हुनाले उपत्यका तथा उपत्यकाबाहिर यसले व्यापकता पाएको उल्लेख गर्दै यस भाषाले विशाल नेपालको महान् भाषाको रूपमा स्वीकार्य हुँदै गएको बताइएको छ । यसै क्रममा यस भाषालाई सम्बर्द्धन गर्ने उपत्यकादेखि बाहिरका साहित्यिक व्यक्तित्वहरूमा शक्तिवल्लभ अर्याल, भानुदत्त, भानुभक्त, वाणीविलास पाण्डे, उदयानन्द अर्याल, योगी अम्बर गीर, पदम शर्मा, इन्दिरस, गुमानी कवि, पतञ्जलि गजुञ्जाल, दैवज्ञकेशरी अर्याल, विजयानन्द, विद्यापति, भवानीदत्त पाँडे, नीलकवि, शशिधर स्वामी, विद्यारण्यकेशरी, ललिता त्रिपुरसुन्दरी रानी, मे. रघुवीर सिंह, यदुनाथ पोखरेल, वीरशाली पन्त, सुन्दरानन्द बाँडा, सुवानन्द, हरिदास आदिको नाम उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी पृथ्वीनारायण शाहदेखि चलिआएको नेपाली शैलीमा मोतीराम भट्टसम्म आउँदा कुनै परिवर्तन नदेखिई यथास्थिति देखिएको बताइएको छ । विभिन्न समयमा विद्वान्हरूद्वारा यस भाषालाई लोकभाषा, लौकिक भाषा, नेपाल भाषा, राजभाषा, गोरखाली भाषा आदि नाम दिइएको चर्चा गर्दै यो भाषा गोरखाली भाषाको निकै निकट रहेको बताइएको छ । साथै मोतीरामसम्मको समयलाई नेपाली भाषाको मध्यकाल मानिएको बताइएको छ । हालसम्म पाइएका प्रमाणका आधारमा नेपाली भाषाको कालविभाजन निम्नानुसार गर्न सकिने उल्लेख गरिएको छ, जुन यसप्रकार छ:

१. प्राक् - आदिकाल - (१००१-१३७७ वि.सं.) एघारौं शताब्दीको सुरुदेखि १४ औं शताब्दीको मध्यसम्म ।

२. आदिकाल वा प्राचीन काल (१३७८-१६०० वि.सं.) चौधौ शताब्दीको मध्यदेखि सोह्रौं शताब्दीसम्म ।
३. मध्यकाल - (१६०१-१९०० वि.सं.) सत्रौं शताब्दीदेखि उन्नाइसौं शताब्दीसम्म ।
४. आधुनिक काल - (१९०१-२००७ वि.सं.) बीसौं शताब्दीदेखि २००७ सालको क्रान्तिकालसम्म ।
५. अत्याधुनिक काल (२००७ सालदेखि हालसम्म)

उक्त कालविभाजन भाषाको विकासलाई दृष्टिगत गरी गरिएको बताइएको छ । यसैगरी साहित्यको पनि सामान्य परिचय, कालविभाज, विभिन्न साहित्यिक व्यक्तित्वहरूको युग, विभिन्न साहित्यिक आन्दोलनहरू, विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको प्रकाशन, विभिन्न युगका प्रतिनिधि साहित्यकारहरूको उल्लेख, विभिन्न साहित्यिक कृतिहरूको चर्चासमेत गरिएको छ ।

३.७.१०. 'नेपाली शब्दकोश विधामा नयाँ संरचना' को अध्ययन

हर्षनाग शर्मा भट्टराईको 'नेपाली शब्दकोश विधामा नयाँ संरचना' शीर्षकको लेख वि.सं. २०५५ सालको 'मधुपर्क' पत्रिकाको वर्ष ३१, अंक २ मा प्रकाशित भएको हो । यसमा शब्दकोशको महत्त्व, विभिन्न जातजातिका भाषाहरूको महत्त्व औल्याउनुका साथै विभिन्न समयमा निस्केका नेपाली भाषाका शब्दकोशको चर्चा गरिएको छ ।

संसारमा कुनै पनि जातिद्वारा प्रयोग गरिने शब्दहरूको तिनका जीवनमा महत्त्वपूर्ण स्थान हुने हुनाले शब्दहरूबाट नै आ-आफ्ना जातीय जीवनका विभिन्न स्थितिको इतिहास उपस्थित हुनसक्ने बताइएको छ । यही आधारमा नै आर्यजातिको प्राचीन इतिहास प्रस्तुत हुन सकेको उल्लेख गरिएको छ । यसै क्रममा जातीय साहित्यलाई रक्षा गर्ने, त्यसको भविष्य सुचारुरूपले निर्माण गर्नुका अतिरिक्त भाषाको सम्पन्नता वा शब्दको बाहुल्यको सूचक र त्यस भाषाको साहित्य अध्ययन गर्नेहरूका निमित्त शब्दकोश सबैभन्दा ठूलो सहायक हुनसक्ने बताइएको छ । साथै भाषाका साहित्यको मूल्यवान् सम्पत्ति र भाषाका भण्डारको सबैभन्दा ठूलो निर्देशिका नै शब्दकोश रहेको बताइएको छ । यसै क्रममा हाम्रा पूर्वजहरूद्वारा गाइएको कोशको महिमालाई यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

जस्तै:

अवैयाकरण स्तवन्धो बधिरः कोश वर्जितः ।

साहित्य रहितः पङ्कस्तर्कविवर्जितः ।

'कोशको ज्ञान नभएमा बहिरो हुन्छ' ।

त्यस्तै अर्को उक्ति पनि उहाँ उल्लेख छ । जस्तै:

कोश श्चैव महीपानां कोशश्च विदुषामपि ।

उपयोगो महानेष क्लेश स्तेनविना भवेत् ।

'विद्वान्हरूको निमित्त कोशको ज्ञान नभएमा क्लेश वा दुःख हुन्छ ।'

यसप्रकार कोशलाई ज्ञानको भण्डार मान्ने विद्वान्हरू धेरै रहेको बताइएको छ । यसै सन्दर्भमा सन् १७७५ मा बेलायतका स्यामुल जोनसनको अंग्रेजी शब्दकोश प्रकाशमा आएको चर्चा गर्दै उनले यस कोशमा शब्दका उदाहरणलाई वाक्यमा प्रयोग गरेर देखाएको बताइएको छ । स्यामुलकै भनाइलाई उल्लेख गर्दै उनले शब्दकोशमा वर्णविन्यास, अर्थ, उच्चारण, संज्ञाको वचन, रूप र क्रियाका विभिन्न कालिक रूप आदि दिइने बताइएको छ । साथै शब्दकोशमा

शाब्दिक इतिहासको जानकारीसमेत दिइने कुरा उल्लेख गर्दै शब्दकोशहरू एकभाषी, द्विभाषी, त्रिभाषी, बहुभाषी हुने बताएको पनि उल्लेख गरिएको छ ।

यसै क्रममा स्यामुलले शब्दकोश कुनै एक विषयमा आधारित हुन सक्ने बताएको र त्यस्ता शब्दकोशमा अन्तरिक्ष शब्दकोश, खेल शब्दकोश, वैद्यक शब्दकोश, डाक्टरी शब्दकोश, भौगोलिक शब्दकोश आदि उल्लेख गरेको बताइएको छ ।

शब्दकोश निर्माण परम्पराको चर्चा गर्ने क्रममा भारतका आर्यहरूद्वारा 'निघण्टु' तयार गरिएको तथा युनानी र रोम निवासीहरूले आफ्ना धर्मग्रन्थका कठिन शब्दहरूमात्र सूचीबद्ध गरी कोश निर्माण गरेको उल्लेख छ । पौरात्य विद्वानहरूले क्रमशः धेरै प्रकारले कोश निर्माण गर्दै आएको उल्लेख गर्दै पश्चिमी पाठकहरूले भने जोनसनको शब्दकोश प्रकाशित भएपछि मात्र शब्दकोशको उचित प्रयोगको विषयमा जान्न सकेको बताइएको छ । यसै क्रममा सन् १८२८ मा 'नेबर वेबस्टर' ले अमेरिकी अंग्रेजीको पहिलो शब्दकोश प्रकाशित गराएको उल्लेख छ । यसका साथै भाषाका शब्दका अर्थहरूमा युगानुकूल परिवर्तन र परिवर्द्धन भइरहने हुनाले कोशका निर्माता तथा सम्पादकले नयाँ-नयाँ शब्दहरूका बारेमा जान्नु र पुराना शब्दलाई नित्य नयाँ रूप दिन कोसिस गर्नुपर्ने बताइएको छ ।

नेपाली शब्दका विषयमा चर्चा गर्ने क्रममा बहुभाषिक देश नेपालका विभिन्न भाषाभाषी र नेपाली भाषी सबैले नेपालका विभिन्न जातजातीय भाषालाई हृदयतलदेखि नै मेरो, हाम्रो भाषा हो भन्ने प्रबल मानसिकताको भावना जागृत हुनु, गर्नु र गराउनु अति आवश्यक भएको बताइएको छ । नेपाली भाषाका शब्दकोशहरू पनि समय समयमा निस्किरहेको चर्चा गर्दै स्वदेशी तथा विदेशीहरूबाट तयार गरिएका शब्दकोशको विवरण पनि उल्लेख गरिएको छ । यसै क्रममा लेखकद्वारा नै प्रस्तुत हुन लागेको 'नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' को मुखपृष्ठ र केही शब्द र तिनका अर्थको नमूना उल्लेख गरिएको छ ।

नेपाली भाषालाई आजको विकसित अवस्थामा पुऱ्याउनु विभिन्न स्थानीय अथवा जातीय भाषाहरूबाट ठूलो सहयोग पुगेको बताइएको छ । त्यसैले नै नेपाली भाषा र जातीय वा क्षेत्रीय भाषाहरूको सम्बन्ध, ध्वनिको साटासाट, लय वा शैलीको ऐँचौ-पैँचो अनि शब्दार्थको आदानप्रदान हुनु स्वाभाविक मानिने उल्लेख छ । यसै क्रममा ने.रा.प्र.प्र. बाट २०३० मा प्रकाशित 'पर्यायवाची शब्दकोश' मा भारोपेली र भोट बर्मेली गरी दुई परिवारका १३ भाषाहरू समावेश गरिएको बताइएको छ । भारोपेली परिवारका भाषाहरूमा दनुवारी, भोजपुरी, मैथिली रहेको र भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूमा गुरुङ, चेपाङ, तामाङ, नेवार, मगर, राई, लिम्बू, लेप्चा र सुनुवार भाषा रहेको उल्लेख छ । कोशनिर्माण कार्य कहिल्यै नसकिने महायज्ञ भएको र यसको आफ्नै महत्त्व रहेको बताइएको छ ।

३.७.११. निष्कर्षः

नेपाली भाषाको अध्ययन कार्यमा निरन्तर लागि रहेका हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका भाषिक लेखहरू वि.सं. २०३० सालदेखि २०५५ सालसम्म विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । यी भाषिक लेखहरूको अध्ययन गर्दा ऐतिहासिक तथा वर्णनात्मक अध्ययनका दृष्टिले यी लेखहरू अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । नेपालमा पाणिनि व्याकरणले पारेको प्रभाव पाणिनि व्याकरणको अध्ययन परम्पराको विकास तथा संस्कृत व्याकरणको महत्त्वका विषयमा 'नेपालमा पाणिनि व्याकरणको अध्ययन परम्परा' शीर्षकको लेखमा प्रष्ट पारिएको छ । त्यसैगरी शब्दकोश निर्माण परम्पराको थालनी, विकासदेखि लिएर शब्दकोश विधामा देखिएको नयाँ संरचना तथा शब्दकोशको महत्त्वसम्बन्धी विषयमा गरिएको चर्चा शब्दकोशको विषयमा चासो राख्ने सबैका लागि महत्त्वपूर्ण रहेको छ । उनका 'सांकेतिक भाषा' जस्तो लेखबाट भाषाको विकास तथा लिपि

विकासको पृष्ठभूमि सजिलै थाहा हुन्छ । उनका लेखमा विभिन्न विराम चिन्हहरूका आविष्कारक तथा विराम चिन्हहरूको विकाससम्बन्धी चर्चा गरिएको छ । यसबाट पनि हामी महत्त्वपूर्ण जानकारी प्राप्त गर्न सक्छौ । साथै 'नेपाली भाषा र साहित्य' लेखबाट नेपाली भाषाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, मातृभाषा र यसको महत्त्व, नेपाली भाषाको विकाससम्बन्धी विषयमा महत्त्वपूर्ण जानकारी पाउन सकिन्छ । साथै 'नेपाली भाषाको कानूनी पृष्ठभूमि' मा नेपाली भाषाले कुन कुन समयमा कसरी कानूनी मान्यता प्राप्त गर्दै गयो भन्ने कुराको महत्त्वपूर्ण जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ । लिपिसम्बन्धी लेखमा विभिन्न लिपिहरूको उत्पत्ति तथा विकाससम्बन्धी चर्चा गरिएको छ । साथै उनका 'नेपाली शब्द सम्पदा' तथा 'हामी शब्दलाई माया गर्न सिकौं' जस्ता लेखहरूमा शब्दको परिचयदेखि शब्दसम्पदाको वृद्धिको लागि अपनाउनु पर्ने कुराहरूसम्मको जानकारी पाउन सकिन्छ । त्यसैले उनका सबै भाषिक लेखहरू अत्यन्त खोजमूलक हुनुका साथै महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

परिच्छेद - चार

उपसंहार

नेपाली भाषाको अध्ययनको भन्डै साठै दुई शताब्दी लामो परम्परामा हर्षनाथ शर्मा भट्टराई वि.सं. २०१६ सालदेखि देखापरेका हुन् । उनीपूर्व नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा विदेशी विद्वान्हरूद्वारा महत्त्वपूर्ण कार्यहरू भएका छन् । विदेशी विद्वान्हरूद्वारा भएका कार्यहरूलाई नेपाली भाषाको अध्ययनको प्रथम चरणमा राख्न सकिन्छ । नेपाली भाषाको अध्ययनको सन्दर्भमा विदेशी विद्वान्हरूबाट भएका कार्यहरू परिम्पेरित तथा भाषाशास्त्रीय दुवै किसिमले अगाडि बढेका छन् । नेपाली भाषाको परिम्पेरित अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूमा एटन, टर्नबुलको कार्य महत्त्वपूर्ण रहेको छ भने भाषाशास्त्रीय अध्ययन परम्परामा जोनविम्स, होजसन र केगलको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यो चरण विदेशी विद्वान्हरूको बोलवाला रहेको समय हो ।

नेपाली भाषाको अध्ययन परम्पराको दोस्रो चरणको प्रारम्भ नेपाली विद्वान्हरूको अध्ययन सक्रियतासँगै भएको हो । यस चरणमा नेपाली विद्वान्हरूद्वारा गरिएको नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परागत अध्ययनपद्धतिभिन्नै केन्द्रित छ । यसचरणमा वीरेन्द्रकेसरी अर्ज्याल, हेमराज पण्डित, सोमनाथ सिग्देल, बसन्त कुमार शर्मा 'नेपाल' आदिका कार्यहरू महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । यी विद्वान्हरूका कार्यले नेपाली भाषाको लेखनमा स्तरीकरण र मानकीकरण गर्न निकै सहयोग पुगेको छ । साथै यस चरणमा देखापरेका 'हलन्त वहिष्कार' भाषिक आन्दोलनले नेपाली भाषाको लेखन प्रक्रियामा ल्याएको सुधार उल्लेख्य रहेको छ । यस चरणमा विदेशी विद्वान्हरूबाट भएको नेपाली भाषाको अध्ययन भने भाषाशास्त्रीय अध्ययन पद्धतिभिन्न केन्द्रित छ । नेपाली भाषाको ऐतिहासिक अध्ययन गर्ने महत्त्वपूर्ण कार्यमा टर्नरको नाम उल्लेख्य रहेको छ ।

वि.सं. २०१४ सालमा रामराज पन्तको 'नेपाली भाषाविज्ञान (भाग-१)' को प्रकाशनसँगै नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परामा तृतीय चरणको प्रारम्भ भएको हो । यसपछि नेपाली भाषाको अध्ययनमा वैज्ञानिक मापदण्डको प्रयोग गर्नुपर्ने अवधारणा विकास भएको छ । मूलतः भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक पक्षको परिचय दिइएको यस पुस्तकको प्रकाशनले नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा नयाँ अध्यायको प्रारम्भ गरेको छ । नेपाली भाषाको अध्ययन वर्णनात्मक पद्धतिमा गर्न थालिए तापनि ऐतिहासिक तथा तुलनात्मक अध्ययन र परम्परागत भाषिक अध्ययनको कार्यले पनि निरन्तरता पाएको छ । नेपाली भाषाको अध्ययन परम्पराको यसै चरणमा 'नेपाली व्याकरणबोध' (२०१६), 'नेपाली शब्दशुद्धि' (२०१६) को प्रकाशनसँगै हर्षनाथ शर्मा भट्टराई देखा पर्दछन् । नेपाली भाषाको भाषाशास्त्रीय अध्ययनको प्रारम्भिक अवस्थामा देखा परेका शर्माका सुरुसुरुका व्याकरणिक कृतिहरू परम्परागत व्याकरणकै कोटिमा पर्दछन् । उनको 'अनिवार्य नेपाली रचना' (२०२३) मा भने संक्षेपीकरण तथा विस्तृतीकरणको कलालाई सिकाउनुका साथै उखान, टुक्काहरूको समावेश गरी थप नवीनता दिने प्रयास गरिएको छ । पछिल्लो समयमा शर्माद्वारा गरिएका अध्ययनहरू ऐतिहासिक, तुलनात्मक तथा वर्णनात्मक अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । साथै विभिन्न भाषिकाका क्षेत्रमा शर्माद्वारा गरिएका कार्यहरूलाई पनि महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ । यसका साथै शब्दकोश निर्माणका क्षेत्रमा शर्माद्वारा भएका कार्यहरू अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । उनका सम्पूर्ण भाषिक कृतिहरूको अध्ययन गर्दा शर्माद्वारा गरिएको नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परागत तथा भाषाशास्त्रीय अध्ययनकै दोसाँधमा देखिन्छ । विभिन्न समयमा प्रकाशित उनका भाषिक लेखहरू नेपाली भाषाको ऐतिहासिक तथा वर्णनात्मक अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । अतः शर्माद्वारा गरिएको नेपाली भाषाको

अध्ययन परम्परागत तथा भाषाशास्त्रीय दुवै अध्ययनपद्धतिलाई आत्मसात् गर्दै अगाडि बढेको देखिन्छ ।

वि.सं. २०१६ सालमा प्रकाशित 'नेपाली व्याकरण बोध' नामक कृतिमा उनले व्याकरणको परिभाषा गर्ने क्रममा हरेक भाषालाई शुद्धसँग व्यवहार गराउन व्याकरणको आवश्यकता पर्ने कुरा बताएका छन् । व्याकरणले नै भाषाका अङ्गप्रत्यङ्गको पूर्ण विश्लेषण र विवेचन गर्ने कुरा उल्लेख गर्दै भाषाका तीन मुख्य तत्त्वको रूपमा वर्ण, पद र वाक्यलाई लिएका छन् । यसमा व्याकरण, वर्ण, शब्द, वाक्य, विरामचिन्ह, संज्ञा, विभक्ति, कारक, लिङ्ग, वचन, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, काल, अव्यय, उपसर्ग, प्रत्यय, सन्धि, समास, ह्रस्वदीर्घसम्बन्धी शुद्धि तथा वाक्यरचनासम्बन्धी कुराहरूको छुट्टाछुट्टै चर्चा गरिएको छ । व्याकरणका सबै पक्षहरूको परिभाषा तथा व्याख्यामा केही कमी देखिए तापनि भाषाको वैज्ञानिक अध्ययनको प्रारम्भिक अवस्थामा प्रकाशित उनको यो कृति महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

नेपाली भाषाको शुद्ध रूपको प्रयोगमा देखिएका विभिन्न कठिनाइहरूको समाधान गर्ने उद्देश्यले 'नेपाली शब्दशुद्धि' (२०१६) प्रकाशित भएको छ । यसमा शुद्धाशुद्धिसम्बन्धी विभिन्न नियमहरू दिइएका छन् । यसमा ह्रस्वदीर्घ तथा अक्षरसम्बन्धी अशुद्धिहरू हटाउनका लागि विभिन्न नियमहरू तथा उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । साथै भाषामा देखिने लिङ्ग, वचन, विशेष्य-विशेषण, सन्धि, समास, प्रत्यय, पुनरुक्ति, वाक्यरचना, पदक्रम आदिसम्बन्धी दोषहरू औल्याउँदै तिनको शुद्ध प्रयोगलाई उदाहरणमा दिइएको छ । भाषिक शुद्धताको महत्त्वलाई ध्यानमा राखी सूत्रात्मक किसिमले जति नियमहरू प्रस्तुत भएका छन्, ती अत्यन्त उपयोगी छन् ।

'नेपाली भाषा र साहित्य' (२०१९) नेपाली भाषाको ऐतिहासिक तथा तुलनात्मक अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण कृति हो । यसमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति, विकास र विस्तारसम्बन्धी कुराहरू समेटिएको छ । भाषाको परिभाषा, एशियाली खण्डका भाषाहरू, यूरोप खण्डका आर्य भाषाहरू, भाषाको विभिन्नता तथा पारस्परिक सम्बन्धको चर्चा गरिएको छ । यसका साथै यसमा नेपाली भाषाको प्राचीनता तथा व्यापकताका साथै राष्ट्रभाषाको रूपमा नेपाली भाषाको विकास कसरी भयो भन्ने कुरालाई विस्तृत रूपमा दिइएको छ । नेपालमा बोलिने विभिन्न १६ भाषाभाषीका भाषाहरू तथा तिनको प्रयोग गरिने क्षेत्र र जनसङ्ख्यासमेत दिइएको छ । साथै नेपाली भाषाले आधुनिक रूप ग्रहण गर्नु पूर्वको भाषाको, विकासलाई विभिन्न कालखण्डमा विभाजन गर्दै विभिन्न समयमा नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा योगदान गर्ने व्यक्तित्व तथा कृतिहरू, समितिहरू, संस्थाहरू, पत्रपत्रिकाहरूको उल्लेख गरिएको छ । साथै नेपाली भाषामा अन्य विदेशी भाषाहरूको प्रभावलाई स्पष्ट पार्दै विभिन्न भाषावाट नेपाली भाषामा आएका शब्दहरू उदाहरणस्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली भाषाको सन्दर्भमा यस कृतिमा गरिएको चर्चा अत्यन्त खोजमूलक हुनुका साथै भाषिक अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको इन्टर तथा ग्रयाजुएटको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यपुस्तकको अभावलाई पूरा गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०२३ सालमा 'अनिवार्य नेपाली रचना' प्रकाशित भएको हो । यसमा सम्बन्धित तहका विद्यार्थीको आवश्यकतालाई विचार गरी त्यसै अनुसारका व्याकरणिक पक्षहरू समावेश छन् । यसमा प्रस्तुत गरिएका व्याकरणका पक्षहरू 'व्याकरण बोध' मा जस्तै छन् । यी बाहेक यसमा संक्षेपीकरण, विस्तृतीकरणसम्बन्धी प्रशस्त उदाहरणहरू दिइएका छन् । साथै विपरीतार्थक शब्द, पर्यायवाची शब्द, उस्तै उच्चारण भएका शब्दहरू आदिका साथै विभिन्न उखान तथा टुक्काहरूका प्रशस्त उदाहरण प्रस्तुत भएका छन् । यो पुस्तकबाट सम्बन्धित विद्यार्थीहरू लाभान्वित हुने हुनाले शैक्षिक प्रयोजनका दृष्टिले यस कृतिको आफ्नै महत्त्व रहेको छ ।

नेपाली भाषाका शब्दकोश निर्माणको परम्परामा हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । नेपाली भाषाका कोशको सङ्ख्या साँढै कम रहेको अवस्थामा वि.सं २०२३ सालमा 'बृहत् नेपाली शब्दकोश'को प्रकाशन हुन्छ । कोशविज्ञानका दृष्टिले हेर्दा यो कोश एकभाषिक, मानक, भाषापरक तथा सामान्यकोश हो । साथै यो एककालिक, आदि-वर्णानुक्रम कोश हो । यस्तै विशेषताहरू अँगाल्दै निर्मित अर्को शब्दकोश 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' हो । यसमा नेपालभित्रका विभिन्न १३ भाषाभाषीले बोल्ने भाषिकाका शब्दहरू समावेश छन् । साथै यसको परिशिष्ट भागमा तिब्बती-नेपाली, नेपाली-तिब्बती शब्दहरू पनि समाविष्ट छन् । त्यसैले यस कोशको पनि आफ्नै महत्त्व रहेको छ । उनको 'नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' (२०६३) मा भने कतिपय शब्दका संस्कृत र अंग्रेजी पर्यायवाची शब्दहरूसमेत दिइएकाले यो कोश मिश्रित खालको देखिन्छ । यस कोशका अन्य विशेषताहरू संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोशसँग मिल्दाजुल्दा छन् ।

नेपाली शब्दकोश निर्माणको परम्परामा नयाँ विशेषताहरूसामथ 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' देखा परेको छ । कोशविज्ञानका दृष्टिले हेर्दा यो कोश द्विभाषिक तथा विशेषकोश हो । साथै यो ज्ञानपरक तथा शैक्षिक कोश हो । यसको परिशिष्ट भागमा कोशको नालीबेली, नेपालको प्रशासनको छोटो परिचय, नेपालका अदालत: संक्षिप्त चिनारी आदि जस्ता कानून तथा प्रशासनिक क्षेत्रका विविध जानकारीमूलक विषयवस्तुहरू समेटिएका लेखहरू समाविष्ट छन् । त्यसैले यस कोशका अन्य कोशहरूका भन्दा छुट्टै किसिमका विशेषताहरू छन् । यो कोश सम्बन्धित क्षेत्रका विद्यार्थी तथा सम्बन्धित क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तित्वहरूको लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस कोशमार्फत नेपाली शब्दकोशकै परम्परामा नयाँपन दिने प्रयास गरिएको छ । संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश तथा नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोशमा नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा बसोबास गर्ने विभिन्न जनजातिका मातृभाषाका शब्दहरू समाविष्ट हुनुले पनि नेपाली शब्दसम्पदाको वृद्धि तथा संरक्षणमा ठूलो महत्त्व राख्ने देखिन्छ । उनका कुनै पनि कोशमा शब्दको व्युत्पत्ति देखाइएको छैन तापनि नेपाली भाषाको अध्ययनका सन्दर्भमा शर्माद्वारा गरिएका कोश निर्माणका कार्यहरू अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईका भाषिक लेखहरू वि.सं. २०३० देखि २०५५ सालसम्म विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित छन् । ती लेखहरू नेपाली भाषाको ऐतिहासिक तथा वर्णनात्मक अध्ययनका दृष्टिले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छन् । उनका लेखहरूमा नेपाली भाषाको ऐतिहासिकता, मातृभाषा र त्यसको महत्त्व, नेपाली भाषाको विकास, नेपाली भाषाले प्राप्त गरेको कानूनी मान्यता आदिसम्बन्धी खोजमूलक जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ । साथै सांकेतिक भाषा, लिपिको उत्पत्ति प्रकार, विकास, विराम: चिन्हहरूको सुरुवात आदि कुराहरूको बारेमा खोजी गरी प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी शब्दकोश निर्माण परम्पराको थालनी, विकाशदेखि शब्दकोश विधामा देखिएका नयाँ संरचनाको चर्चा गर्दै शब्दकोशको महत्त्व दर्शाइएको छ । नेपालमा संस्कृत व्याकरणको अध्ययन परम्परा तथा यसको महत्त्व बताइएको छ । साथै शब्दहरूको निर्माण, परिचयदेखि शब्दसम्पदाको वृद्धिको लागि अपनाउनुपर्ने कुराहरूसमेत उनका लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ । उनका जे जति भाषिक लेखहरू छन्, ती अत्यन्त खोजमूलक तथा महत्त्वपूर्ण छन् ।

यसप्रकार हर्षनाथ शर्मा भट्टराईले वि.सं. २०१६ सालदेखि हालसम्म नेपाली भाषासम्बन्धी विभिन्न पुस्तकहरू शब्दकोशहरू तथा लेखहरूमार्फत नेपाली भाषाको अध्ययनकार्यलाई अघि बढाएका छन् । नेपाली व्याकरणका पक्षमा उनीबाट भएका कार्यहरू नेपाली भाषाको परम्परागत अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छन् । नेपाली भाषासम्बन्धी उनले गरेको चर्चाबाट नेपाली भाषाको ऐतिहासिक तथा वर्णनात्मक अध्ययनमा थप टेवा मिलेको छ । हाल पनि उनी विपरीतार्थक शब्दकोश निर्माणमा लागि रहेका छन् । यसबाट नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परामा हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ भन्न सकिन्छ ।

परिशिष्ट १

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको संक्षिप्त जीवनवृत्त

नेपाली भाषासाहित्य, संस्कृति तथा व्याकरणका क्षेत्रमा कलम चलाउने हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको जन्म वि.सं. १९८२ साल भाद्र महिनामा काठमाडौंको कुशलेचौरमा भएको हो । उनका बुबाको नाम होमनाथ भट्टराई तथा आमाको नाम टीकादेवी भट्टराई हो । मध्यमवर्गीय परिवारमा जन्मेका शर्माले आफ्नो अध्ययनको प्रारम्भ घरैबाट गरेका थिए । वि.सं. १९९४ सालदेखि रानीपोखरी पाठशालामा प्रथमा तथा मध्यमासम्मको अध्ययनपश्चात् उच्च अध्ययनका लागि उनी वनारस गएका थिए । उनले वि.सं. २००२ सालमा वनारसको सन्यासी संस्कृत कलेजबाट ज्योतिषशास्त्रमा शास्त्रीसम्मको औपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेका छन् । उनको पहिलो विवाह वि.सं. १९९८ सालमा कौशल्यादेवीसँग भएको थियो । दुई छोरा तथा एक छोरीको जन्मपश्चात् वि.सं. २०१० सालमा श्रीमतीको मृत्युले शर्मालाई पत्नी वियोगको पीडा खप्नुपयो । वि.सं. २०१५ सालमा जाम्बू शर्मासँग दोस्रो विवाह गरेका शर्माका दोस्रो श्रीमतीतर्फ ३ छोरी छन् । हाल उनी कान्छी श्रीमतीका साथ आफ्नै निवास कुशलेचौरमा बस्छन् ।

नेपाली भाषाको अध्ययनको क्षेत्रमा अनवरत रूपमा लागि रहेका शर्माको प्रथम प्रकाशित कृति 'बाल संस्कृत प्रबोधिनी' (२००८) हो । उनका नेपाली व्याकरण बोध (२०१६), नेपाली शब्दशुद्धि (२०१६), सरल संस्कृत ज्ञान (१, २), नेपाली संस्कृत परिचय, संक्षिप्त संस्कृत परिचय, संक्षिप्त संस्कृत व्याकरण, नयाँ सामान्य ज्ञान (२०२०), साधारण ज्ञान (२०१५), नेपाली भाषा र साहित्य (२०१९), अनिवार्य नेपाली रचना (२०२३), उखान टुक्का (२०२३), नेपाली साहित्य परिचय आदि पुस्ताकाकार कृतिहरू प्रकाशित छन् । यसका साथै उनका 'बृहत् नेपाली शब्दकोश' (२०२३), 'प्रशासकीय तथा कानूनी शब्दकोश' (२०४१), 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' (२०५५), 'राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश' (२०६३) जस्ता शब्दकोशहरू पनि प्रकाशित छन् । उनका नेपाली भाषा, साहित्य, धार्मिक, आध्यात्मिक चिन्तन तथा संस्कृतिसँग सम्बन्धित लेखहरू विभिन्न समयमा विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित छन् । ती लेखहरू असङ्ग्रहित अवस्थामा रहेका छन् ।

वि.सं. २०१७ सालदेखि २०२९ सालसम्म उनले क्षेत्रपाटीमा 'शर्मा पुस्तक भण्डार' संचालन गरेको पाइन्छ । उनले त्यतिबेला विभिन्न पाठ्यपुस्तक, सामान्य ज्ञान आदिको प्रकाशनको जिम्मा आफैँ लिएको पाइन्छ । उनले लेखन, प्रकाशन तथा मुद्रणको कार्य स्वयं गर्ने गर्थे । त्यसपछि वि.सं. २०३४ सालमा चुडानाथ भट्टराईले नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा कोश निर्माणका अतिरिक्त अन्य विभिन्न कार्यमा सहयोग गर्नका लागि शर्मालाई बोलाएका थिए । त्यसपछि शर्मा २०३४ सालदेखि २०५२ सालसम्म त्यसै संस्थाको अधिकृत सरहको अस्थायी पदमा रही काम गरेका थिए । त्यसै अवधिमा उनले चुडानाथ शर्माद्वारा सम्पादित 'बृहत् शब्दकोश' को सहायक सम्पादकका रूपमा काम गरेका थिए । २०५२ साल पछिको समय पनि उनले शब्दकोश निर्माण तथा नेपाली भाषा तथा साहित्यको अध्ययनमा बिताएका छन् । निरन्तर रूपमा प्रकाशित उनका भाषा, साहित्य, धर्म संस्कृति तथा आध्यात्मिक चिन्तनसम्बन्धी लेखहरूबाट पनि उनको नेपाली भाषा तथा साहित्य र संस्कृति प्रतिको मोह स्पष्ट देख्न सकिन्छ । वर्तमान समयमा पनि उनी विपरीतार्थक शब्दकोशको निर्माणमा जुटिरहेका छन् । यसबाट नेपाली भाषाको उन्नति र समृद्धिमा शर्मा निरन्तर रूपमा लागि रहेको स्पष्ट हुन्छ । साथै शर्माजस्ता व्यक्तित्वहरूको मूल्याङ्कन सम्बन्धित निकायबाट हुनु पनि जरुरी देखिन्छ ।